

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешћа
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

178

(2/2021)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уреднишћива

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд)
• Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош
КОВИЋ (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ
(Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уреднишћива

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2021

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

178
(2/2021)

НОВИ САД
2021

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Раде Кисић
ПОСТСАБОРСКА РЕЦЕПЦИЈА
ДОКУМЕНТА „МИСИЈА
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У
САВРЕМЕНОМ СВЕТУ”	Rade Kisić
NACHKONZILIARE REZEPTION
DES DOKUMENTES “DIE SENDUNG
DER ORTHODOXEN KIRCHE
IN DER WELT VON HEUTE”
177–188	
Милош Ковић
ИСТОЧНО ПИТАЊЕ У
ПАРЛАМЕНТУ УЈЕДИЊЕНОГ
КРАЉЕВСТВА 1876. ГОДИНЕ	Miloš Ković
THE EASTERN QUESTION
IN THE PARLIAMENT OF
THE UNITED KINGDOM IN 1876
189–206	
Драган Ашковић
КАРЛОВАЧКО ПОЈАЊЕ ИЗМЕЂУ
ТРАДИЦИЈЕ И ИНОВАЦИЈЕ	Dragan Ašković
KARLOVAC CHANT BETWEEN
TRADITION AND INNOVATION
207–223	
Милорад Стаменовић
ИЗАЗОВИ ЗДРАВСТВЕНИХ
СИСТЕМА И ЗДРАВСТВЕНЕ
ЗАДРУГЕ У МЕЂУНАРОДНОМ
И НАЦИОНАЛНОМ КОНТЕКСТУ	Milorad Stamenović
CHALLENGES OF HEALTH CARE
SYSTEMS AND HEALTH
COOPERATIVES IN INTERNATIONAL
AND NATIONAL CONTEXT
225–243	
Маја Ристић
ОСОБЕНОСТИ РАДНИХ ОДНОСА
У ИНСТИТУЦИОНАЛНИМ
ПОЗОРИШТИМА У СРБИЈИ	Maja Ristić
FEATURES OF LABOUR
RELATIONS IN INSTITUTIONAL
THEATRES IN SERBIA
245–259	
Војислав М. Бачанин
„ШУНД” КАО ПРЕДМЕТ
ОПОРЕЗИВАЊА	Vojislav M. Bačanin
“SHUND” AS A SUBJECT
OF TAXATION
261–274	

Владимир Обрадовић
и Немања Карапавловић
РАЧУНОВОДСТВЕНО МЕРЕЊЕ ПО
ФЕР ВРЕДНОСТИ У УСЛОВИМА
ФИНАНСИЈСКЕ КРИЗЕ
275–287

Vladimir Obradović
and Nemanja Karapavlović
ACCOUNTING MEASUREMENT AT
FAIR VALUE IN THE CONDITIONS
OF FINANCIAL CRISIS
275–287

Петар Пушоња
РЕАКЦИЈЕ ФЕЈСБУК
КОРИСНИКА НА ПРОГЛАШЕЊЕ
ВАНРЕДНОГ СТАЊА У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ
289–300

Petar Pušonja
FACEBOOK USERS' REACTION
TO THE DECLARATION OF
THE STATE OF EMERGENCY IN
THE REPUBLIC OF SRPSKA
289–300

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Желько Малешевић
ЖИВОТ ЈЕДНОГ НЕМАЧКОГ ОФИЦИРА-НАУЧНИКА ИЛИ
О КОРИСНОСТИ ПРЕВОДА НОВООБЈАВЉЕНЕ КЊИГЕ
(Andreas Roth, *Johann Albrecht von Reisswitz (1899–1962). Vom unbequemen
Südosteuropaexperten zum Kunstschützer*, Ares Verlag, Graz 2020, 496 Sei.
[Андреас Рот, *Јохан Албрехт фон Рајсвиц. Од незгодної сѣручњака за
Јуџоисџочну Европу до зашџиџиџника умеџносџи*, Грац 2020])
301–305

Милица М. Марјановић
БУРДИЈЕОВА КРИТИЧКА АНАЛИЗА НЕОЛИБЕРАЛНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ
И (НЕ)АНГАЖОВАНЕ УЛОГЕ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА
(Бурдије, Пјер, *Сиџнална свеџла ~ Сиџнална свеџла 2*. Завод за уџбенике
– Библиотека Societas, Београд 2019; Превела са француског Милица Пајевић)
306–309

Станмир Ђукић
СОЦИОЛОШКИ ОГЛЕДИ И РАСПРАВЕ НА САВРЕМЕНЕ ТЕМЕ
(Љубиша Митровић, *Соџиолошке марџиналџе на савремене џеме*, Прометеј,
Нови Сад 2019, 252 стр.)
310–315

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Радован Субић

ШТА СУ СКРИВИЛЕ?

(Никола Борковић, *Шта су скривиле? Сипрадање беба у Клиничко-болничком центру Бања Лука, у мају и јуну 1992*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука 2019, 344 стр.)

317–318

Вељко Благојевић

О КОРЕНИМА СРПСКОГ ВОЈНОГ ПРОФЕСИОНАЛИЗМА

(Далибор Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 734 стр.)

319–321

Јелка Панић

ЈУЖНИ СЛОВЕНИ ОД ДОСЕЉАВАЊА ДО ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА

ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА У ДЕЛУ ГЕРХАРДА ГЕЗЕМАНА

(Gerhard Gezeman, *Kultura Južnih Slovena: Kulturno-antropološke studije i eseji*, preveo s nemačkog: Tomislav Bekić; urednik: Vlastimir Đokić; Akademska knjiga, Novi Sad 2019, 395 стр.)

322–324

ХРОНИКА / CHRONICLE

Магдалена Перге

CAMERA ASIATICA

ФОТОГРАФИЈА КАО МОСТ ИЗМЕЂУ ХОРИЗОНАТА

Фотографско-научна изложба (Нови Сад, 11–21. децембра 2020)

325–329

Владимир М. Николић / Vladimir M. Nikolić

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

331–333

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 271.2-732.3-284(495.9)“2016”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2178177K>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПОСТСАБОРСКА РЕЦЕПЦИЈА ДОКУМЕНТА
„МИСИЈА ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ”

РАДЕ КИСИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
rkisic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У овом чланку анализира се документ „Мисија Православне Цркве у савременом свету” и његова рецепција након Светог и Великог сабора Православне цркве на Криту 2016. године. Будући да на разумевање значаја самог документа битно утиче процес предсаборске припреме као и ставови појединих помесних православних цркава, први део текста посвећен је тим питањима. Након усвајања документа на Сабору уследиле су бројне анализе и реакције од којих су у овом тексту представљене само оне које могу послужити као репрезентативне. Уз посебан осврт на екуменска и међуверска питања највећа пажња у раду посвећена је документу „За живот света. Ка социјалном етосу Православне Цркве”, који се сматра за до сада најважнији пример рецепције документа „Мисија Православне Цркве у савременом свету”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сабор, мисија, етика, етос, социјално учење, Православна црква

Однос Православне цркве према савременом свету по први пут¹ се нашао у темама за будући Сабор Православне цркве у каталогу који је формулисан на I Свеправославној конференцији, одржаној на Родосу 1961.

¹ Прво помињање социјалних питања у предсаборском процесу десило се, према Агадјаниану, на теолошкој конференцији у Атини 1936. године. Видети: [Agadjanian 2016: 6].

године [Ionita 2014: 123–130]. У оквиру општег наслова „Православље у свету”, као трећа подтема наводи се наслов (веома сличан поднаслову касније усвојеног документа): „Допринос помесних Православних Цркава преовладавању хришћанских идеала мира, слободе, братства и љубави међу народима” [Kallis 2013: 260]. Поред тога, у оквиру осме теме каталога насловљене „Социјални проблеми” наведен је читав низ питања која би Сабор морао размотрити као што су вештачка оплодња, васпитање деце, пренасељеност, социјалне установе, азил, дискриминација [Kallis 2013: 260].

Премда је раније, судећи према каталозима тема са претходних припремних састанака (нпр. на заседању Међуправославне комисије у манастиру Ватопеду 1930. године), било предвиђено да се на дневном реду Сабора пре свега нађу теме које се тичу унутрашњег уређења и међусобних односа помесних Православних цркава, већ од шездесетих година прошлог века постала је очигледна неопходност да Православна црква на Сабору понуди своје одговоре на цео низ савремених друштвених појава и изазова са којима су суочени, како верници тако и Црква у целини.² Ову свест о неопходности делили су и учесници III Предсаборске свеправославне конференције у Шамбезију 1986, на којој је усвојен први нацрт документа „Мисија Православне Цркве у савременом свету”³. председавајући ове конференције митрополит мирски Хризостом је током конференције у уводној речи истакао да етичка и социјална питања снажно заокупљају пажњу православних верника (као уосталом и целокупног човечанства), који осећају потребу да по овим питањима чују аутентични глас Цркве као и њене јасне и конкретне ставове о неким другим темама које се тичу живота верника и Цркве у свету [Kallis 2013: 528].⁴ Имајући у виду време настанка овог нацрта као и комплексне друштвено-политичке односе са којима су поједине Православне цркве биле суочене у својим матичним земљама, текст је био (можда изненађујуће) садржајан и актуелан, а велика пажња посвећена је између осталог православном разумевању мира, достојанства људске личности, људској слободи и солидарности међу народима, у чему се свакако види печат времена настанка документа [Kisić 2017: 90].⁵ Поменута актуелност овог нацрта имала је и своје наличје. Наиме, будући да су припреме за критски Сабор потрајале много дуже него што је то било очекивано,⁶ документ је у међувремену

² Да ли је и, ако јесте, у којој мери је на ову одлуку утицао Други ватикански сабор Римокатоличке цркве (одржан 1962–1965. године) и посебно документ *Gaudium et spes, Пастирска конституција о Цркви у савременом свету*, који је усвојен 1965. године и који се експлицитно бави односом Римокатоличке цркве према савременом свету, тренутно остаје отворено питање и свакако завређује испрпније истраживање. О *Gaudium et spes* видети: [Pesch 2001: 332–350; Sievernich 2013; Wenzel 2005: 173–205].

³ Текст на српском језику видети у: [Свјетли и Велики Сабор Православне Цркве 2017: 131–149]. Даље у овом раду биће коришћен скраћени назив овог документа: *Мисија*.

⁴ Видети о томе такође: [Kisić 2017: 89].

⁵ Целокупан текст нацрта видети у: [Kallis 2013: 540–549].

⁶ Узроке за пролонгирање припрема за Свети и Велики сабор Православне цркве свакако треба, између осталог, тражити и у великим друштвено-политичким променама у Источној и Југоисточној Европи деведесетих година 20. века. Као илустрација поменутог пролонгирања припрема најбоље може послужити чињеница да је након III Предсаборске

изгубио на актуелности и стога је у јануару 2016. године на Сабрању предстојатеља помесних православних црква усвојена ревидирана верзија текста која се нашла и на дневном реду Сабора 18–27. јуна 2016. година [Ionita 2017: 24].

Чињеница да је овај текст био први на дневном реду „Светог и Великог Сабора Православне Цркве” (тако гласи званични назив) односно да је први усвојен може се евентуално објаснити чињеницом да је у вези овог документа након коначног прихватања његовог нацрта од стране помесног Сабрања поглавара у јануару 2016. године постојао релативно висок степен консензуса.⁷ Већ и пре коначне редакције документа Ларенцакис (Larentzakis) је 2007. године писао да је *Мисија* толико значајан документ да већ он сâм оправдава сазивање Сабора [Larentzakis 2007: 174]. Чак су и представници појединих православних цркава које нису учествовале на Сабору, пре самог Сабора (у време када њихово учешће није довођено у питање) имали високо мишљење о овом документу. На Сабору епископа Руске православне цркве 2. фебруара 2016. године патријарх Кирил је наглашавао важност овог документа истичући да је то најактуелнији од свих докумената који треба да се нађу на дневном реду Сабора [Bortnyk 2017: 34–36]. Значај овог документа је, према патријарховом мишљењу, управо у томе што је у њему изложен став Православне цркве о комплексним и узнемирујућим процесима који карактеришу социјални, економски, политички и етички живот савременог света [Bortnyk 2017: 34].

Судећи према појединим извештајима, на Сабору је усвајање овог документа протекло без већих расправа изузев у случају предлога грчке Цркве да би у самом документу уместо појма „личност” боље било користити термин „човек” [Максим 2016: 47]. Премда ова расправа није била нова, тј. покретана је и пре коначне редакције текста из јануара 2016. године, ни овај пут није наишла на шире прихватање и у *Мисији* је остао термин „личност”, који се у савременом православном контексту најчешће повезује са богословљем митрополита пергамског Јована Зизјуласа.⁸ Након овог, и неких других предлога Српске православне цркве, документ је усвојен на Сабору већ у првим данима заседања [Максим 2016: 47–50].

ПРВЕ РЕАКЦИЈЕ

Премда може зазвучати апсурдно, рецепција *Мисије* отпочела је и пре њеног усвајања од стране Сабора. Наиме, од 9. до 16. јуна 2016. године на Криту је заседала Међуправославна комисија која је имала задатак да састави саборску посланицу. Документ који је настао као плод рада ове

свеправославне конференције (1986), наредна (IV) Предсаборска свеправославна конференција одржана тек 2009. године.

⁷ Међутим, претходно су се током припремног процеса 2014. и 2015. године водиле интензивне расправе о овом документу и постигнути степен консензуса јесте плод напорних и исцрпних дискусија. Видети: [Bortnyk 2017: 34; Delikostantis 2017: 75].

⁸ Епископ западноамерички Максим пише да је стварна интенција овог предлога била да се оспори статус термина „личност” који је он задобио у савременој православној теологији. Видети: [Максим 2016: 47].

комисије назван је *Енциклика* или *Окружна послианица Светиої и Великої Сабора Православне Цркве*⁹ и у њој је обрађен читав низ питања која се обрађују и у *Мисији* (нпр. Мисија Цркве у свету, Црква пред савременим изазовима, Црква пред глобализмом и др.). Стога је природно што се *Енциклика* на више места позивала на *Мисију* [Delikostantis 2017: 75] и тиме означила почетак њене рецепције и то у саборском окружењу које је суштински произвело оба документа. Упркос (делимичној) тематској сличности већ након првог читања уочљиве су и неке разлике између *Мисије* и *Енциклике*. Не улазећи у анализу садржаја треба напоменути да се чињеница да је *Енциклика* настала као плод рада једне Комисије у релативно кратком временском периоду позитивно одразила на компактност текста саме *Енциклике*. Са друге стране, у случају *Мисије* видљиви су трагови чињенице да је овај документ настајао у једном дужем периоду и да је плод различитих редакција.

Очекивања од *Мисије* нису била превелика ни непосредно пре Сабора. Васмут (Wasmuth) је у својој критици документа истакла да недостаје „спона” са савременошћу, да неки појмови и концепти остају недовољно рефлектовани (нпр. појмови секуларност, модерна), док нпр. питања различитих друштвених и државних уређења односно концепт демократије остају изван пажње овог документа. С друге стране, као позитивне аспекте документа Васмут истиче критику светских економских структура односно гомилање богатства у рукама малог броја људи и критику прекомерног потрошачког начина живота [Wasmuth 2016: 8]. Агадјаниан (Agadjanian) у коначној предсаборској редакцији текста препознаје један конзервативни заокрет у односу на претходне верзије текста и сматра да је то цена консензуса односно прихватања нацрта *Мисије* у јануару 2016. године [Agadjanian 2016: 6–7].

Нешто шира рецепција *Мисије* уследила је наравно након њеног усвајања и објављивања, и то пре свега у теолошко-академском окружењу.¹⁰ На низу научних скупова анализирана је *Мисија* или поједини њени аспекти.¹¹ Слично као и Васмут, и Макридис (Makrides) критикује неразликовање између односа према свету и односа према модерни као и делимично конзервативан тон документа, али ипак истиче да *Мисија* сведочи о повећаном сензибилитету Православне цркве за питање односа према савременом свету [Makrides 2017]. Позитиван однос и отвореност према савременом свету као позитивну карактеристику *Мисије* наглашава и Бортник (Bortnyk), налазећи притом извесне сличности између *Мисије* и Пастирске конституције Другог ватиканског сабора *Gaudium et spes* [Bortnyk 2017]. Упркос одређеним примедбама, Василевич (Vasilevich) сматра да *Мисија*

⁹ Текст на српском језику видети у: [Светиї и Велики Сабор Православне Цркве 2017: 51–81]. Даље у овом раду биће коришћен скраћени назив овог документа: *Енциклика*.

¹⁰ Упркос чињеници да је од Сабора прошло више година стиче се утисак да је рецепција саборских докумената на парохијском односно епархијском нивоу задатак који предстоји.

¹¹ У овом кратком прегледу немогуће је чак и поменути све текстове и ауторе који се баве *Мисијом* и стога ће овде бити представљени само они ставови које представљају одређене тенденције у рецепцији овог документа.

ипак представља „референтну вредност за православно социјално учење” [Vasilevich 2017: 19], која може послужити као добра основа за даљу разраду ових питања. Допринос *Мисије* православному богословљу у позитивном светлу сагледава и Дестивеле (Destivelle) [Destivelle 2018: 114]. С друге стране, поред несумњивог значаја овог документа треба приметити да у самом тексту нема неких „неочекиваних и за рецепцију превише изазовних елемената, односно да у њему не стоји готово ништа што се у Православној цркви већ не учи или не живи” [Kisić 2017: 93]. Међутим, чињеница је да је саборским прихватањем овај документ, односно учење изражено у њему, добило један сасвим нови степен обавезности у православној теологији.

ЗА ЖИВОТ СВЕТА

Рецепција одлука било којег сабора свакако је много шири и свеобухватнији процес и он се не може свести на академску теолошку анализу односно процену. Суштински процес рецепције тиче се пре свега целокупне Цркве јер је она позвана да саборске одлуке преточи у праксу [Vletsis 2018: 159], односно да те одлуке стално актуализује у животу Цркве продубљујући их на тај начин. Када је реч о рецепцији *Мисије*, у том погледу посебну пажњу заслужује документ „За живот света. Ка социјалном етосу Православне цркве”¹² [За живоїм светиа, 2020]. Овај документ је плод рада посебне теолошке комисије која је од Васељенског патријарха Вартоломеја јуна 2017. године добила мандат да припреми документ о социјалној доктрини Православне цркве полазећи од вишевековног Предања Православне цркве, али свакако узимајући у обзир и савремену праксу и изазове [За живоїм светиа, 2020: Preface]. Посебност овог мандата, а тиме и релевантност за тему овог чланка, јесте што је нови документ требао да буде утемељен на закључцима критског Сабора, односно нови документ је имао за циљ да даље развије учење критског Сабора. Стога се *За живоїм светиа* у првом плану разуме као рецепција критског Сабора и у том духу мора да буде схваћена и тумачена [Athanasiou 2020: 3]. Да овај документ ипак не би остао искључиво у оквиру стручне теолошко-академске процене, васељенски патријарх је у децембру 2017. године од свих митрополија у саставу Васељенске патријаршије затражио да доставе извештаје о горућим социјалним проблемима с којима су православни верници конфронтирани и да понуде пастирске одговоре на ове проблеме у светлу православног сведочења у савременом свету. Више од 25 митрополија одазвало се овом позиву и њихови одговори су послужили као основа за састављање документа *За живоїм светиа* [Athanasiou 2020: 3]. Посматрано из перспективе рецепције *Мисије* као и других докумената критског Сабора у овом случају имамо рецепцију на два нивоа: најпре на епархијском нивоу и то из пастирске перспективе, а потом и на академском нивоу из теолошке перспективе, што наравно даје један нови квалитет самом документу *За живоїм светиа*.

¹² Даље у овом раду биће коришћен скраћени назив овог документа: *За живоїм светиа*.

Једна друга посебност када је реч о овом документу јесте да су у његовом састављању учествовали теолози блиски Васељенској патријаршији али који већим делом долазе са „запада”, а највећи део њих чине чланови Грчке православне архиепископије из Америке, која је била носилац организације рада око овог документа [Athanasiou 2020a: 3].¹³ Померањем фокуса рецепције саборских докумената са „матице” на „дијаспору”, и то посебно северноамеричку, створило је претпоставке не само за један донекле другачији приступ критским документима, него и за једну другачију артикулацију православне социјалне доктрине. С друге стране, премда је класична подела на „исток” и „запад” свакако превазиђена, у документу *За живој̄ светӣа* се ипак не могу превидети одређени утицаји „западне” православне теологије (нпр. у избору тема) што документу отвара нове перспективе, али такође представља сведочанство чињенице, да се модел исток-запад више не може примењивати на православну теологију.

Након закључења рада на прелиминарној верзији документа у октобру 2019. године, *За живој̄ светӣа* је разматран на Синоду Васељенске патријаршије и након ситнијих дорада враћен је Комисији ради објављивања у јануару 2020. године. *За живој̄ светӣа* је 27. марта 2020. публикован на 14 језика (између осталих и на српском) [Athanasiou 2020: 3].

ПРИМЕРИ РЕЦЕПЦИЈЕ

Већ на први поглед очигледно је да *За живој̄ светӣа*, како тематски тако и обимом, завређује озбиљно истраживање, а посебно у контексту ранијих докумената Православне цркве који се баве идентичним или сличним темама као што су *Основи социјалне концепције Руске љавославне цркве* и *Основи учења Руске љавославне цркве о досјојансӣву, слободи и људским љравима*.¹⁴ Поред тога, *За живој̄ светӣа* се мора посматрати у светлу рецепције свих докумената критског Сабора, јер он поред *Мисије*, која му је тематски посматрано најблискија, узима у обзир и друге саборске документе (пре свих *Енциклику*). Међутим, исцрпна истраживања свих ових питања далеко би превазишла границе теме овог текста. Стога ће овде бити обрађене само поједине теме односно питања која тематизује *Мисија*, а која се потом могу наћи и у документу *За живој̄ светӣа*. Циљ овог поређења није дакле минуциозно компаративно истраживање (не)комплементарних елемената *Мисије* и *За живој̄ светӣа*, него скицирање тенденција у рецепцији *Мисије* од стране *За живој̄ светӣа*. Поред тога, посматрано из перспективе православне теологије, у прилог

¹³ Чланови Комисије били су: “Rev. Dr. John Chrysavgis, Ecumenical Patriarchate (chair); Dr. David Bentley Hart, Notre Dame Institute for Advanced Study; Dr. George Demacopoulos, Fordham University; Dr. Carrie Frederick Frost, St. Sophia Ukrainian Orthodox Seminary; Rev. Dr. Brandon Gallaher, University of Exeter; Rev. Dr. Perry Hamalis, North Central College; Rev. Dr. Nicolas Kazarian, Greek Orthodox Archdiocese of America; Dr. Aristotle Papanikolaou, Fordham University; Dr. James Skedros, Holy Cross School of Theology; Dr. Gayle Woloschak, Northwestern University; Dr. Konstantinos Delikostantis, Ecumenical Patriarchate; Dr. Theodoros Yiangou, University of Thessaloniki” [*За живој̄ светӣа*, 2020: Preface].

¹⁴ Једно од првих таквих дела требало би да изађе крајем марта 2021. [Schon 2021].

нагласка на поређењу *Мисије* и *За живој̄ светӣа* говори још једна чињеница – будући да је нацрт *Мисије* прихваћен од стране свих предстојатеља у јануару 2016. године она условно говорећи има „свеправославни”¹⁵ карактер, док су нпр. *Енциклику* прихватиле само православне цркве које су присуствовале Сабору.¹⁶

Када је реч о темама које би могле послужити за поређење ова два документа на првом месту била би то тема људских права. Наиме, након објављивања *Мисије* очигледно је да овој теми није посвећена велика пажња, иако се међу православним теолозима, а и на различитим екуменским скуповима, о теми људских права доста расправља.¹⁷ У првом поглављу *Мисије* насловљеном „Вредност људске личности” говори се да вредност човека произлази из створености по икони и подобју Божијем [*Светӣи и Велики Сабор Православне Цркве*, 2017: 133]. У другом поглављу („О слободи и одговорности”) на самом почетку се каже да је слобода један од најузвишенијих Божијих дарова човеку али се касније акценат ставља на злоупотребе слободе односно трагичне последице зла у свету [*Светӣи и Велики Сабор Православне Цркве*, 2017: 133]. Сам термин „људска права” помиње се у тексту свега два пута [Kisić 2017: 91]. Насупрот томе, у документу *За живој̄ светӣа* људским правима посвећује се неупоредиво већа пажња.¹⁸ У седмом поглављу „Православље и људска права. *Створио си нас њо свом лику и њодобију*” између осталог се истичу хришћански корени концепта људских права као и неутуђивост људских права. Даље се ту говори о суштинском приоритету људских права односно људског достојанства, слободе, једнакости и правде у односу на социјални, грађански и правни устав било које државе („Ниједан сет закона, никаква област привилегија или посебне бриге, никакав национални или међународни императив не превазилази апсолутни морални захтев људских права према држави и свим њеним институцијама” [*За живој̄ светӣа*, 2020: §62]), о неповредивости људских права угрожених група у друштву (одрасли и деца на принудном раду, мигранти и тд.). Притом треба обратити пажњу да се говор о људским правима не смешта искључиво у библијско-светоотачке оквире него се повезује са *Декларацијом француске скуј̄ицӣине* (1789) и са *Универзалном декларацијом о људским њравима* (1948), односно говори се да православно хришћани „могу и треба са задовољством да усвоје језик људских права када желе да унапреде правду и мир међу народима и државама и одбране слабе од моћних...” [*За живој̄ светӣа*, 2020: §61].

¹⁵ Овде посебно треба нагласити утицај који су представници Руске православне цркве имали на коначну верзију нацрта овог документа.

¹⁶ На Сабору нису учествовале Антиохијска православна црква, Грузијска православна црква, Руска православна црква и Бугарска православна црква.

¹⁷ Документи Руске православне цркве „Основи социјалне концепције Руске православне цркве” и „Основи учења Руске православне цркве о достојанству, слободи и људским правима” значајно су допринели распламсавању ових расправа.

¹⁸ Узроке ове диспропорције треба између осталог тражити у чињеници да савремени концепт људских права (а посебно његов обим) представља изазовну тему у актуелној православној теологији око које не постоји потпуни консензус.

У контексту вредности људске личности у *Мисији* се помињу екуменски и међурелигијски односи, односно истиче се да је зарад заштите вредности човека неопходно развијати међухришћанску и међуверску сарадњу [*Свети и Велики Сабор Православне Цркве*, 2017: 133–135]. Међуверска сарадња се и у *За живој светиа* доводи у везу са заштитом људског достојанства [*За живој светиа*, 2020: §61], али се екуменски и међурелигијски односи много шире експлицирају неголи што је то случај у *Мисији*. Разлоге овога, између осталог, свакако треба тражити у чињеници да се рецепција документа *За живој светиа* не односи само на *Мисију* него и на *Енциклику*, а у погледу екуменских односа пре свега на документ „Однос Православне цркве са осталим хришћанским светом”. Међутим, као ни поменути документ ни *За живој светиа* не улази у решавање неких отворених еклисиолошких питања која су се много озбиљније поставила након Сабора¹⁹, већ се у §50 истиче начелно еклисиолошко саморазумевање Православне цркве док се у §51 и §54 истиче стална посвећеност дијалогу са другим хришћанима, без покушаја одређења еклисиолошког статуса других хришћанских заједница.

Велика пажња како у *Мисији* тако и у *За живој светиа* посвећена је православном разумевању мира односно осуди рата и насиља.²⁰ Изнесени ставови по овим питањима су у оба документа комплементарни. Поред опште осуде сваке врсте насиља и рата, у *За живој светиа* се експлицитно изражава резерва према тзв. праведним ратовима: „Па ипак, Православна црква такође никада није развила било какву ’теорију праведног рата’ која унапред тежи и на основу апстрактних принципа оправдава и морално подржава државно коришћење насиља у случају када се испуни скуп општих критерија. Она заиста никада не може рат назвати ’светим’ или ’праведним’” [*За живој светиа*, 2020: §46]. С друге стране, јасно се истиче и то да је Православна црква свесна неизбежности ратних сукоба у неким случајевима *Свети и Велики Сабор Православне Цркве*, 2017: 139], као и то да Православна црква „није током историје настојала на строго пацифистичком одговору на рат, насиље и угњетавање, нити је Црква забранила верницима служење у војсци или полицији” [*За живој светиа*, 2020: §46].

У последњем поглављу *Мисије* сажето је обрађен цео низ питања која се тичу социјалног служења Цркве, неједнакости у расподели материјалних добара, потрошачког начина живота, прекомерне употребе природних ресурса, еколошке кризе, потенцијалне опасности од неконтролисаних научних истраживања [*Свети и Велики Сабор Православне цркве*, 2017: 141–149]. Сва ова (и многа друга) питања *За живој светиа* преузима и даље разрађује не остајући притом на нивоу начелних ставова, већ се поједини изазови са којима је човек данас суочен доста детаљно обрађују (нпр. питања економије и технологије).

¹⁹ Видети о томе: [Kisić 2017a].

²⁰ Видети о томе: [Djakovic 2015].

ЗАКЉУЧАК

Премда се након критског Сабора неретко могло чути да се од *Мисије* „очекивало више”, досадашња рецепција је показала да су неки критички гласови ипак били преоштри. У једном релативно (имајући у виду број обрађених тема) кратком документу презентовано је учење Православне цркве по многим, за живот савременог човека, кључним питањима. Критике да су ова учења у *Мисији* понегде остала на нивоу „општих начела” са недовољним конкретизацијама су разумљиве али, имајући у виду природу и смисао саборских докумената уопште, ипак их треба прихватити са дужном резервом. С друге стране, *Мисија* се не сме посматрати као „изолован” документ него да се чита и тумачи у контексту других саборских докумената и тек тада је могуће оценити њене домете и потенцијал. Досадашња рецепција је показала да су границе овог потенцијала много шире него што се то на први поглед може учинити. Поред тога, треба имати у виду чињеницу да је *Мисија* (односно макар њен нацрт из јануара 2016. године) плод консензуса свих помесних православних цркава (упркос постсаборским критикама од стране појединих цркава) и да то не само утиче на „вредност” једног оваквог документа него, с друге стране, условљава и комплексност у процесу проналажења консензуса по свим питањима.

И управо је ту можда једна од кључних разлика између докумената *Мисија* и *За живој светиа*. *За живој светиа* многе теме обрађује детаљније и садржајније, настоји да покрене дискусију о одређеним питањима, поставља неке нове и изазовне тезе и могуће је да је овај документ најбоља теолошка вест коју је православни свет у овим тешким временима пандемије могао да објави [Мога 2020: §19], али у случају овог документа „се за реч није јавила нека свеpravославна авангарда него пре свега нова америчка грчко-православна теологија: један јак, модеран, отворен али регионални глас” [Мога 2020: §20]. У том смислу оправдана је критика да *За живој светиа* мало пажње посвећује локалним социјално-етичким контекстима помесних православних цркава у Источној и Југоисточној Европи. Међутим, *За живој светиа* није ни замишљен као документ који ће ставити последњу реч на у њему обрађене теме нити му то његов канонско-правни статус допушта²¹, него је овде реч о позиву на (преко потребни) дијалог о социјалном етосу Православне цркве: „Комисија такође тражи од православних богословија, универзитета, манастира, парохија и придружених организација да подстакну размишљање о овом документу, да опросте његове недостатке, покушају да повећају његове врлине и олакшају његово усвајање међу верницима. Најискренија је молитва свих који су радили на овом документу да оно што је овде написано буде од помоћи да се унапреди рад који је 2016. године отпочео Свети и Велики сабор Православне цркве, а додатно ће помоћи у испуњавању воље Божје у Његовој Цркви и свету” [*За живој светиа*, 2020: §82].

²¹ Видети: [*За живој светиа*, 2020: Patriarchal Endorsement].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Максим, Епископ Западноамерички (2016). *Дневник са Сабора*. Алхамбра: Севастијан прес; Врњци: Интерклима-графика.
- Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве* (2007). Са руског превели: Марина Обижајева и Владимир Куриљов; превод редиговала Ксенија Кончаревић; коначну редактуру извршио епископ бачки Иринеј. Нови Сад: Беседа.
- Основи учења Руске Православне Цркве о достојанству, слободи и људским правима (2009). у: Радован Биговић (ур.), *Људска љрава у хришћанској традицији*, Београд: Службени гласник и Хришћански културни центар, 11–33.
- Свети и Велики Сабор Православне Цркве. Учешће и сведочење Српске Православне Цркве на кријском Сабору о Педесетници 2016.* (2017). Цетиње и Београд: Свети-гора.
- Agadjanian, Alexander (2016). Die moderne Welt aus der Sicht der Orthodoxen Kirche. *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 6–7: 5–7.
- Athanasios, Stefanos (2020a). Asketische und liturgische Erfahrung als Grundlage des Soziallethos. *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 11: 3–5.
- Bortnyk, Sergii (2017). Zwischen Tradition und Erneuerung. Die Sendung der Orthodoxen Kirche in der heutigen Welt. *Catholica*, 71: 33–37.
- Delikostantis, Konstantinos (2017). Die Enzyklika der Heiligen und Großen Synode der Orthodoxen Kirche. *Orthodoxes Forum* 31: Hefte 1+2, 75–80.
- Destivelle, Hyacinthe (2018). Das Heilige und Große Konzil von Kreta. Einige Eindrücke und persönliche Überlegungen. *Una sancta*, 73(2): 112–121.
- Djakovac, Aleksandar (2015). Eschatological Realism: A Christian View on Culture, Religion and Violence. *ΦΙΛΟΘΕΟΣ*, 15: 220–231.
- Heller, Dagmar (2020). Ökumenische Impulse von “Für das Leben der Welt”. *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 11: 23–25.
- Ionita, Viorel (2017). Der Weg zur Einberufung der (Panorthodoxen) Heiligen und Großen Synode der Orthodoxen Kirche. *Orthodoxes Forum*, 31: Hefte 1+2, 15–26.
- Ionita, Viorel (2014). *Towards the Holy and Great Synod of the Orthodox Church: The Decisions of the Pan-Orthodox Meetings since 1923 until 2009*. Basel: Friedrich Reinhardt Verlag.
- Kallis, Anastasios (2013). *Auf dem Weg zu einem Heiligen und Großen Konzil: Ein Quellen- und Arbeitsbuch zur orthodoxen Ekklesiologie*. Münster: Theophano Verlag.
- Kisić, Rade (2017). Die Sendung der Kirche in der Welt von heute. *Orthodoxes Forum*, 31: Hefte 1+2, 89–93.
- Kisić, Rade (2017a). Die Fundamente stärken. Ein Kommentar zum Dokument des Konzils von Kreta über die “Beziehungen der Orthodoxen Kirche zu der übrigen christlichen Welt”. *Catholica*, 1: 52–59.
- Larentzakis, Grigorios (2007). Orthodoxe Prinzipien menschlicher Koexistenz. Vorbereitungsdokument der panorthodoxen Synode. In: Ingeborg Gabriel und Franz Gassner (Hgg.), *Solidarität und Gerechtigkeit. Ökumenische Perspektiven*. Ostfildern: Grünewald, 174–199.
- Makrides, Vasilios N. (2017). Zwischen Tradition und Erneuerung. Das Panorthodoxe Konzil 2016 angesichts der modernen Welt. *Catholica*, 71: 18–32.
- Moga, Ioan (2020). Sozialethische Avantgarde oder Reparaturwerkstatt? *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 11: 19–20.
- Nothelle-Wildfeuer, Ursula (2020). Gemeinsam unterwegs? Die neue orthodoxe Sozialethik und die katholische Soziallehre. *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 11: 26–28.
- Pesch, Otto Herman (2001). *Das Zweite Vatikanische Konzil. Vorgeschichte – Verlauf – Ergebnisse – Nachgeschichte*. Würzburg: Echter Verlag.
- Schon, Dietmar (2021). *Berufen zur Verwandlung der Welt. Die Orthodoxe Kirche in sozialer und ethischer Verantwortung*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

- Sievernich, Michael (2013). Kirche im Kontext. Der “pastorale” Grundzug des Zweiten Vatikanischen Konzils. In: Dirk Ansorge (Hg.), *Das Zweite Vatikanische Konzil. Impulse und Perspektiven*. Münster: Aschendorff Verlag GmbH & Co., 1–22.
- Vasilevich, Natallia (2017). Die Soziallehre des Heiligen und Großen Konzils: Auf dem Weg, eine Kirche für die Welt zu werden. *Ökumenische Rundschau*, Januar–März 1: 12–28.
- Vltsis, Athanasios (2018). Rezeption als “Deus ex machina” oder wie wird ein Konzil im Leben der Kirche integriert? Der Rezeptionsprozess des Panorthodoxen Konzils im deutschsprachigen Raum. *Una sancta*, 73(2): 152–168.
- Wasmuth, Jennifer (2016). Orthodoxie “in dieser Welt”: Positionsbestimmungen zum Panorthodoxen Konzil. *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 6–7: 8–9.
- Wenzel, Knut (2005). *Kleine Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzils*. Freiburg etc.: Herder.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- За живої свейїа. Ка соціјалном еїџосу Православне цркве*. Доступно на: https://www.goarch.org/social-ethos?p_p_id=56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_56_INSTANCE_km0Xa4sy69OV_languageId=sr_RS. Приступљено: 20. 1. 2021.
- Athanasiou, Stefanos, Ein orthodoxes Sozialethos für das 21. Jahrhundert? Das neue Sozialethos-Dokument des Ökumenischen Patriarchats von Konstantinopel und seine Bedeutung für die Welt von heute. Доступно на: <https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Ein+orthodoxes+Sozialethos+für+das+21.+Jahrhundert.pdf/6efddfa9-afab-db17-0a53-758d23eca497?version=1.1&t=1607674624453>. Приступљено: 22. 1. 2021.
- For the Life of the World. Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*. Доступно на: <https://www.goarch.org/social-ethos>. Приступљено: 20. 1. 2021.
- Gaudium et spes, Pastoral Constitution on the Church in the Modern World*, Доступно на: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html. Приступљено: 15. 1. 2021.

ÜBERSICHTSARTIKEL

NACHKONZILIARE REZEPTION DES DOKUMENTES “DIE SENDUNG DER ORTHODOXEN KIRCHE IN DER WELT VON HEUTE”

von

RADE KISIĆ
Universität Belgrad
Orthodoxe Theologische Fakultät
Mije Kovačevića 11b, Belgrad, Serbien
rkisic@bfspc.bg.ac.rs

ZUSAMMENFASSUNG: In diesem Artikel wird das Dokument “Die Sendung der Orthodoxen Kirche in der Welt von heute” und seine Rezeption nach dem Heiligen und Großen Konzil der Orthodoxen Kirche analysiert. Da für das Verständnis der Bedeutung dieses Dokumentes seine Vorgeschichte sowie die Stellungnahmen der lokalen Orthodoxen Kirchen von besonderer Bedeutung sind, werden sie im ersten Teil dieses Beitrags kurz

dargestellt. Nach der Annahme des Dokumentes durch das Konzil von Kreta, folgten zahlreiche Analysen und Reaktionen von denen in diesem Artikel nur diejenigen, die als repräsentativ gelten könnten, dargestellt werden. Unter Berücksichtigung der ökumenischen und interreligiösen Fragen wurde dem Dokument "Für das Leben der Welt. Auf dem Weg zu einem Sozialethos der Orthodoxen Kirche", das als derzeit wichtigstes Beispiel der Rezeption des Dokumentes "Die Sendung der Orthodoxen Kirche in der Welt von heute" gelten darf, besondere Beachtung geschenkt. Die komparative Analyse beider Texte hat gezeigt, dass das Dokument "Für das Leben der Welt" viele im früheren Dokument bestehende Themen neu aufgreift und weiterentwickelt. Da sich dieses Dokument als eine Vorlage für den zukünftigen Dialog versteht, ruft es zu einer weiteren und vertieften Rezeption des Konzils von Kreta auf.

SCHLÜSSELWÖRTER: Konzil, Sendung, Ethik, Ethos, Soziallehre, Orthodoxe Kirche

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ У ПАРЛАМЕНТУ УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА 1876. ГОДИНЕ

МИЛОШ КОВИЋ

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

mkovic13@gmail.com

САЖЕТАК: На основу различитих извора, међу којима су најзначајнији записници са седница Парламента Уједињеног Краљевства (тзв. *Ханзард*), у чланку се проучава однос британских политичких елита према Источном питању, и то у години почетка српских ратова за ослобођење и уједињење (1876–1878). Источно питање, као геополитички проблем будућности балканских и левантских земаља из којих се повлачило Османско царство, сагледано је у оквиру одмеравања снага између Британије и Русије на широком евроазијском простору, нарочито у вези са сукобом ових земаља у Средњој Азији. Главна пажња посвећена је различитим тумачењима, расправама и сукобима које су српски устанак у Херцеговини и Босни, устанак у Бугарској и српско-турски рат изазвали унутар Парламента, странака и јавног мњења Велике Британије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика Британија, Парламент, Русија, Источно питање, Балкан, Србија

Источно питање било је најсложенији геополитички проблем у Европи 19. века. Овај појам, настао у дипломатским салонима Свете алијансе, дуго је свођен на питање која велика сила ће наследити простране, стратешки кључне земље на Балкану и Леванту, из којих се повлачило Османско царство. Од Српског устанка 1804, међутим, осим великих сила и Османског царства, важан чинилац у историји Источног питања постали су и балкански народи.

Русија је, почевши од споразума потписаног у Кучук-Кајнарцију (1774), била главни претендент на турско наслеђе, те блиско повезана са

балканским и блискоисточним православним хришћанима. Од 1768. до 1876. са Турском је водила чак пет ратова. Остале велике силе настојале су да обуздају нараслу руску моћ и да, за свој интерес, искористе слабост Османлија. Управо у овом добу, утемељивачи руске геополитичке мисли поставили су Цариград у средиште својих концепција [Степић 2016: 209–212; Данилевски 1994; Данилевский 2013: 41–206]. Милорад Екмечић је суштину Источног питања видео у сукобу између Русије и западних земаља око турског наслеђа [Екмечић 1996: 26].

Велика Британија била је традиционални савезник Русије, од успостављања дипломатских односа у 16. веку до заједничке победе над Наполеоном 1815. године. Она се окренула против Русије тек после пораза Француске и брзих успеха Русије на Балкану и Леванту [Anderson 1958]. Превласт коју је Русија стекла над Османским царством споразумом из Ункјар-Искелесија 1833, покренуо је талас русофобије, који је прво захватио британске управљачке елите, да би се потом проширио и на јавно мњење [Gleason 1950]. Упоредо са русофобијом, расло је и неповерење према православним балканским народима, као и решеност да се одбрани, како се у Лондону говорило, „независност и интегритет Турске”. Такво расположење врхунац је достигло у Кримском рату. Србофобија је била само „легализовани и истурени израз русофобије” [Екмечић 2002б: 353]. Овакве идеје заступале су три генерације британских државника, од лорда Кеслреја (Lord Castlereagh), преко лорда Палмерстона (Lord Palmerston), до Бенџамина Дизраелија, потоњег лорда Биконсфилда (Benjamin Disraeli, Lord Beaconsfield).

У исто време, у схватањима британских управљачких кругова и јавног мњења о Источном питању јавила се и супарничка „школа”. Њени представници веровали су да су дани Османског царства били одбројани и да је Британија требало да се окрене балканским народима. Национализам Срба, Грка и Румуна могао је, како су тврдили, да буде поузданија брана пред руским империјализмом. Иако начелни противници руског утицаја они су, ипак, били спремни и на прагматичну сарадњу са Русијом у решавању Источног питања. У ове три генерације, такве ставове, са свим међусобним разликама, заступали су Џорџ Канинг (George Canning), лорд Абердин (Lord Aberdeen) и Вилијам Гледстон (William Gladstone) [Виноградов 1985: 49–176, 233–236; Clayton 1971: 41–88; Seton-Watson 1945: 67–240].

По овом питању британски државници ипак нису били сасвим јасно подељени у посебне „школе”. Управо се на примеру Србије, у кризама од 1839. до 1843, показало да су и Палмерстон и Дизраели умели да подрже оне православне балканске народе који су били спремни да се отргну и успротиве руском утицају [Pavlowitch 1962: 41–159; Вучковић 1957; Ковић 2018: 73–84, 97–107]. Истовремено, у британској спољнополитичкој традицији још од Бечког конгреса била је укорењена традиција да најтврђу брану пред руским продором на југ не би требало тражити ни у муслиманском Османском царству, нити у православним балканским државама, него у ширењу римокатоличке Хабзбуршке монархије на Балкану [Екмечић 2002а; Ковић 2008].

Подељеност и различита схватања Британаца поводом Источног питања најбоље су се видели када су 1875. започели устанци и ратови балканских народа против османске власти. Западне дипломате су ове ратове за ослобођење и уједињење једноставно прозвале Великом источном кризом и на тај начин допринеле замагљивању њихове органске везе са ратовима у којима су се, непосредно пре тога, ујединиле Италија и Немачка. Устанак Срба у Херцеговини започет у јулу 1875, проширен у августу и на Босну, прерастао је, крајем јуна 1876, у рат Србије и Црне Горе против Османског царства, вођен за ослобођење и уједињење Срба у једну државу. Покренули су се, потом, са истим или сличним мотивима, Бугари, Румуни и Грци. Када је Русија, у априлу 1877, ушла у рат са Турском, и пошто су се остале велике силе окренуле против ње, отпочела је велика међународна криза. Окончана је тек на Берлинском конгресу, када је из основа промењена политичка карта Балканског полуострва, при чему су срушене ујединитељске наде балканских народа [Millman 1979; Seton-Watson 1971; Stojanović 1939].

Тема овог рада су идеје и схватања британских политичких личности и партија о Источном, али и српском питању, у судбоносној години почетка српско-турских ратова (1876). Као главни извор послужили су записници са седница Парламента Уједињеног Краљевства, познати под именом *Ханзард*. Иако су одавно препознати као важан историјски извор [Robson 1987: 1–36], нарочито за проучавање политичких идеја, друштвених покрета, политичке историје и међународних односа, они су, чак и у британској историографији, изненађујуће мало коришћени. Један од класичних изузетака представља књига Роберта Вилијама Ситон-Вотсона (Robert William Seton-Watson), посвећена управо Британији и Источном питању од 1875. до 1878. [Seton-Watson 1971]. Пре извесног времена *Ханзард* је постављен на интернет страницу британског парламента [UKParliament: Hansard], али овде ће се ипак ослонити на његово оригинално, штампано издање.

У којој мери је Источно питање било повезано са империјалним, глобалним интересима Велике Британије видело се управо те, 1876. године. Она се са Русијом сучељавала на широком евроазијском простору, од Кашгара у западној Кини до Босне и Херцеговине. Гледано из Лондона, главни извор сукоба била је Индија. Руси су могли да је угрозе напредујући кроз Средњу Азију ка Авганистану, најважнијој комуникацији Туркестана са индијским потконтинентом. Британци су сучељавање са Русима у Средњој Азији, на подручју од Персије до Кашгара, назвали „Великом игром”. Ту су били сами против Русије; на Балкану су, међутим, како је Кримски рат потврдио, могли да рачунају на остале европске силе и на Османско царство [Hopkirk 1992; Сергеев 2012].

Све до јуна 1876, Парламент се више бавио Индијом и Средњом Азијом, него бурним збивањима на Балкану. Премијер Бенџамин Дизраели, идеолог новог британског империјализма, годину пре успео је да за Британију купи део акција Суецког канала, као стратешке комуникације ка Индији. Са краљицом Викторијом (Queen Victoria) је већ разговарао о

својој старој идеји да јој се придода титула царице Индије. Устукнуо је када је схватио да ће у то тешко убедити чак и министре у својој влади, али му краљица више није дозвољавала да се повуче [Ковић 2018: 147–148, 160–161].

Премијеру је остало само да, почевши од фебруара 1876, пред бројним критикама у Парламенту, лојално заступа жеље и интересе своје краљице. Посланици из редова опозиционе либералне странке тврдили су да је царска титула имала деспотско, милитаристичко значење и да је била страна енглеској традицији [*Hansard*, February 17, 1876, Vol. 227: 413–414, 419–420, 423–424; *Ibid.*, March 9, 1876, Vol. 227: 1729]. Дизраели је, међутим, наглашавао да су сами индијски принчеви тражили да њихова владарка понесе такву титулу, као и да ће то, пред целом Европом, потврдити одлучност Британије да задржи и учврсти своје Индијско царство [*Ibid.*, March 9, 1876, Vol. 227: 1727]. Доказивао је да се то морало учинити јер се већ и по базарима и селима Индије знало за моћ и титулу руског цара, као и да је чак и ту владало узбуђење због вести да су се његове војске брзо приближавале индијским границама [*Ibid.*, March 23, 1876, Vol. 228: 500–501]. Дизраели је могао да одахне тек у мају, када је Парламент коначно прихватио краљичину нову титулу [*Ibid.*, May 11, 1876, Vol. 229: 470–474].

Показало се, дакле, да је и питање царске круне било део ширег одмеравања снага са Русијом. Премијерови аргументи оспоравани су, зато, и у оквиру расправе о продору Русије у Средњу Азију, вођене 5. маја 1876. Сер Џорџ Кембел (*Sir George Campbell*), ауторитет у индијским питањима, бивши гувернер Бенгала и либерални посланик, тврдио је, насупрот Дизраелију, да су Индуси веома мало знали о руским освајањима у Средњој Азији и да нису показивали било какво узбуђење због тих догађаја. Ни титула руског цара тамо није била предмет занимања; он је називан једноставно „Шахом Русије” и „краљем Русије” [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 125]. Кембел је оспорио и тврдње конзервативаца да је Британија морала да негује пријатељство са османским султанима због њиховог ауторитета калифа у муслиманском свету, укључујући и око 40 милиона индијских муслимана. Он је, међутим, тврдио да, према његовом искуству, ни један муслиман у Индији није на османског султана гледао као на свог религијског или политичког вођу [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 125–126].

Русија је, заиста, за неколико година стекла протекторат над Бухарским емиратом (1868), Хивинским канатом (1873), заузела Кулицки султанат, који је до тада припадао Кини (1871), да би у фебруару 1876. припојила и Кокандски канат [Сергеев 2021: 135–153]. Тај догађај био је повод за расправу која је одржана 5. маја. Збуњеност, па и паника међу посланицима биле су видљиве нарочито по томе што ни код конзервативаца ни код либерала није било сагласности о циљевима Британије у Средњој Азији, нити о основној географији овог региона. Док су једни тражили да се Русији стави на знање да не дира Кашгар и не прелази реку Оксус [*Hansard*, May 5, 1876, Vol. 229: 107–116], други су тврдили да сваки њен нови покрет ка југу или југозападу мора бити разлог за рат [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 133]. Један посланик поредио је Русију са „крабом” која се кретала ка јужним

обалама и чија је једна антена била усмерена ка Коканду, а друга ка Црном мору [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 130–133]. Било је и оних који су подсећали да су Кашгар, Хива и Коканд одвојени од граница Индије непрелазним Хималајима, да Руси имају право да „цивилизују” тамошње „варваре”, као и да је кључно да се Авганистан, главна комуникација из Туркестана ка Индији, сачува као поуздана брана пред руским наступањем [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 116–121]. С таквим ставом био је сагласан и Џорџ Кембел. Он је, међутим, упозоравао да влада има намеру да, уместо да Авганистан чува и негује са њим добре односе, крене у ризичну, офанзивну политику према тој земљи [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 121–128].

Премијер је подсетио посланике на једну своју ранију беседу, у којој је рекао да је Азија „довољно пространа” за обе велике силе, Русију и Енглеску. Приметио је да је Русија имала исто онакво право на Туркестан, какво је Британија имала у Индији. Нагласио је, међутим, да у Авганистану владају несрећене прилике, које су могле да буду претња по индијске поседе Британаца, као и да се односи Британије са Русијом „не могу заснивати на неутралним зонама, него на међусобном разумевању као резултату отворености и одлучности”. Иако је рекао да ће Британија свој утицај у тој земљи чувати и проширивати без коришћења силе, било је јасно да је питање Авганистана оставио отвореним [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 133–140].

Кембелове слутње биће брзо потврђене. Управо тада, у мају 1876, вицекраљ Индије и човек од Дизраелијевог поверења Едвард Роберт Булвер-Литон (Edward Robert Bulwer-Lytton), затражио је од Шер Алија (Sher Ali, Шир-Али), авганистанског емира блиског Русима, да у Кабулу прими британску мисију. Две године касније Дизраели ће увести Британију у Други авганистански рат (1878–1880) [Hopkirk 1992: 379–401].

У исто време, „руска краба” је и у Европи ишла из успеха у успех, брзо поништавајући последице пораза у Кримском рату. Русија је, на Лондонској конференцији у марту 1871. одбацила одредбу Париског мировног уговора из 1856. о демилитаризацији Црног мора. На Лондонској конференцији у марту 1871. за тај свој потез добила је сагласност великих сила. Русија је 1873. са Немачком и Аустроугарском основала Тројецарски савез, после чега се Британија нашла у дипломатској изолацији; Француска је, наиме, била потучена и деградирана, док се Италија још није уздигла до стварног статуса велике силе.

По Дизраелијевом мишљењу, устанак Срба у Херцеговини и Босни био је дело Тројецарског савеза који је, како је тврдио, био основан ради поделе османског наслеђа. Полувековна британска политичка традиција захтевала је да Турска, слично Авганистану или Персији у Средњој и Јужној Азији, остане „тампон зона”, која би Русију одвајала од средоземних обала Балкана и Леванта. Временом ће се показати да је Дизраели био спреман, опет као у Авганистану, и на другачију политику према Османском царству, која је подразумевала учешће у подели плена [Ковић 2018: 383–391].

Тројецарски савез предњачио је у покретању иницијатива. У септембру 1875. Британија је послала свог конзула да заједно са конзулима осталих

великих сила покуша да умири Херцеговце. Дизраели је морао да прихвати, чак и против своје воље, пошто је то учинила и Турска, „Андрашијеву ноту”, предлог ограничене аутономије за Босну и Херцеговину, који је у децембру 1875. објавио аустроугарски министар спољних послова гроф Ђула Андраши (Count Gyula Andrassy) [Millman 1979: 30–37; Harris 1936: 132–287].

Крајем априла и почетком маја 1876. у крви је угушен покушај устанка Бугара у околини Пловдива. Британски листови почеће да објављују вести о томе пуних месец дана касније. У општој напетости, у уличним немирима у Солуну 6. маја, Турци су убили конзуле Немачке и Француске. Коначно, подстакнут новим погоршањем стања и неуспехом Андрашијеве ноте, Тројецарски савез иступио је 13. маја са „Берлинским меморандумом”, новим предлогом аутономије за Босну и Херцеговину, у коме је, поред осталог, било предвиђено и право притиска великих сила на Порту. План су прихватиле и Француска и Италија, али га је Британија одбила. Потом је Дизраелијева влада послала три ратна брода у залив Бешика на улазу у Дарданеле, један у Цариград и један у Солунски залив.

Био је то преломни тренутак. Британија је иступила из „концерта великих сила” и преузела главну реч. Иако је објављено да је њена флота имала задатак да, после солунских догађаја, заштити хришћане у Цариграду, општи утисак био је да је њен циљ био да покаже да ће Османско царство бити одбрањено од Русије и осталих сила Тројецарског савеза. Положај Британије поправио се и захваљујући узастопним државним ударима у Цариграду. После смењивања и убистава неколико везира, свргавања султана Абдул Азиза (Padişah Abdülaziz) крајем маја, и открића да је нови султан Мурат V (Padişah V. Murad) душевно болестан, главне полуге моћи наћи ће се у рукама пробритански расположеног великог везира, Мидхат паше (Ahmed Şefik Midhat Paşa) [Millman 1979: 74–106; Harris 1936: 288–376].

Настојећи да разбије Тројецарски савез, Дизраели је Русима нудио благонаклоност Британије према њиховим интересима у Турској, у замену за руско повлачење из Авганистана. Булвер-Литону је писао да одобрава његов притисак на Шер Алија, и да ће његови успеси у Турској „снажно утицати на оријентално јавно мњење”, на индијске раце, туркестанске канове, па и на непокорног авганистанског емира [Ковић 2018: 173, 175].

Британија је одбила предлог Русије да се ограниченом аутономијом Босне и Херцеговине и незнатним територијалним проширењима за Србију и Црну Гору избегне улазак ових вазалних кнежевина у рат против Османског царства. Супротставила се и покушајима Србије да дипломатским путем добије Босну и Херцеговину на управу, под врховном влашћу Порте. Српски кнез Милан Обреновић и министар спољних послова Јован Ристић више нису имали избора. Уз то, двосмислене поруке које им је пренео руски конзул у Београду Андреј Николајевич Карцов (Андрей Николаевич Карцов), као и масовни долазак руских добровољаца у Србију, предвођених генералом Михаилом Григорјевичем Черњајевим (Михаил Григорьевич Черняев), јунаком туркестанских ратова, Срби су протума-

чили као подршку званичног Петрограда. Упркос савезничким уговори-ма, Грчка и Румунија су мировале. Србија и Црна Гора објавиле су рат Османском царству 30. јуна 1876. године. За главнокомандујућег српске војске постављен је „Лав од Ташкента”, како је називан генерал Черњајев [Екмечић 1996: 245–256; Чубриловић 1996: 142–181; Терзић 1992: 179–192].

Седнице Парламента за 1875. окончане су 11. августа, па је ове важне догађаје требало размотрити на заседањима из 1876, који ће трајати од 8. фебруара до 15. августа. До краја јуна, међутим, није вођена ни једна пра-ва, дужа дебата о Источном питању. Влада је судбоносне одлуке, нарочито ону о одбијању Берлинског меморандума и слању ратне флоте у залив Бешика, доносила без скупштине. Посланици опозиције су, по речима војводе Аргјајла (Duke of Argyll), „показивали патриотску уздржаност” и нису хтели да, у условима кризе, отежавају рад владе [Hansard, June 26, 1876, Vol. 230: 285–386]. Повремено су ипак постављали питања о „том најтежем питању”, како је Источно питање назвао вођа опозиције у Горњем дому, лорд Гренвил (Lord Granville) [Ibid., May 22, 1876, Vol. 229: 1000].

У два скупштинска дома, министар спољних послова лорд Дерби (Lord Derby) и парламентарни подсекретар у Форин офису Роберт Бурк (Robert Bourke) одговарали су кратко и опрезно. На повремене сугестије да посланицима, уобичајеном процедуром, ставе на располагање дипломатску преписку, одговарали су да преговори нису били окончани. Дерби је изјавио да је флота послата у залив Бешика да би се, после злочина у Солуну, заштитили хришћани у Цариграду. Османским властима одао је, међутим, признање због брзог кажњавања злочинаца и давања надокнаде породицама жртава [Ibid., May 18, 1876, Vol. 229, 914–915]. Он и Бурк известили су посланике о детаљима убистава у Солуну и промени на престолу у Цариграду [Ibid., May 23, 1876, Vol. 229: 1114–1115; Ibid., May 30, 1876, Vol. 229: 1423–1424]. Првог дана јуна у Горњем дому сазнало се и да су се Срби, та „живописна националност”, како су тада подругљиво назвали, за рат са Османским царством спремали под командом руског официра који се истакао у Средњој Азији [Ibid., June 1, 1876, Vol. 229, 1513].

Озбиљнија расправа о Источном питању поведена је тек 26. јуна, када је војвода Аргјајл, у Горњем дому, прочитао део поражавајућег извештаја листа *Дејли Њуз* (Daily News) о масакрима у Бугарској. Дерби је одговорио да влада још није имала поуздане вести, али је ипак умањивао размере злочина и тврдио да су их починили и устаници и нерегуларне турске трупе [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 385–388].

Наставак дискусије потврдио је протурско и провладино расположење Горњег дома. Лорд Кембел (Lord Campbell) је тврдио да су подаци до којих је сам дошао потврђивали да су страдања Бугара у новинским извештајима била преувеличана. Наглашавао је да је бугарски устанак био изазван „споља”, при чему се позивао на тврдње британског конзула у Сарајеву Вилијама Холмса, да је и устанак у Херцеговини био покренут под утицајем Црне Горе. И иза Србије стајала је „страна сила која је угрожавала независност и интегритет Османског царства”. Те две вазалне кнежевине управо су се спремале за рат са својим турским сизереном.

Србија је, како је лорд Кембел тврдио, већ била показала незахвалност према Османском царству и према великим силама које су јој 1862. и 1867. помогле да јој буду предати градови. Зато је позивао оба дома да донесу резолуцију, којом би потврдили одлучност Британије да остане верна слову Париског мировног уговора из 1856, посебно тачкама које су се односиле на дужност великих сила да штите независност и интегритет Османског царства. Према његовом тумачењу, та дужност односила се и на спречавање покушаја вазалних кнежевина да угрозе то начело [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 395–400].

Исто тумачење догађаја на Балкану, као последице тајног деловања Русије, Србије и Црне Горе, и исту намеру да се одговорност за покоље у Бугарској са Турака пребаци на Русе и Србе, исповедала је већина учесника у овој дебати. При томе, наглашавано је и да су Турци били верски толерантнији и способнији за праведну администрацију него балкански хришћани [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 400–411]. Лорду Дербију остало је само да им захвали на подршци. Приметио је, ипак, да су се околности значајно промениле од 1856. и да би позивање на Париски уговор могло да сузи маневарски простор владе у току преговора. После тога, и Кембел је повукао предлог своје резолуције [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 411–417].

Лорд Гренвил, који се јавио за реч после Дербија, упозорио је, међутим, посланике на то да су велике силе, према Париском уговору, биле обавезне да штите и права султанових хришћанских поданика [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 417–418]. Овај искусни дипломата, од кога је Дерби преузео положај министра спољних послова, наима, добро је знао да су шест гарантних сила Париским миром преузеле то право од Русије, која се на њега позивала још од Кучук-Кајнарџијског мира [Ристић 2008: 44–57].

У Доњем дому расположење је било другачије. Вилијам Едвард Форстер (William Edward Forster), радикал, борац за ослобођење робова, за права Ираца и радника, истог дана упитао је премијера да ли су, по сазнањима владе, биле тачне вести о покољима које је доносио лист *Дејли Њуз*. И Дизраели је, у свом одговору, тврдио да су у Бугарску упали „странци” који су, да би изазвали сукобе и устанак, спаљивали куће припадника свих вера. Објашњавао је да су локални Черкези и башибозук морали да се бране и да је тако дошло до сукоба и последичних злочина. Истакао је и да су „немири” престали пошто је посланик Британије у Цариграду, сер Хенри Елиот (sir Henry Elliot), наговорио Порту да их замени регуларним трупама [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 424–426].

Дизраели је, наима, још од почетка маја, добијао од Елиота вести да су устанак у Бугарској подигли Руси и Срби, и да су, као и у Херцеговини, намерно спаљиване куће хришћана, како би се покренула побуна. Тврдњу о кључној улози Срба у подизању устанка у Бугарској коју је пронашао у Елиотовом извештају, Дизраели је подвукао оловком. Исто је учинио и у извештају конзула из Једрена [Hughenden Papers (HP), В/XVI/A/12, Сер Хенри Елиот – Лорд Дерби, Цариград, 9. мај 1876; Ibid., Вицеконзул Дипи – Сер Хенри Елиот, Једрене, 6. мај 1876].

Са избијањем Српско-турског рата 30. јуна, у Парламенту је брзо сазрела свест о опасности од проширења ратног сукоба. Главна пажња посланика била је усмерена на учешће Русије у српском покрету. Понављала су се питања о високом руском официру и руским добровољцима у српској војсци [*Hansard*, June 30, 1876, Vol. 230, 737; *Ibid.*, July 4, 1876, Vol. 230: 950]. Дерби је, коначно, 3. јула могао да одговори да се на месту главнокомандујућег српске војске налазио генерал Черњајев. И даље није знао колико се руских добровољаца налазило у српској војсци. Упозоравао је на „општепознату наклоност руског становништва према ствари српских устаника”, али и на чињеницу да се још није могло говорити о томе да ли овај покрет има одобрење званичног Петрограда [*Ibid.*, June 30, 1876, Vol. 230: 823–824].

Посланици су сада све чешће и упорније захтевали од владе да им стави на располагање своју дипломатску преписку. Упозоравали су да се земља налазила усред опасне кризе, а да Парламент није знао основне чињенице о политици владе. Дизраели, Дерби и Бурк обећавали су да ће то бити брзо учињено, подсећали да је било потребно да се прво добије одобрење осталих сила и позивали посланике на стрпљење [*Ibid.*, June 26, 1876, Vol. 230, 424–426; *Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230, 847].

Опозициони посланици су, међутим, подозревали да влада намерава да преписку стави Парламенту на увид пред само августовско распуштање, како би спречила сваку озбиљнију расправу [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230, 873–885]. О томе је 3. јула отворено говорио радикал и скупштински ветеран Џон Брајт (John Bright). Он је, штавише, тврдио да, „после искуства у протеклих 20 година” већина „народа Уједињеног Краљевства” неће поновити грешку из Кримског рата и неће хтети да жртвује „британска блага и британску крв” за „очување интегритета Османског царства”. Доказивао је да народ неће хтети да прати своју владу у подршци Турцима, насупрот „борбама и напорима поданика Порте да се ослободе њене превласти” [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 877–879]. И познати економиста Хенри Фосит (Henry Fawcett), који је такође припадао левом крилу либералне странке, упозоравао је на опасност да би преписка могла да буде прекасно предата Парламенту. Био је још одређенији од Брајта када је рекао да британска „моћ не сме да буде употребљена против оних који покушавају да се ослободе раздражујућег и неодрживог ропства” [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 880–881]. Лево, радикално крило у либералној странци отворено је показивало симпатије према српским и балканским устаницима. То се најбоље видело у поређењу беседа Брајта и Фосита са умереном критиком владе од стране маркиза Хартингтона (Spencer Compton Cavendish, Marquess of Hartington), вође опозиције у Доњем дому, виговца и припадника десног крила либерала [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 883–884].

Премијер и његова влада били су озбиљно уздрмани тек расправом која се у Доњем дому водила 10. јула. Форстер је наводио вести из *Дејли Њуза*, али и из *Тајмса* о јавној продаји бугарских девојака у робље и о мучењима којима су Бугари излагани по затворима. Упитао је да ли влада располаже званичним подацима о томе. Дизраели је одговорио да она о

томе није била обавештена, иако је била у сталној комуникацији са амбасадором у Цариграду и конзулима „на изворима немира”, „у Београду, Дубровнику, на Цетињу, и на другим местима”. Потом је додао: „Не могу да спорим да су у Бугарској почињена зверства. Али, да су девојке продате у ропство, или да је затворено више од 10.000 особа, у то сумњам. У ствари, сумњам да постоји затворски смештај за такво мноштво, и да се мучење примењује у толиким размерама од стране једног оријенталног народа који, верујем, ретко прибегава мучењу, пошто своје везе са кривцима обично прекида на експедитивнији начин” [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1182].

Премијеров сарказам изазвао је чуђење и гнев у клупама опозиције. Доба „патриотске уздржаности” коначно се завршило. Уследили су, један за другим, кратки и оштри напади опозиционих посланика на Дизраелија и његову владу. Основни закључак извео је, опет, Вилијам Едвард Форстер, када је рекао да је Енглезима и њиховој земљи нанесена срамота владином моралном подршком држави која је починила тако страшне злочине [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1183–1184]. Ентони Џон Мундела (Anthony John Mundella), реформатор британског школства, рекао је: „Чини ми се да смо остављени у потпуном незнању шта предузима наша влада. Не знамо да ли је протествовала или није. Имамо сјајну флоту у заливу Бешика и амбасадора у Цариграду, али нас о свему обавештавају *Тајмс* и *Дејли Њуз*, док нам наша влада не даје информације о догађајима који су срамота за човечанство и који ће представљати једну од најкрвавијих страница историје” [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1184–1185]. Евелин Ешли (Anthony Evelyn Melbourne Ashley), син филантропа и конзервативца лорда Шефтсберија, упозорио је Дизраелија да се покољи нису одиграли близу Београда, Дубровника и Цетиња, него Пловдива и Једрена. Упитао је да ли влада има вести од тамошњих конзула. Премијер је одговорио да ни они нису известили владу о тако масовним злочинима [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1184–1186]. Већ довољно уздрман, Дизраели је поново примио ударац, јер Британија у Пловдиву није имала конзула. За разлику од скупштинских посланика, он је то требало да зна.

Дизраели је, како је написао у једном гневном писму сарадницима, био изложен „понижењима” у Парламенту, јер га Форин офис није упознао с неопходним подацима. Хенри Елиот је слао веома штуре извештаје. Испоставило се да два конзулска извештаја и један извештај америчких мисионара, са детаљним описима покоља, није проследио у Лондон. И његови протести на Порти били су млаки и уздржани. Дизраели ће од Дербија тражити Елиотову смену, али он није хтео да свог амбасадора претвори у „жртвеног јарца” [Disraeli Papers (DP), Бенџамин Дизраели – Лорд Дерби, Лондон, 14. јул 1876; Monypenny and Buckle II 1929: 916–917]. Ни Дерби, међутим, није имао шта да одговори на нова питања лорда Гренвила о збивањима у Бугарској [Hansard, July 10, 1876, Vol. 230: 1168–1169].

Пошто је коначно, после протеста и упозорења, од Елиота добио потребне податке, Дизраели је 17. јула у Парламенту прочитао делове из његових извештаја. Ту су за покретање устанка изнова било оптужени

„српски револуционарни агенти”. Поновљене су и тврдње да су, као у Херцеговини, спаљивали села и муслимана и хришћана. Черкези, потомци кавкаских устаника који су одбили да живе под влашћу Руса, па их је султан, да би их спасао страдања, раселио по својим земљама, подигли су се на оружје у самоодбрани. Кривица је, дакле, била на Србима и устаницима, иако су репресалије Черкеза и башибозука превазишле претходне злочине хришћана над њима. Елиот је, уз то, тврдио да су страшни детаљи и бројеви жртава објављени у *Дејли Њузу* и *Тајмсу* били производи руске и бугарске пропаганде. Амбасадор је извештавао да у корену обрачуна нису биле верске мржње, доказујући то вестима да су се хришћани из Османског царства пријављивали у добровољце за рат против „српске агресије”, при чему је било предлога да на заставама добровољаца буду заједно полумесец и крст [Ibid., July 17, 1876, Vol. 230: 1486–1495].

Све то, међутим, није помогло да се заустави гнев јавности, који се све више концентрисао на личности Дизраелија и Елиота. Две комисије, америчка и британска (коју је водио други секретар цариградске амбасаде Валтер Баринг (Walter Baring)), средином јула ће из Цариграда кренути у области погођене овим догађајима. Њихови извештаји потврдиће најцрње новинске вести, иако је у њима смањиван претпостављени број жртава са 30.000 на 15.000–12.000 [The National Archives (NA), Foreign Office (FO), 423, vol. 43, Сер Хенри Елиот – Лорд Дерби, Терапија, 5. септембар 1876, додаци бр. 1 и бр. 2; Seton-Watson 1971: 57–61].

Срби су, дакле, по мишљењу конзервативних министара и посланика, представљали главни извор невоља и страдања на Балкану. Уствари, главне противнике видели су у Русима, али велика сила се, за разлику од Србије, помињала опрезно и уздржано. Сутрадан после ове премијерове беседе, Срби су потучени у бици на Великом Извору, после чега су турски башибозук и Черкези, стигавши све до Зајечара и Књажевца, поновили злочине виђене у Бугарској. Вести о српским поразима на бојном пољу Дизраели је, међутим, примао са посебним задовољством. Прижељкивао је брзи улазак Турака у Београд, који би Британији, као сили која им је била најближа, дао средишњу улогу у даљим преговорима [Ковић 2018: 187, 193]. *Дејли Њуз* је, међутим, тражио да Босна припадне Србији, а Херцеговина Црној Гори. Репресалије Турака у Србији покренуле су талас просрпских симпатија не само међу либералима, него и у конзервативним деловима јавног мњења [Idem. 193–194].

„Плава књига”, одабрана дипломатска преписка, 24. јула је коначно штампана и предата посланицима. До краја заседања остало је мало времена, али ће се опозиција потрудити да га у пуној мери искористи. Прва већа расправа, посвећена устанку у Босни и Херцеговини и дипломатским преговорима великих сила, вођена је у Доњем дому 31. јула. Овога пута нису преовлађивала питања и критике либерала; и конзервативци су речито износили своје аргументе. Торијевци су правдали и образлагали потезе владе позивајући се, као њихов првак Дизраели, на империјалне интересе Велике Британије и нужност одбране комуникација са Индијом. Геополитички интерес очувања Османског царства као тампон-зоне између

Русије и медитеранских путева они су zaklaњали захтевима да Британија и велике силе у Османском царству не штите само права хришћана, него и муслимана, али новим доказивањима моралне и културне супериорности муслимана у односу на балканске хришћане. С друге стране, либерали су тврдили да је прави узрок кризе био ипак у неправедности османске управе и у њеној неспособности да управља својим европским поседима. Понављали су да је Османско царство у протеклих двадесет година коначно разочарало оне који су га бранили у Кримском рату, јер се потврдило да је неспособно да се реформише, умири и заштити своје хришћанске поданике. Зато га је требало коначно препустити судбини. На његовом месту требало је да буде успостављен ланац слободних и виталних балканских аутономија и држава – Румуније, Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Бугарске – које ће постати поузданија брана пред руским продором ка југу него што је то икада могло да буде Османско царство [*Hansard*, July 31, 1876, Vol. 231: 126–172].

Дуг и детаљан говор Вилијама Гледстона у дебати од 31. јула најавио је његов повратак у велику државну политику. Гледстон је, наиме, после изборног пораза, пада његове владе и доласка Дизраелијевих конзервативаца на власт 1874. године, напустио вођство либералне странке, задржавши, ипак, место у Парламенту. Морална криза коју је у британској јавности изазвало Источно питање почела је, међутим, да у њему буди стару политичку страст. У свом говору Гледстон је, као последњи политички активан министар из владе која је повела Кримски рат, изразио своју моралну одговорност да објави како је Османско царство потрошило поверење Велике Британије. Тврдио је да ни Русија више није била деспотска сила под влашћу цара Николаја I, него реформисано царство којим је владао просвећени Александар II. Гледстон је доказивао да ни покрети балканских народа нису били последица руских сплетки, него борбе за основна национална права, слично ономе што се већ одиграло у Италији и Немачкој. Србију и Црну Гору на рат са Османским царством натерала је, по Гледстоновом мишљењу, непомирљива и непријатељска политика британске владе. Будућност балканских народа видео је у аутономијама у саставу Османског царства, за чије се очување, на огорчење својих радикалних страначких пријатеља, ипак заложиио. Оне су, како је веровао, могле да буду најпоузданија брана продору Русије ка југу [*Idem.*, July 31, 1876, Vol. 231: 172–202].

Дизраели је, одговарајући Гледстону, настављао да доказује утицај „страног фактора” на покрете балканских народа. Избегавајући да директно оптужи Русију, говорио је о „тајним друштвима” и „револуционарним комитетима”. За Србију је ипак поновио да је очекивала помоћ „једне европске силе” када је кренула у, како је рекао, „грађански рат” против свога сизерена. Британија није за то била одговорна, јер је амбиција Србије била да припоји целу Босну и Херцеговину и зато је никаква добра воља, нити мањи уступци нису могли одвратити и зауставити. Коначно, говорећи о разлозима слања флоте у залив Бешика, Дизраели је у Парламенту јавно изговорио оно што је до тада поверавао само краљици Викторији

и најближим сарадницима. Њен прави циљ није била одбрана Османског царства. Британски бродови дошли су у османске воде „да бисмо чували интересе Енглеске и Британске империје, а не да бисмо подупирали било коју силу која се руши усред оронулости” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 202–216].

Премијер је, тако, показао спремност да учествује у сваком решењу Источног питања. У завршној расправи о Источном питању за 1876. годину, одржаној 11. августа, он ће, говорећи о Османском царству, бити још директнији: „И ако се деси да се влада која управља већим делом тих лепих земаља покаже неспособном да послужи својој сврси, тада ни Енглеска ни било која од великих сила неће презати од тога да испуни високу политичку и моралну дужност која би пала на њу” [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1146]. Оволика отвореност била је подстакнута и оптужбама да је његова влада, одбраном Османског царства у тренутку најгорих османских злочина, повредила савест побожних викторијанаца и умањила углед њихове земље.

Лорд Дерби је, међутим, у расправи вођеној у Горњем дому, истог дана, 31. јула, на питање лорда Гренвила о разлозима слања флоте у залив Бешика, дао сасвим другачији одговор. Британски бродови послати су после масакра над конзулима у Солуну, да би „заштитили хришћанско становништво и предупредила локалне сукобе”. Иако је Дерби нагласио и да је последица њиховог доласка у залив Бешика било „јачање поморског утицаја Енглеске, утицаја који је могао да буде искоришћен само у циљу очувања мира”, разлике између његових и премијерових речи биле су све видљивије [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 100–101]. Биле су то прве најаве онога што ће се одиграти у даљем току Источне кризе – коначног сукоба и разлаза између премијера и министра спољних послова. Дизраели је водио активну и амбициозну политику проширења и јачања Британске империје; Дерби је био опрезан и уздржан, посвећен очувању стеченог.

Расправе су сада биле штетне по владу чак и у Горњем дому, њеном тврдом упоришту. Вероватно под утиском покоља у Бугарској, ту се упадљиво мање торијеваца јављало за реч. Лорд Кембел (Lord Campbell) је у расправи одржаној 31. јула тврдио да су све невоље потицале од сплетки и завера Тројецарског савеза. Утицај Русије у Бечу омогућио је да кнез Црне Горе, како је Кембел тврдио, „диктира одредбе Берлинског меморандума” и да тако постане „арбитар Европе”, као и да се две вазалне кнежевине охрабре да зарате са својим сизереном [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 74–83]. Одговорио му је лорд Гренвил, поновивши да је за најновију кризу било одговорно Османско царство, јер није спровело обећане реформе. Још једном је подсетио Горњи дом да је по Париском мировном уговору дужност Британије и осталих гарантних сила била да брину о хришћанима у Османском царству, које је назвао „нашим истоверницима” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 83–94]. Лорду Кембелу у помоћ је притекао само лорд Стенли од Елдерлија (Lord Stanley of Alderley or Abdul Rahman Stanley), конвертит у ислам и несвакидашња појава у Парламенту. Он је тврдио да су муслимани у Бугарској, Босни и Херцеговини страдали више

него хришћани. Политику свих земаља које је видео као претњу Османлијама, Србије, Русије и Аустрије пре свих, назвао је „криминалном” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 102–106]. Не мање живописни лорд Бат (Lord Bath), који је у некадашњој теократској Црној Гори видео оличење својих политичких идеала, па јој је и материјално помагао, на то је одговорио да су речи и дела министара били сасвим лишени хришћанског морала, и да ће се зато „све цркве и секте” „ујединити у протестима против коришћења моћи Енглеске да би се подржала једна тако крвава и дивљачка власт” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231, 106–107].

Сукоби на Балкану продубљивали су верске поделе унутар самог Парламента и то не само између крајњих позиција које су заузимали Стенли од Елдерлија и Бат. Припадници „секти”, или нонкомформистичких цркава, који су себе видели као мањинске заједнице унутар англиканске земље и друштва, листом су се опредељивали за балканске хришћане. Већина англиканских бискупа подржавала је владу, али су њихови верници били подељени. Ирски римокатолици, вођени непријатељством папе Пија IX према Православној цркви, држали су се по страни [Ковић 2018: 203–205].

Последње расправе о Источном питању, пре затварања Парламента, одржане 7. и 11. августа у Доњем дому, биће и дуже и непријатније по владу него дебата од 10. јула. Опозиција је сада, са дипломатском преписком у рукама, до у појединости анализирала поступање владе у пресудним тренуцима покоља у Бугарској и кризе на Истоку. Конзервативци су се једва јављали за реч, и говорили су веома кратко. Под концентрисаном палбом либерала, политику владе бранили су готово усамљени Дизраели и Бурк.

На основу докумената из *Плаве књије*, опозициони посланици усредсредили су се и на злочине Турака у Србији, Херцеговини и Босни. У расправи вођеној 7. августа, Џон Мундела (Anthony John Mundella) прочитао је извештаје *Тајмса* у којима су описиване колоне избеглица из источне Србије. Ту се тврдило да „такав егзодус није виђен од доба егзодуса Израелићана из Египта” и да су „хиљаде хришћана становника села на српској граници, бежали да би спасли животе и част својих жена и кћерки од сурових и немилосрдних Турака”. Мундела није обуздавао гнев када је закључио да је Британија имала „одговорност, као велика хришћанска сила” да „у Европи више не трпи та чудовишта” [Idem., August 7, 1876, Vol. 231: 728–730]. И Бурк је признао да је османски башибозук заробљавао српску децу оба пола, да би их у Видину продавао у робље. Тврдио је да је велики везир наредио да се овакви случајеви кажњавају смрћу и, настојећи да умањи одговорност Турака, набрајао сличне мере, предузете да би се спречили злочини [Idem., August 7, 1876, Vol. 231: 741–742]. Поред осталог, поменуо је и да је, да би се такве појаве спречиле, у османски штаб у источној Србији послат британски официр Арнолд Кембал [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1118]. Евелин Ешли је, међутим, посланицима прочитао извештаје са именима најодговорнијих османских званичника и башибозука за покоље у Бугарској и Србији, који у међувремену не само да нису

били кажњени, него су били и унапређени [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1081–1082]. Форсит је истицао да је у Србији готово свака породица памтила страдања својих дедова и злочине Турака из времена пре ослобођења. Зато је било потпуно природно то што су Срби пожурили да помогну својим сународницима, који су трпели исто насиље. Форсит је тврдио да би сваки Енглеz учинио исто и да би требало признати да је рат Срба против Османског царства потицао из „природних и по много чему најчаснијих људских осећања”. Зато је Србија заслужила да јој се призна улога ујединитеља, баш онако како је то признато Пијемонту у Италији [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1105–1106].

Неки припадници радикалне струје унутар либералне странке захтевали су избацивање Османског царства из Европе и критиковали Гледстонову помирљивост. Већина се, међутим, залагала за стварање нових аутономија у Босни, Херцеговини и Бугарској, по угледу на већ постојеће у Србији и Румунији. Чак и виговци, какав је био Вилијам Харкурт (William Harcourt) су сада узимали непомирљивији курс [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1126–1138]. И сам Гледстон ће, почетком септембра, у свом чувеном памфлету о покољима у Бугарској, заговарати избацивање Турака из Европе. Појава овог текста означиће почетак масовне „Бугарске агитације” у којој ће Гледстон имати средишњу улогу.

Дизраели и Бурк настављали су да тврде да су бројеви жртава били претерани, да су злочине починили и хришћани и муслимани и да за све оптужују „спољне утицаје”. Премијер је, против своје воље, од небројених критика опозиције, морао да брани чак и Елиота [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 734–742, 1111–1118, 1138–1147]. Дизраели је био исцрпљен и огорчен. Дербију је писао: „Имали смо веома штетну дебату о зверствима у Бугарској, и можемо да будемо срећни јер се сесија окончава... Све то је веома непријатна ствар и, бојим се, велика срамота за наш дипломатски систем, како у иностранству, тако и код куће” [DP, Бенцамин Дизраели – Лорд Дерби, Лондон, 7. август 1876; Monypenny and Buckle II 1929: 918]. Краљица Викторија била је спремна да се премијеру одужи за лојалност испољену у расправама о њеној царској титули. Сутрадан после расправе одржане 11. августа прешао је у Горњи дом, као лорд Биконсфилд.

Посланици су се разишли 15. августа, па су се сукоби због Источног питања прелили на тргове. У септембру ће „бугарска агитација” и јавни митинзи достићи такве размере, да чак ни улични обрачуни уздржаних викторијанаца због Руса, Турака, Срба и Бугара више неће бити реткост. За то време, криза на Истоку узимала је нове, опасне видове и размере.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Bodleian Library, Oxford: Disraeli Papers (Hughenden Papers, HP).

Queen's University, Kingston, Ontario: Disraeli Project (DP), Disraeli's Correspondence 1859–1881.

The National Archives, London: Foreign Office (NA, FO)

Објављени извори:

Hansard's Parliamentary Debates (1876). Third Series. Commencing with the accession of William IV, Vol. 227–231. London: Cornelius Buck.

Литература:

- Виноградов, Владилен Николаевич (1985). *Великобританија и Балкани: От Венскогo конгресса до Крымскогo войнe*. Москва: «Наука».
- Вучковић, Војислав Ј. (1957). *Српска криза у Источној Иттиани 1842–1843*, Београд: Научно дело.
- Данилевски, Николај Ј. (1994). *Русија и Европа*. Београд: Службени лист СРЈ и Досије.
- Данилевский, Николай Я. (2013). *Политическая философия: Дополнения к книге «Россия и Европа»*. Москва: ФИВ.
- Екмечић, Милорад (1996). Предговор трећем издању. У: Васил Поповић, *Источно иттиани: Историјски преглед борбе око ојштанка Османлијске царевине у Левантју и на Балкану*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ.
- Екмечић, Милорад (2002а). Дозревање идеје о српској националној држави 1806. У: М. Екмечић, *Огледи из историје*. 2. изд. Београд: Службени лист СРЈ, 31–51.
- Екмечић, Милорад (2002б). Србофобија и антисемитизам. У: М. Екмечић, *Дијалој процлосити и садашњосити: Зборник радова*. Београд: Службени лист СРЈ, 343–366.
- Екмечић, Милорад (1996). *Уштанак у Босни 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, 3. изм. изд.
- Ковић, Милош (2008). Војвода Аргајл и Источно питање. Тема: Академик Драгољуб Живојиновић, *Митолошки зборник* 19: 129–145.
- Ковић, Милош (2018). *Дизраели и Источно иттиани*. 2. изд. Београд: СЛЮ.
- Ристић, Љубодраг (2008). *Велика Бриџанија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Сергеев, Евгений Юрьевич (2012). *Большая игра, 1856–1907: Мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии*. Москва: Товарищество научных изданий КМК.
- Степић, Миломир (2016). *Геојолиџика: Идеје, итеорије, концепције*. Београд: Институт за политичке студије.
- Терзић, Славенко (1992). *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*. Београд: Историјски институт и САНУ.
- Чубриловић, Васа (1930). *Босански уштанак 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, 2. издање.
- Anderson, Matthew Smith (1958). *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*. London: Macmillan.
- Clayton, Gerald David (1971). *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London: University of London Press Ltd.
- Gleason, John Howes (1950). *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*. Harvard and Oxford: Harvard University Press and Oxford University Press.
- Harris, David (1936). *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. The First Year*. Stanford: Stanford University Press, London: Humphrey Milford and Oxford: Oxford University Press.
- Hopkirk, Peter (1992). *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York – Tokio – London: Kodansha International.
- Millman, Richard (1979). *Britain and the Eastern Question 1875–1878*. Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Monypenny William Flavelle and George Earle Buckle (1929). *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, I–II*. New York: The Macmillan Company.
- Pavlowitch, Stevan K. (1962). *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1838: The Mission of Colonel Hodges*. Paris and La Haye: Mouton & Co.

- Robson, John M. (1987). *What Did He Say? Editing Nineteenth-Century Speeches from Hansard and the Newspapers*. Lethbridge: University of Lethbridge Press.
- Seton-Watson, Robert W. (1945). *Britain in Europe 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seton-Watson, Robert W. (1971). *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. New Impression. London: Franc Cass and Co. Ltd.
- Stojanović, Mihailo D. (1939). *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*. Cambridge: Cambridge University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

UKParliament: Hansard. Доступно на: <https://hansard.parliament.uk/>. Приступљено: 4. 6. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE EASTERN QUESTION IN THE PARLIAMENT OF THE UNITED KINGDOM IN 1876

by

MILOŠ KOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
mkovic13@gmail.com

SUMMARY: This article scrutinizes the attitude of the British political elites towards the Eastern question, in the year of the beginning of the Serbian liberation and unification wars of 1876–1878. It is based on diverse sources, *Hansard's Parliamentary Debates* being the most important one. The Eastern question, as geopolitical problem of the future of the Balkan and Levantine lands from which the Ottoman Empire was gradually retreating, has been considered through the confrontation of Great Britain and Russia on the wider Eurasian stage, especially in relation to their conflict in the Central Asia. The article is mainly devoted to the different interpretations, debates and conflicts in the British Parliament and public opinion, provoked by the Serbian uprising in Herzegovina and Bosnia, atrocities in Bulgaria, and the beginning of the Serbian-Turkish Wars. The divisions went mainly through the party lines. Behind almost all events in the East, the Conservatives perceived the hand of Russia and League of the Three Emperors (*Dreikaisebund*). These “foreign influences” were attributed mainly to Russia and Serbia, as the alleged Russia’s tool in the Balkans. Thus, according to the Conservatives, the Serbs and Russians were to blame for the sufferings of Bulgarians in the hands of the Turks. Additionally, they were repeating that Turkish crimes were committed in self-defence, and that the numbers of victims were hugely exaggerated by the Russian, Serbian and Bulgarian propaganda and the British liberal press. The Conservatives had similar attitudes towards the atrocities committed by the Turks in the Eastern Serbia, Bosnia and Herzegovina. The Liberals, on the other hand, were insisting that the main causes of these uprisings and wars were national feelings, economical problems, and the misrule of the

Turks. They were directing their moral indignation not only to the Turks, but to the British government as well. According to the Liberals, by despatching of the British fleet in the vicinity of the Ottoman capital, the British government encouraged the Turks and made Great Britain co-responsible for the atrocities committed in Bulgaria, Serbia, and Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: Great Britain, Parliament, Russia, Eastern question, Balkans, Serbia

КАРЛОВАЧКО ПОЈАЊЕ ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И ИНОВАЦИЈЕ

ДРАГАН АШКОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11Б, Београд, Србија
daskovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад је заснован на анализи верских, културних и историјских прилика у којима су се Срби нашли након прве организоване сеобе под патријархом Чарнојевићем 1690. године. У сусрету с новом културом, западноевропски стандард је прихваћен као узор којем је било неопходно уподобити нашу традицију што се манифестовало најпре у процесу записивања усменог стваралаштва и у појави нових духовних песама као алтернативног религијског поетског облика. То је условило да се иновације у богослужбеном животу Срба испољавају како на поетском тако и на музичком плану. Зато се мелографисање српског (усменог) музичког наслеђа показало као неизоставан услов без којег се није могло спроводити усвајање и развој (хорског) вишегласја као значајне тековине српског националног музичког израза новијег доба. Будући да је упоредо са овим процесима спровођен и римокатолички прозелитизам, у раду се разматра питање како су се наведене промене одразиле на преобликовање наше конфесионалности и националног идентитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српско црквено певање, музичке иновације, идентитет, конфесионалност, мелографисање

Пре него што су населили подунавске крајеве, Срби су стекли богату праксу у певању, које је, као најнепосреднији израз духа и духовног искуства, било и најбољи начин преношења историјског памћења, због чега је епска песничка традиција уживала велики углед. Отуда су многи епови били значајни делови наше обликоване и усмено преношене историјске свести, те највернији пример аутентичног сведочења о постојању и трајању

Срба, те њиховог самоодређења, вере и националне (православне) Цркве [Макуљевић 2006: 223].

Према запажању Стојана Новаковића, вера се код Срба првенствено испољавала кроз изворне народне обичаје [Новаковић 1966: 239]. С тим у вези, у народу је одувек постојало веома изражено поштовање према манастирима јер су они представљали народно-заветна установљења, док су њихови сабори, заветине и славе обавезно праћени богатим фолклорним наслеђем и неизоставним певањем [Марковић 1972: 31]. Што је обичајност била развијенија, то је разноврсније и богатије било певање као основна одлика православља које је неодвојиво од певања. *Православље*, односно *ортодоксија* (ή ὀρθοδοξία-orthodoksia) је грчка кованица настала од придева ὀρθός (orthos) што значи *усправно* [Chantraine 1968–1977: 818], и речи δόξα (doksa) са значењем у *ишчекивању славе, њрослављању* [Chantraine 1968–1977: 224], и тиме антиципирати царство небеско као свет осећања а не искуства. У основи речи је глагол δόκω (dokeo), што се у изворном смислу односи на *сагледавање, ишчекивање* [Chantraine 1968–1977: 290]. Дакле, православље је у основи начин испољавања хришћанске вере, заснован на духовном доживљају којим се антиципира царство небеско као свет осећања а не искуства. Зато је такав доживљај могуће изразити једино поетски, певањем као језиком осећања а не знањем које исходи из искуства.

У сасвим новом културном окружењу, сатканом од најразличитијих музичких традиција, Срби су временом постали свеснији свог идентитета, не само зато што су неговали оно што је традиционално, већ превасходно зато што су, ризикујући много, ипак смело искорачили ка другачијем начину уметничког схватања и стварања, због чега су све њихове иновације, усмерене ка певању, оставиле позитиван учинак.

У овом процесу значајно место заузимало је црквено певање. Од његове трансформације зависило је даље интегрисање у западноевропску културну заједницу. Али, Срби нису одмах схватили да је њихова усмереност европским културним достигнућима, а којима су се одушевљавали, *само олакшавала ефикасно орјанизованој аустријској, њрозелитској њро-џајанди*. Брзо се показало да је реализовање унијатских претензија представљало ропство, ништа мање од оног од кога су избегли у Великој сеоби. На то је посебно упућивала чињеница да су аустријске власти, насупрот обећаним привилегијама, Србима отворено ускраћивале слободу, што их је подстакло да помоћ и подршку затраже од истоверне Русије. На њу су гледали као на свог спасиоца, како од османске власти, тако и од аустријских и венецијанских угњетавања и њихове крајње намере [Долгова и Иванова 2009: 30]. У том историјском тренутку Русија је као православна земља постајала све важнији и одлучујући фактор европске политике [Флоровски 1995: 115]. Насупрот њој, Аустрија је снажно и истрајно настојала да спроводи асимилацију православног становништва према узору на пример идеално остварене хармоније између Хрватске и Угарске [Шишић 1922: 39]. Како су се те земље временом утврдиле у својој изабраној конфесионалности, то је њихово искуство искори-

шћено у новонасталим приликама као проверен образац унијатског придобијања. Због тога су западне религијске намере и спровођене управо преко културе као најефикаснијег средства, имајући у виду да су култура и уметност испољаване, или на православни источњачки начин, спонтано кроз стваралаштво или на западни начин, који је утемељен на високо развијеној, али контролисаној интерпретацији, односно вештини зависној искључиво од искуства.

ПРАВОСЛАВЉЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗОВАНО ШКОЛСТВО

Пре Велике сеобе образовање је могло да се стиче само у нашим појединим манастирима и код ретко учених свештеника. Након сеобе ситуација почиње да се мења. У новој средини Срби су суочени са страним културним наслеђем као традицијом коју у турским границама није било могуће упознати [Петровић 1992: 21]. Због тога су нову културу радо прихватили и то са жељом да и своју традицију транспонују у нову форму према узору на западноевропска достигнућа [Перковић-Радак 2007: 35]. То је довело до појаве извесних богослужбено музичких иновација прожетих новим, проевропским духом што је за Србе представљало неодољив изазов. Иако је царска власт одобреним привилегијама Србима гарантовала народност и православну веру, с друге стране је настојала на томе да начин њиховог исповедања вере буде уподобљен западном. Томе је погодвала чињеница што су се Срби својевољно прилагођавали просвећеном, европском систему и средини у којој су желели да опстану. У складу с тим, осим подизања цркава почели су да оснивају и своје школе а касније и црквеношколске општине које су им биле веома важне за даљи културни и политички развој. Последице оваквог опредељења одразиле су се не само на Србе северно од Саве и Дунава, него и на оне јужно од поменутих река. Зато је неговање националне културе трајно чувало успомену на некадашњу славну прошлост о којој је импресивно сведочило народно памћење кроз певање што је најпоузданије преношено у народној Цркви [Südland 1943: 70]. Управо због тога Римска црква је упорно сузбијала народно стваралаштво будући да његов процес настајања и преношења није било могуће контролисати. Насупрот томе, према западном искуству и мишљењу, само је поштовање закона и поретка гарантовало извесност, и омогућавало бољи и напреднији живот [Südland 1943: 165]. Тако су и Срби своју православну веру почели да заснивају на учењу и прописаним доктринама.

Како би се обликовала нова врста побожности по стандардима заснованим на учењу и мишљењу, убрзо након Велике сеобе, и у складу с духом поднебља на којем су се Срби обрели, патријарх Чарнојевић је 1706. године покренуо оснивање српске патријаршијске библиотеке која је у почетку имала фонд од 1.145 књига [Подскалски 2010: 18]. Убрзо потом, први пут у историји, на туђој територији 29. септембра 1707. године, Срби су основали своју самосталну црквену аутономну јединицу познатију као

Карловачка митрополија [Радоњић 1950: 468]. Њена „антејска” снага исходила је из чињенице што је била духовно зависна од Пећке патријаршије, док је култ кнеза Лазара, Светог Саве и Симеона Мироточивог имао особен значај и постао својеврсни отпор зарад опстанка.

Након смрти грофа Ђорђа Бранковића (1711) Србима је ускраћено право на избор свог војводе, због чега су били принуђени да световну и духовну власт обједине у достојанству патријарха. Међутим, аустријска влада је његову титулу преиначила само у достојанство митрополита да би му световну власт постепено потпуно одузела. Осим тога, просвећеност је временом донела један сасвим нови дух који је вековно традиционалну веру и историјску свест третирао као израз незнања и сујеверја. За српско православље, то је био изазов јер је све оно што је било засновано на искуству, мишљењу и вештини суштински гушило поетску слободу а тиме и аутентични православни и национални дух. У смислу извесног отпора према новим утицајима, а који су полако али сигурно мењали наш идентитет, Мојсије Петровић (касније први београдско-карловачки митрополит), покушао је поново да уведе нама већ познато византијско црквено певање. Али, судбина тог певања била је предодређена тиме што се митрополит уздао у успех институционализованог школства. Такво певање се показало као супериорно али само захваљујући ауторитету Цркве као институције, с обзиром на то да су се Срби у историји већ срели са византијским хришћанством када су прихватили сво богослужбено песништво преведено трудом Свете браће, а са њиме и понуђене византијске мелодијске обрасце за интерпретацију [Трифунуовић 1970: 51]. Такав начин певања код нас није могао да се одржи управо због особености балканске средине којој је својствена веома богата фолклорна традиција недостижна многим народима. Њу у византијским мелодијским обрасцима народ није проналазио. Зато је овакав начин наметања византијског црквеног певања могао бити подржан једино музичким писмом (византијским, неумским), што је унапред представљало неуспех.

Једина црква која се насупрот православном приступу многим народима у историји наметнула као универзална јесте римска. То је постигла настојањем да се међу њеним верницима употребљава само дозвољени, а потом и прописани латински језик. Имајући све то у виду и захваљујући новом духу просвећености, митрополит Стеван Стратимировић је у Карловцима 1791. године основао прву српску гимназију по европском моделу у којој је настава била на обавезном немачком језику, да би се 1794. године појавила Карловачка богословија, а 1810. и Новосадска гимназија [Каран 2018: 142].

Од оснивања Карловачке митрополије па до појаве првог систематизованог записивања наше народне усмености протекло је више од једног века. Први озбиљни сакупљач нашег народног усменог стваралаштва био је Вук Караџић (1787–1864). Његова делатност одвијала се уз подршку Беча како би се путем уједначеног језика у јужнословенском народу (у којем је било католика), омогућило коришћење оба писма, а тиме и стварало аустријско уместо руског словенства. Овакав приступ представљен је као

намера усмерена ка општем добру народа и његовог развитка у духу изградње специфичне југословенске и проевропске културе [Selimović 1972: 96].

БОГОСЛУЖБЕНИ ЈЕЗИК И ПЕВАЊЕ

Сусрет с новом средином подстакао је бројна колебања између традиције и престижа (моде), што се најпре одразило на језик. Како би Србе лакше привели унији аустријске власти су им ускраћивале поседовање богослужбених књига. Међутим, за њихове богослужбене потребе побринула се Русија из које су, неретко и тајним каналима, допремане потребне књиге у руској редакцији словенског језика познатијег као *црквенословенски*. На молбу Мојсија Петровића, руски цар Петар Велики још 1722. године заузео се да Срби добију помоћ у књигама и да им се за наставнике упуте два кијевска васпитаника [Ђоровић 2004: 468]. Зато је црквенословенски језик најпре заживео на подручју Карловачке митрополије, док се изван ње теже преносио [Ивић и Кашић 1994: 316]. С обзиром на то да су се у Русији европски утицаји појавили знатно раније, то је руски језик попримио мноштво речи из западноевропских језика, па је и наше уздање у Русију допринело неприметном усвајању стране лексике, културе, црквености и богословља [Ивић и Младеновић 1986: 103]. Дух просвећености се тако преко руских књига утврђивао код српских интелектуалаца и писаца због чега је барокна историографија Запада и Србима постала неприкосновени ауторитет [Костић 2014: 468]. Томе се нису успротивили ни изразито православно орјентисани Срби већ су, напротив, оваквим језичким и другим иновацијама дали здрушну подршку. Ни песништво, односно певање које се најнепосредније испољава преко језика, није остало поштеђено европских утицаја, што је било сасвим природно очекивати с обзиром на нову културну усмереност српског грађанства.

Наш начин певања црквених песама вековима је опстао иза манастирских зидина и делио је судбину свог поробљеног народа. Омеђен предањем и типцима очувао се у свом аутентичном једногласју [Петровић 1992: 19]. Све иновације које су према њему усмерене односиле су се једино на интерпретацију, што је условило искључиво мелодијске а никако поетске (текстуалне) промене.

Како је певање, у смислу стваралаштва, једино могуће на матерњем језику, настанак поезије никада није био условљен познавањем граматике и писмености, а тиме ни подложен рационалном доказу или мисаоној провери. Песник може да ствара само на свом матерњем језику који осећа. Он тако језику као основном националном феномену и даје посебан мисао, јер певање је неодвојиво од народности певача и онда када је он само интерпретатор. Због тога и не изненађује чињеница што су све православне цркве обавезно и националне, јер се православље најадекватније испољава певањем.

Карловачки митрополити свакако су схватили и осећали да је православље неодвојиво од народности која се не може сматрати по православље штетним *еѣнофилеѣизмом*, тим пре што је Србе као заветну нацију у

историји стварала и одржавала управо Црква а не обрнуто [Видовић 2009: 43]. Хришћанство није светско питање, него национално зато што је нација најшира могућа заједница која се може назвати Црквом, а не држава или човечанство. Отуда, говорити против етнофилетизма значи говорити против нацијā, а самим тим и против православља.

Како је временом схватање појања измештено од стваралаштва искључиво ка интерпретацији постојећих богослужбених песама, усменост је губила на значају јер се показала као непоуздан ослонац. То најпре потврђује појава својеврсних *ушврђених њесама*. Овај термин се није односио на саме песме већ на узоран начин њихове интерпретације за коју су заслужни поједини добри појци. С обзиром на то да је само нотни запис мелодије на коју је отпевана песма гарантовао могућност њене узорне репродукције, овај феномен је ширењу музичке писмености давао на значају. Тиме је схватање песме сада измештено према њеној мелодији са којом је поистовећена.

Кључни моменат након кога су црквени поглавари прихватили употребу западноевропске музичке нотације везан је за Корнелија Станковића (1831–1865), Србина из Будима, првог школованог музиколога у Бечу [Перковић-Радак 2007: 314]. Он је великодостојнике уверио да је западноевропским музичким писмом могуће записати мелодије нашег црквеног певања, тако што је у погодном тренутку предложио присутнима да неко по свом избору нешто отпева. Након отпеване песме одмах је приступио мелографисању, а отпевано поновио захваљујући нотном запису и то управо онако како је то најпре учинио угледни архимандрит Никанор Грујић. Иако је Станковић оваквим приступом задивио присутне, он овом приликом није показао своје стваралачко умеће нити поетско надахнуће, него је великодостојнике одушевио само својом вештином интерпретације заснованој на предности коју омогућава музичка писменост. Будући да су великодостојници превидели да је певање одувек схватано као стварање а не интерпретирање, остали су затечени док је Корнелије Станковић однео славу прогресивног иноватора, иако се у овом случају показао само као интерпретатор [Bingulac 1988: 15–30].

МЕЛОГРАФИСАЊЕ

Први записи црквеног појања савременим нотама настали су на подстицај руског проте Михаила Рајевског (Раевский Михаил Федорович), уз подршку патријарха Јосифа Рајачића и проте Атанасија Поповића, старешине Цркве Св. Петра и Павла у Сремским Карловцима [Петровић 2004: 11]. Мелографисање је обављено у фрушкогорским манастирима и Сремским Карловцима преданим трудом Корнелија Станковића. Станковић је значајан не само по томе што је први почео са мелографисањем, него и зато што је потицао из српске породице настањене у Будиму, јер је познато да се аутентични, најстарији и неизмењени облик неког културног израза најчешће и најдуже задржава управо међу исељеницима у расејању [Ober 2007: 146]. Варијанта црквеног певања коју је он записао и данас је

најауторитативнија, али је позната тек малом броју вештих појаца. Његово дело настављали су и други, музички често мање образовани али с одличним познавањем појачке вештине, као што су Тихомир Остојић, Гаврило Бољарић, Никола Тајшановић, Петар Костић, Јефта Петровић, Светомир Димитријевић, Мита Топаловић, Никола Трифуновић [Петровић 1973: 262].

С почетка 20. века појављује се још један значајан запис нашег црквеног певања познатији као *Мокрањчево* или *београдско*, а који је до данас најзаступљенији. И у овом случају примењен је принцип именовања према месту његовог мелографисања или објављивања у штампаном виду што само потврђује да је то једина разлика између карловачког и београдског појања који су у суштини истоветни. Управо због тога Мокрањац је као мелограф често наилазио на веома негативне оцене од стране присталица карловачког црквеног певања, поготово зато што је том певању супроставио своју варијанту коју је пронашао и записао у Србији [Перковић 2006]. Међутим, његовом имену ни угледу нису могли да науде ни они који су му приговарали да се ђаци у Српској музичкој школи васпитавају преко „католичке музике“ [Јанковић 1909: 246–250]. И поред многих критика, да је омогућио велики страни утицај на наше црквено појање, управо захваљујући њему наша национална музичка препознатљивост је опстала и у тако новом (музичком) изразу. Без обзира на узгред усвојене незнатне елементе музичких традиција насталих у различитим хришћанским конфесијама, његов допринос афирмацији српског вековног музичког идентитета је значајан и немерљив што је остварено захваљујући изузетном познавању нашег музичког наслеђа [Стефановић 1992: 14]. Зато у Мокрањчевом запису црквеног певања одсуствују правилне метричке поделе, док су тактне црте постављене само на крајевима мелодијских или стиховских одсека. Тиме је сваком интерпретатору омогућено да на свој начин отпева, односно тумачи песму, ускрати или истакне за народ препознатљиве и прихватљиве карактеристике.

Имајући у виду да је црквено певање успешно преживело усмену епоху која му је иначе и матична, било је сасвим оправдано очекивати, да ће са појавом писмености наступити далеко повољније време за развој певања, штавише и онда уколико под певањем подразумевамо само начин интерпретације. Али у стварности такав процес се одвијао потпуно другачије. Зато данас, према савременим педагошким као и другим научним теоријама, заснованим на општим историјским и логичким конструкцијама, музичка култура једног народа првенствено зависи од степена развијености (музичке) писмености, а тек потом од богатства уметничког стваралаштва [Ђорђевић 1950: 3]. Међутим, према запажању Зориславе М. Васиљевић, уметничко дело живи само уколико има своју рецепцију док за то услов није писменост [Васиљевић 2000: 20]. Зато се Васиљевићева позива на став хрватског етномузиколога Фрања Кухача (1834–1911), по којем је до губљења музичког фолклора дошло управо због увођења нотног певања у (основне) школе, јер је певање из нота допринело потискивању усмене народне традиције [Васиљевић 2000: 16]. Када је Србија

посегла за европским музичким стандардима, десило се да није досегла до уметничог. Међутим, Европа која то јесте, с друге стране је изгубила народно стваралаштво [Васиљевић 2000: 17]. Зато су чешки музичари наивно веровали да ће нам својим доласком и делатношћу олако усадити страни дур-мол тонални систем и тиме потиснути нашу мелодику засновану на балканској аутентичној тоналности [Васиљевић 2000: 21]. И поред тога што данас званично користимо дур-мол тонални систем, за један такав процес било је потребно више деценија. Захваљујући управо оваквим утицајима данас се под музичким образовањем подразумева искључиво само усвојена музичка информисаност и писменост, без стечене уметничке оспособљености, неопходне за испољавање склоности ка стваралаштву, односно компоновању. А како се усменост, као матичност певања, најдуже задржала у црквено-богослужбеном амбијенту, то није случајно што црквени поглавари, дан-данас, подржавају искључиво усмену традицију а не писану засновану на ноталном певању. Свети архијерејски сабор још 1960. године донео је упутство које је формално и данас обавезујуће, а односи се на начин преношења и усвајања вештине интерпретације овог црквеног музичког жанра. Став је да црквено певање у средњим богословским школама треба учити *йо слуху*, што значи без нота [Одлука Архијерејског Сабора, 1960].¹ Та пракса, иако делује застарела и превазиђена, када је у питању црквено певање не само да је заступљена, него је потврђено плодотворна.

Насупрот некадашњем схватању данас се усменост третира само као начин усвајања мелодијских образаца неопходних за интерпретацију песама због чега је (усменост) све више изложена компромитовању као примитивна и застарела, док је познатија као *йевање йо слуху*. Међутим, приликом оваквог приступа усмености превиђа се чињеница да свако стваралаштво, а поготово музичко, не исходи из писања већ из поетског доживљаја. Услов да мање-више даровит појединац ствара јесте песничко надахнуће које није могуће контролисати нити вољом изазивати, па самим тим ни дефинисати, нити детерминисати. Због тога певање није никакав предмет, нити догађај изван човека, већ тренутак једног нарочитог стања духа које је познатије као *йоейски* (или *духовни*) *доживљај*. Зато је православно богослужење данас последња аутентична оаза усмености.

ДУХОВНЕ ПЕСМЕ КАО АЛТЕРНАТИВНА ВРСТА ПЕСНИШТВА

Осим поменутих иновација, прилике након Велике сеобе омогућиле су Србима сусрет са алтернативним религијским песништвом у које спадају новонастале песме које се не налазе у званичном богослужбеном песничком фонду. Та врста песништва била је најадекватнији начин за

¹ Данас су зборници црквених песама препуни песама које су забележене музичком нотацијом. Међутим, да мелографисање није допринело даљем развоју црквеног певања сведочи чињеница што се данас многе такве песме уопште не певају иако су приликом свог записивања егзистирале у певаном облику.

спровођење измена на пољу црквеног певања. Први облици духовних песама који су у ту сврху употребљавани били су *канџи*, односно песничка остварења заснована на једноставним, лаганим и популарним мелодијама. Од 17. века такве песме су често певане у пољским католичким и унијатским школама. Настајале су као последица западних теолошких утицаја, да би убрзо њима подлегла и Кијевска духовна академија за време митрополита Петра Могиле (Пётр Могила, 1597–1647). Шириле су се према југозападу Русије и брзо постале најраспрострањенији нелитургијски песнички жанр [Петровић 1992: 19].

Нове духовне песме појавиле су се и код нас, најпре на црквенословенском језику, и то као резултат симбиоза најразличитијих музичких традиција. Претпоставља се да су те песме у јеванђеоском и литургијском духу стварали богољубиви словенски народи: Чеси, Словаци а посебно Украјинци који су били изложени јаким унијатским утицајима [Рарп 1969: 4]. Рукописи у којима се те песме и данас могу пронаћи потичу из *Мукачевске* и *Прецовске епархије* у Словачкој. Посвећене су бројним празницима и то најчешће Божићу, Светом Николи и Христовом васкрсењу, односно оним празницима који су заступљени код хришћана свих конфесија. Управо та околност и указује на њихову основну намену, односно тежњу да се њиховим певањем допринесе успостављању поновног јединства међу раздвојеним хришћанима преко литургијске обнове у циљу спровођења уније. Преко Чешке и Словачке песме су стизале и до нас, док је њиховом успешном ширењу допринело то што су (с)певане на нама блиском црквенословенском језику. Код нас су наилазиле на плодно тло јер су сматране за православне и нама сродне. Колико су ове песме биле пријемчиве простим верницима сведочи и чињеница што се у нашој средини још увек могу пронаћи не само у нашим званичним зборницима црквених песама, већ и у певаном облику.²

Приликом остваривања поменутих циљева преко литургијске обнове, најпре су постојеће богослужбене песме интерпретиране на нов начин. Као најадекватнији песнички облик који је у ту сврху употребљен, били су *ирмоси* песама из Октоиха и канона на Педесетницу као што су: *На Синајској топи*³; *Нећвенија искушенијем*⁴; *Око срдца моје*⁵; *Небо и земља ниње ѿоржесѿвује*⁶. Стихови ових богослужбених песама озвучени су најчешће страним мелодијама које потичу из богате западноевропске

² Као живо сведочанство на време и историјске прилике у којима је настала и ширила се ова врста песништва и дан данас се у манастиру Ђелије код Ваљева, уз другу врсту паралитургијских песама познатијих као *бојомољачке*, могу чути песме овог прикарпатског порекла. Иако егзистирају на нашем терену оне не потичу од наших богомољаца. С обзиром да већина обичних верника некада није умела да чита стихове исписане црквенословенским писмом, ове песме су се међу њима шириле и преносиле не само певањем него записивањем и преписивањем у ћириличној фонетској транскрипцији.

³ [Мокрањац 1989: 315; Живковић 1908: 30; Православно црквено пјеније 1934: 93].

⁴ [Барачки 1995: 53; Живковић 1908: 25; Православно црквено пјеније 1934: 103; Српско велико црквено појање 1903: 65].

⁵ [Мокрањац 1989: 366–367; Барачки 1995: 52; Грданички 1972: 50; Живковић 1908: 35; Српско велико црквено појање 1903: 78; Православно црквено пјеније 1934: 101–102].

⁶ [Дамаскин 2009: 81].

музичке и богослужбене традиције. Тиме је испољаван први облик музичке иновације заснован на обогаћивању древне богослужбене праксе.

Основни услов да би овакав начин интерпретације познате песме био прихваћен у народу био је да одређена песма буде озвучена на „лепу” и пријемчиву мелодију, док порекло таквих мелодијских решења није било могуће одмах препознати. Дакле, било је потребно да Срби проведу извесно време у новој средини, да стекну довољно страног, односно новог културног и музичког искуства како би евентуално идентификовали порекло таквих мелодија. Међутим, све док се то не би остварило нови наметнути начин интерпретације увелико би био већ усвојен као матична музичка традиција.

За разлику од наведених, такође су познате и следеће строфичне песме утемељене не само на новим мелодијама већ и на новоствореним стиховима у духу званичних богослужбених песама. Озвучене су такође мелодијама заснованим на препознатљиво црквено-мелодијском карактеру међу којима се истичу: *Госїоди, кїю обїїајейї*⁷; *Госїоди улиши молїїву моју*⁸; *Душе моја, восїани*⁹; *О, кїю, кїю Николаја служїї*¹⁰; *Скажи ми, Госїоди*¹¹; *Слава во вишњих Боїу*¹².

Ова врста песништва показала се као веома популарна будући да представља спонтан и непосредно испољен народни, песнички, стваралачки импулс. Настала је спајањем најразличитијих, како народних, тако и црквених музичких традиција. Због тога се сагледавањем алтернативног религијског песништва омогућава додатно схватање најшире комплексности историјског периода из којег потичу. Све ове песме заузимају важно место у званичним зборницима црквених богослужбених песама што значи да су некада биле веома заступљене, како у богослужењу, тако и у црквеношколској настави.

Интересантно је да је Црква одувек била осетљивија на новине које су се дешавале на поетском плану, у смислу стварања нових песама него на музичку надоградњу, а која је значила само нешто другачију интерпретацију постојећих песама, штавише и онда када су те песме вишегласно интерпретиране, односно тумачене у духу западноевропске музичке традиције. Таква предострожност Православне цркве најнепосредније указује на саму суштину православља заснованог на заједници хришћана који своју веру испољавају на поетски начин, дакле, не мишљењем које је ограничено људским искуством, него превасходно песништвом. Будући да је план Беча био да ослаби историјску и националну свест Срба, посегнуто је ка интерпретацији. Она је омогућавала како потпуно другачији

⁷ [Мокрањац 1989: 323; Живковић 1908: 29; Барачки 1995: 50; Грданички 1972: 50; Српско велико црквено појање 1903: 69; Православно црквено пјеније 1934: 92].

⁸ [Мокрањац 1989: 364–365; Живковић 1908: 36; Барачки 1995: 51; Православно црквено пјеније 1934: 103].

⁹ [Дамаскин 2009: 84].

¹⁰ [Дамаскин 2009: 83; Коляды 1926: 55].

¹¹ [Мокрањац 1989: 322, 360; Барачки 1995: 49; Грданички 1972: 46; Живковић 1908: 28; Српско велико црквено појање 1903: 68; Православно црквено пјеније 1934: 90].

¹² [Дамаскин 2009: 82].

приступ постојећим песмама, тако и преузимање страних и сасвим нових песама, јер управо су песме те преко којих је било могуће најефикасније превазићи постојеће конфесионалне границе. Али како су биле утемељене на препознатљивим заједничким особинама, некада јединственог балканског народа, а касније подељеног према различитим начинима исповедања, то су песме и имале незамењиву улогу уједињујућег принципа. Један од најлепших начина испољавања побожности, који није подсећао на конфесионалне разлике јесте свакако народна, фолклорна, односно музичка традиција са религијском тематиком. Зато је нашем народу који је живео у подунавским крајевима, и који је био у непосредном окружењу себи сличним или истим народима од којих се разликовао једино у начину исповедања исте вере, као најпримереније обједињујуће средство понуђена управо народна песма са религијским мотивима. Мелодијска решења за интерпретацију таквих песама свака конфесионална заједница је осећала као своје матично наслеђе. С друге стране, прихватање песама и стихова ненаметљивог конфесионалног предзнака пролазило је незапажено, те су због тога у сврху спровођења поновног уједињења и настајале нове песме конципиране управо на поменути начин. Као средство за превазилажења свих разлика из којих је увек исходило конфликтни потенцијал, овакве песме су биле најпожељније.

Због наведеног овај вид музичко богослужбене иновације био је под будним оком црквеноинституционалног надзора које је било најизраженије у западној црквености. У таквој средини Срби су били подвргнути процесу преобликовања православне црквености, духовности и начина живота. Али и поред свега тога поменута пројектована поетска иновација све више је подстицала и мотивисала православно становништво на слободно музичко изражавање и стваралаштво.

ПОЈАВА И УСВАЈАЊЕ ВИШЕГЛАСЈА

Један од најзначајнијих облика унапређења нашег древног црквеног певања остварен је усвајањем и ширењем вишегласја, које је познатије као хорско стваралаштво. Појава и развој вишегласја, уопште, јесте последица угледања на Европу и прихватања њених уметничких вредности као неприкосновених узора. Половином 18. века Беч је постао духовни и музички центар монархије у којем је било могуће стицати вештине неопходне за нове композиторске (стваралачке) принципе према узору на западноевропска музичка остварења [Костић 2018: 48]. Зато се управо у њему и образовао наш први композитор Корнелије Станковић чије ће хорско стваралаштво донети преокрет у музичким стандардима богослужбеног живота код Срба на простору Аустроугарске монархије. По угледу на њега појавили су се и други музички ствараоци од којих су поједини далеко више афирмисани.

Основни услов за ширење вишегласја било је најпре мелографисање нашег традиционалног начина црквеног певања. Тиме је наше древно музичко наслеђе које је у основи једногласно и усмено, транспоновано у

одговарајућу опредмећену форму, јер је само као такво могло бити подвргнуто даљем композиционом поступку у циљу његове звучне, односно вишегласне надоградње. Том приликом стихови (текстови) песама и њихове мелодије на које су исти били озвучени остајали су непромењени док се једина новина у овом поступку односила на вишегласно-звучно обогаћење утврђених мелодија у складу са западноевропском традиционално полифоном и хомофоном хорском фактуром.

Прва вишегласна Литургија за богослужбене потребе у Српској православној цркви настала је 1840. године од италијанског композитора Франческа Синика (Francesco Sinico, 1810–1865) [Михалек 1992: 75]. Иако прегаоци ове врсте новог музичког израза нису уживали подршку и благонаклоност својих савременика а поготово званичника Цркве, једини који је имао разумевања за вишегласно хорско певање био је патријарх Јосиф Рајачић. За њега је то била оправдана тежња да се црквена музика прилагоди духу времена и средини у којој егзистира [Перковић-Радак 2007: 319].

Након мелографисања начина интерпретације нашег црквеног певања у Сремским Карловцима у периоду 1855–1857, Корнелије Станковић је приступио његовој вишегласној надоградњи. Прву збирку таквих хорских остварења, која су брзо постала узор и другима, издао је у Бечу 1862. године [Петровић 1973: 260–261]. Будући да је Црква постала осетљива на иновације које су се дешавале на поетском плану, у смислу стварања нових песама, то је појава вишегласја у богослужењу била прихватљивија јер се односила само на музичку надоградњу као вид другачије интерпретације већ постојећих песама. Таква предострожност у Православној цркви изазвана је неоснованим страхом од погрешног учења, док је обазривост према „учењу” код православног становништва све више била заступљена услед утицаја западног хришћанства. Како су православни своју веру почели да испољавају учењем, то су истовремено постајали уздржанији према песничком стваралаштву јер његовим средствима нису могли адекватно да испоље доктрине засноване на учењу, мишљењу и логици. Ситуација је превазиђена иновацијама испољеним у прихватању и развијању култа писмености, институционализованог европског школства и ширењу вишегласја у богослужењу што је незванично третирано као високо вредан културни искорак, чиме је прећутно и одобрено с обзиром на чињеницу да администрација наше Цркве вишегласје никада званично није прихватила.

ЗАКЉУЧАК

Доласком на аустроугарску територију Срби су били изложени неочекиваним културним и религијским утицајима. Након оснивања Карловачке митрополије, певање као начин интерпретације црквених песама интензивно је подвргнуто записивању. Иако је тај процес био у складу с тежњом и стварањем услова за институционализацију школства, редуковање усмености је угрожавало песничку матичност [Ивић и Младеновић

1986: 75]. То је истовремено допринело настанку и ширењу новог облика побожности као вида компромиса различитих и супротстављених конфесија. У тако сложеним политичким и идеолошким приликама у којима су се нашли, културни и музички живот Срба није се више могао посматрати само као нужна смена стилских карактеристика, већ је то постао процес од којег је зависило када и како ће почети да се одвија преображавање њиховог националног и конфесионалног идентитета. Томе је посебно погодвало укидање Пећке патријаршије 1766. године, након чега је римска католичка конгрегација интензивирала притисак на Србе, који су иначе након Велике сеобе били њена примарна циљна група.

Како се временом певање све мање испољавало као стваралаштво, то је интерпретација употребљена као основни начин преобликовања традиционалне религијске, конфесионалне и националне свести Срба. Међутим занемаривање певања у стваралачком смислу спонтано је компензовано појавом алтернативних духовних песама које су се међу православним становништвом неконтролисано шириле. Захваљујући нашим интелектуалцима образованим у Аустрији западноевропско просветитељство као и музичке иновације, преко тадашњег простора Војводине стизале су и у Србију тога времена [Стојковић 1999: 153]. На то указује и Вук Караџић када каже да су већ у његово време гуслари из Срема, Славоније, Бачке и Баната слабо знали епске јуначке песме, док су радије певали друге међу којима наводи и својеврсне „побожне” песме [Стефановић-Караџић 1985: 523–553]. Тако је код Срба на простору Хабзбуршке монархије традиционална обичајност потискивана строго прописаним и етатизованим обликом црквене побожности, док су Пећка патријаршија и сећање на Косово постали непожељни појмови, често забрањивани, јер су представљали синоним за *завеш*.

Али без обзира на усвојене богослужбено музичке иновације, настале по угледу на европску ауторитативну традицију, Срби нису подлегли утицајима у оној мери како је то Беч прижељкивао. Прилагођавање западноевропским културним и музичким узорима довело је до тога да српско православље постане другачије у смислу наглашавања не више поетског израза са свом својом аутентичношћу, већ фаворизовање интерпретације којој је био својствен само увежбан и технички беспрекорно дотеран уметничко-извођачки израз.

Дакле, и поред свега, последице свесно планираног рада на иновацији су биле неочекиване, те су као такве допринеле стварању потпуно новог национално и конфесионално особеног богослужбено-музичког идентитета код Срба. Зато је занимљива појава све већег броја хорова у 19. и 20. веку, врло често именованих као певачка друштва, насталих у многим местима у Србији [Пејовић 2007: 639–680]. Тиме је активно учешће обичног народа у богослужбеном певању потпуно маргинализовано, док се хорско вишегласно певање заснивало само на интерпретацији по високо постављеним уметничко-извођачким захтевима. Таква врста певања била је заступљена углавном по градским срединама из којих су преузимане и музичке карактеристике, што је допринело стварању црквене музичке

елите [Перковић-Радак 2008: 59]. Овакав вид музичког израза имао је своју дубљу позадину у религијском прозелитизму, док је насупрот идеји католичке државотворности која није била оригинално словенска, стајала српска културна, конфесионална и заветна народност. Мост између њих који је служио за превазилажење различитости могле су да чине само оне заједничке особености својствене народу који је плански разбијен према унијатским претензијама. У сврху тога оправдано је употребљена наша национална (црквена) уметност, односно музика. С обзиром на то да се унијатске претензије нису у потпуности одвијале како је Беч очекивао, наше новије црквено и хорско појање не представља само уподобљен израз уметничке потчињености, већ представља пример непредвидивог музичког достигнућа заснованог на синтези нашег богатог музичког наслеђа прожетог својеврсним конфесионалним и националним самоодређењем.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Барачки, Ненад М. (1995). *Нојни зборник српској народној црквеној њојања њо карловачком најеву*. Крагујевац: „Каленић”; Београд: Музиколошки институт Српске академије наука и уметности; Нови Сад: Матица српска. Приредила: Даница Петровић.
- Васиљевић, Зорислава М. (2000). *Рајл за српску музичку њисменост*. Београд: Просвета.
- Видовић, Жарко (2009). *Истѡрија и вера*. Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања.
- Грданички, Дамаскин (1972). *Српско црквено њојање на црквенословенском и српском језику*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Дамаскин, загребачки митрополит (2009). *Музика и речи из ризнице Миѡројолиѡа за ѡребачкој Дамаскина: ѡводом 40-ѡдишњице ѡкојења*. Београд–Загреб: Музеј Српске православне цркве: Митрополија загребачко-љубљанска. Приредила Милица Андрејевић; нотограф Слободан Варсаковић.
- Долгова, Светлана Р. и Екатерина В. Иванова (2009). Русско-сербские православные связи XVI – начала XIX в. У: *Москва – Сербия. Белград – Россия, Общественно-политические связи XVI–XVIII вв.*, Том 1, Сборник документов и материалов, Составители: Светлана Долгова, Екатерина Иванова, Анатолий Турилов, Татјана Суботин-Голубовић, Белград–Москва, 12–45.
- Ђорђевић, Живојин С. (1950). *Школе и ѡросвеѡа у Србији 1700–1850*. Београд: Знање.
- Живковић, Јован (1908). *Нојни зборник црквених ѡсама, које се ѡју на вечерњу, јуѡрењу, лиѡурији и друѡим боѡслужењима ѡравославне српске цркве као Велико ѡјање / у један глас са додатком све три литургије у четири гласа за мушки збор*, Нови Сад: Живковић.
- Ивић, Павле и Александар Младеновић (1986). О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804. У: *Истѡрија српској народа*, четврта књига, други том: Срби у XVIII веку, уредник Славко Гавриловић, Београд: Српска књижевна задруга, 69–106.
- Ивић, Павле и Јован Кашић (1994). О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године. У: *Истѡрија српској народа*, пета књига, други том: Од првог устанка до берлинског конгреса 1804–1878, друго издање, уредник Владимир Стојанчевић, Београд: Српска књижевна задруга, 311–380.
- Јанковић, Душан (1909). Двадесетпетогодишњица Ст. Ст. Мокрањца, *Дело*, XIV/ књ. 52, св. 2: 246–250; преузето из: Васиљевић, Зорислава М. (2000). *Рајл за српску музичку ѡисменост*, Београд: Просвета.
- Каран, Драган (2018). Развој пастирске делатности Цркве и њен значај за формирање духовног живота у Карловачкој митрополији. У: *Боѡсловље и духовни живоѡи*

- Карловачке митрополије*, Зборник радова са научног скупа. Уредник: Владимир Вукашиновић, Београд, 132–144.
- Костић, Мирослава (2014). Конструкција барокног историјског колективног идентитета: верско-политички програм Карловачке митрополије и хронике грофа Георгија Бранковића. У: *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*. Уредници: Дејан Микавица и Драго Његован. Сремски Карловци: Епархија сремска; Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју и Мало историјско друштво, 465–484.
- Костић, Мирослава (2018). Развој барокне визуелне културе Срба у Хабзбуршкој монархији током друге половине 18. века. У: *Бојословље и духовни животи Карловачке митрополије*, Зборник радова са научног скупа, уредник др Владимир Вукашиновић, Београд: Институт за културу сакралног – Монс Хемус, Православни богословски факултет Универзитета, Институт за литургику и црквену уметност, 36–49.
- Макуљевић, Ненад (2006). *Уметности и национална идеја у XIX веку*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, Светозар (1972). *Србија на исиоку*. Ниш: Издавачка установа Градина.
- Михалек, Душан (1992). Литургија за мушки хор Франческа Синика. У: *Зборник Мајице српске за сценске уметности у музику*, 10–11: 75–81.
- Мокрањац, Стојановић Ст. (1989). *Опшире појање*. Београд: Свети архијерејски синод. Редакција: Коста Манојловић.
- Новаковић, Стојан (1966). *Из српске историје*. Књига 73, Нови Сад: Матица српска – Српска књижевна задруга.
- Одлука Архијерејског Сабора, Архив светог архијерејског сабора СПЦ бр. 30/Зап. 50од 11. VI (29. V) 1960.
- Пејовић, Роксанда (2007). Музичко извођаштво: концертни музички живот до Другог светског рата. У: *Историја српске музике: српска музика и евројско музичко наслеђе*. Уредник: Мирјана Веселиновић-Хофман Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 639–680.
- Перковић-Радак, Ивана (2008). *Од анђеоској појања до хорске уметности*. Београд: Факултет музичке уметности.
- Перковић-Радак, Ивана (2007). Стара музика. У: *Историја српске музике: српска музика и евројско музичко наслеђе*. Уредник: Мирјана Веселиновић-Хофман, Београд: Завод за уџбенике Београд, 31–62.
- Перковић-Радак, Ивана (2007). Црквена музика. У: *Историја српске музике: српска музика и евројско музичко наслеђе*. Уредник: Мирјана Веселиновић-Хофман, Београд: Завод за уџбенике Београд, 299–329.
- Перковић-Радак, Ивана (2006). Црквена музика Стевана Стојановића Мокрањца. У: *Мокрањцу на дар*, Београд–Неготин: Факултет музичке уметности и Дом културе „Стеван Мокрањац“, 157–196.
- Петровић, Даница (1992). Византија и западноевропски барок у православној руској и српској црквеној музици 17. и 18. века, у: *Зборник Мајице српске за сценске уметности и музику*, 10–11: 17–23.
- Петровић, Даница (2004). Корнелије Станковић. У: *Клавирска музика – Корнелије Сџанковић*. Збирка: Сабрана дела. Приредиле: Даница Петровић и Маријана Кокановић. Београд: Музиколошки институт Српске академије наука и уметности; Нови Сад: Завод за културу Војводине, 9–14.
- Петровић, Даница (1973). Српско народно црквено појање и његови записивачи. У: *Српска музика кроз векове*. Уредник: Недељко Гвозденовић, Београд: САНУ, 251–274.
- Подскалски, Герхард (2010). *Средњовековна теолошка књижевност у Бујарској и Србији (865–1459)*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања.
- Православно црквено ијеније* (1934). По старом карловачком начину у ноте за један глас ставио протојереј Јован Козобарић, архијерејски намесник у Вуковару, књига службеник и трбник. Осиејек: Штампарија Антуна Рота у Осиејку горњем граду.

- Радоњић, Јован (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Посебна издања књига CLV, Нова серија, књига 3, Београд: САНУ, Одељење друштвених наука.
- Српско велико црквено њојање њо карловачком најеву* (1903). Издао Стеван Стратимировић, прав. срп. Богослов. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Стефановић, Димитрије (1992). Феномен усмене традиције у преношењу православног литургијског појања. *Зборник Мајице српске за сценске уметности и музику*, 10–11: 13–16.
- Стефановић-Караџић, Вук (1985). Предговор. У: *Српске народне њјесме*, књ. I, приредио: Владан Недић, Београд: Просвета и Нолит, 523–553.
- Стојковић, Андрија (1999). *Српски народ на размеђу истока и зајага*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Трифунуовић, Ђорђе (1970). Стара српска црквена поезија. У: *О Србљаку*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђоровић, Владимир (2004). *Историја Срба*, Београд: Иванишевић и Логос-арт.
- Флоровски, Георгије (1995). *Хришћанство и култура*, Београд: Логос Ортодос.
- Шишић, Фердо (1922). *Бискуи Шћросмајер и јужнословенска мисао*, први део, Београд: Српска књижевна задруга.
- Bingulac, Petar (1988). Kornelije Stanković i problemi zapisivanja crkvenih melodija. *Napisi o muzici*, Beograd: Univerzitet umetnosti, 15–30.
- Chantraine, Pierre (1968–1977). *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Ober, Loran (2007). *Muzika drugih*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Papp, Štefan (1969). *Грекокатолчки духовни писни* (грѣкокатоличке духовне песне), Prešov: Greko – katolickij ordinarijat v Prešovi.
- Selimović, Meša (1972). *Za i protiv Vuka*, Sarajevo: „Svjetlost”.
- Südland (Ivo Pilar) (1943). *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb: Izdanje Matice Hrvatske.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Коляды и другиџ најбольше употребљемџи церковниџ пџсни, Со многими поправками иллустрацијама, собралъ и издалъ Иванъ Борухъ, Нью Јоркъ 1926. Доступно на: http://www.theologyincolor.com/hymns/pdf/boruch_1926.pdf. Приступљено: 4. 1. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

KARLOVAC CHANT BETWEEN TRADITION AND INNOVATION

by

DRAGAN AŠKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia
daskovicbfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Church singing, which was created due to the circumstances that arose after the Great Migration, is better known as the Karlovac chant. It was named after the place where it was transcribed and represents our national way of interpreting

liturgical music, characterized by accepted influences of Western European musical practice, manifested first in music transcription, notation, metrics, and Western European tonality. Those were necessary conditions for its further artistic transposition into a complex polyphonic choral facture, intended primarily for church music elite. Permeated with the standard authoritative Western European musical tradition, it succumbed to the influence of superior musical achievements. However, when exposed to Western European creative practices, it did not prove to be a harmonized expression of artistic subordination, but an example of an unpredictable musical achievement based on the synthesis of our rich musical heritage imbued with a unique confessional and national self-determination. Its basic characteristics go back to the traditional musical heritage of the Balkans and Byzantium, enriched by Western European influences.

KEYWORDS: church singing, musical innovation, identity, confessionalism, ethnomusicological transcription

ИЗАЗОВИ ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА И ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ У МЕЂУНАРОДНОМ И НАЦИОНАЛНОМ КОНТЕКСТУ

МИЛОРАД СТАМЕНОВИЋ

„Inventis СТС”

Браће Миладинов 21, Београд, Србија
m.stamenovic@rocketmail.com

САЖЕТАК: У овом раду приказани су различити модели здравствених система у свету као и одабрани изазови од значаја са којима се суочавају. Такође су приказани историјски и модерни концепти развоја здравствених задруга у одабраним државама укључујући и Републику Србију. Посматрајући дугорочну одрживост различитих модела здравствених система указује се на одређене недостатке али и на значајну улогу здравственог задругарства у тим системима током времена како у међународном тако и у националном контексту. Приказан је и поглед на рад здравствених задруга током пандемије изазване вирусом ковид-19 у одабраним државама са примерима иновација у организационом смислу које су здравствене задруге примениле у циљу повећања ефикасности и одговора на пословне и здравствене изазове. Потенцијални одговор на приказане недостатке здравствених система је и разматрање успостављања и оснаживања здравствених задруга имајући у виду њихову улогу у тим системима током историје, с посебним освртом на Републику Србију где су здравствене задруге основане још током 19. века. Међутим, иако су по својој организацији представљале узор развоја здравствених задруга у свету, оне у Србији од 1949. године готово да нису постојале. Пратећи генезу развоја ових организација и њихову савремену улогу дошло се до закључака који указују на њихову флексибилност и отпорност да се адаптирају на нове социо-економске услове, њихову иновативност, значај и допринос у друштвима током историјског деловања али и током новонастале пандемије. У раду је указано и на потребу за променом јавних политика чиме би се омогућило успостављање

већег броја здравствених задруга у Републици Србији, као одговор на растуће изазове здравственог система.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: здравствене задруге, здравствени систем, историја задругарства, вирус ковид-19

Задруге представљају облик организације физичких лица у циљу остваривања заједничког интереса, а послују у складу са задружним принципима. Једна од врста задруга јесу и здравствене задруге које имају дугу историју и које су мењале своје организационе форме, начине финансирања али и врсте услуга које су омогућавале својим корисницима. Данас је у свету међународни здравствено-задружни покрет од све већег значаја управо због повећаног приступа здравственој заштити коју омогућава овакав облик организације, као и због изазова са којима се данас суочавају различити облици здравствених система у свету.

Како са једне стране број здравствених задруга у свету расте, с друге, изазови здравствених система не јењавају те смо у раду приказали управо одабране изазове различитих здравствених система, њихове карактеристике као и улогу здравствених задруга које могу да понуде одређена решења. Дат је и приказ историјског и модерног контекста рада здравствених задруга у различитим државама као и рада ових организационих форми током пандемије вирусом ковид-19.

Циљ овог рада јесте да се прикажу фактори од значаја код различитих здравствених система у свету, а да се прикаже улога здравствених задруга као потенцијалног решења. У овом случају предлог решења заснива се на историјској и модерној улози здравствених задруга у свету те је дат приказ њихове улоге и развоја у различитим државама света као и у Републици Србији. Такође, предочена је и Иницијатива за оснивање здравствених задруга у Републици Србији из 2020. године, која има за циљ промену јавних политика засновану на ранијим истраживањима и указује на предности здравствених задруга као организационих форми у различитим облицима здравствених система, а пре свега у циљу повећане доступности здравствене заштите.

Методолошки посматрано коришћене су дедуктивне методе (индиректне, хипотетички-дедуктивне) и индуктивне методе анализе и синтезе у раду изабраних сегмената од значаја, односно, здравствених система и проблема али и рада здравствених задруга. Такође, урађена је и економско-историјска, ретроспективна анализа на међународном нивоу како посматраних здравствених система тако и рада здравствених задруга, где приказ рада здравствених задруга у различитим државама света представља посебан значај имајући у виду заступљеност у литератури. Посебна пажња је посвећена сегментима од значаја за Републику Србију, како у виду историјског рада здравствених задруга тако и у погледу нових иницијатива на успостављању и јачању овог сектора што се може сматрати и менаџерском импликацијом рада.

У том циљу, анализирани су архивски документи, извештаји релевантних стручних организација, научни и стручни радови и књиге (укључујући и лонгитудиналне студије историјског развоја), видео и аудио пре-

зентације – како би се направио приказ о утицају и раду здравствених задруга у свету, али и како би се додатно указало на значај здравственог задругарства. Посебан проблем у анализи рада здравствених задруга, њиховог значаја и компарације са другим организационим облицима у пословању јесте недостатак података и различито тумачење класификације рада здравствених задруга при бележењу података у различитим државама (нпр. различитој номенклатури у статистици, недовољном праћењу статистичких водича издатих од стране Међународног задружног савеза и др.). Са овим проблемом се суочавамо контролишући податке из различитих извора и дајући потребна појашњења у оквиру приказаних података и резултата истраживања.

ЗДРАВСТВЕНИ СИСТЕМИ КАО ОКВИР ЗА РАД ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА

У различитим државама су формиране различите организационе форме здравственог система. Утицај на формирање одређеног облика здравственог система има пре свега законско-правни оквир, начин финансирања као и степен покривености за различита обољења и друге здравствене проблеме [ИНСО report, 2018]. У Републици Србији је установљен *Бизмарков модел* организације здравственог система, чије је основно обележје у контексту финансирања здравственог система – начин прерасподеле и прикупљања финансијских средстава које се врши кроз порезе и доприносе запослених и послодаваца. Овај модел је настао још 1883. године и добио је име по оснивачу *државе блајосића* – Оту фон Бизмарку. Иницијално развијен у Пруској, овај систем је данас такође имплементиран у Француској, Белгији, Јапану, неким државама Латинске Америке, али и бившим југословенским републикама [Сuzović i др. 2019; РНПР 2020].

У свету постоје и други облици организације здравствених система попут *Беврицовой модела* (William Henry Beveridge) који је ове године (2020) био препоручен од стране стручњака (здравствених економиста) Светске здравствене организације за ниже и средње развијене државе. У оквиру Беврицовог модела здравственог система постоји разлика у односу на начин финансирања које је другачије у поређењу са Бизмарковим моделом. Наиме, основно обележје овог система у контексту финансирања здравственог система огледа се у финансирању из буџета државе и тиме се омогућава додатно растерећење корисника услуга здравственог система. Овај модел успостављен је у Великој Британији знатно касније (1948) од Бизмарковог модела [Сuzović i др. 2019]. Такође, овај облик здравственог система је распрострањен у државама Северне Европе, Великој Британији и бројним другим државама широм света. Свакако да Беврицов модел организације здравственог система пружа одређене предности у односу на Бизмарков модел, али, ипак је евидентно да значајан број држава такође користи и мешовити здравствени систем који представља комбинацију ова два наведена система (у литератури се понекад реферишу као појашњење и терминолошки одређују и као: БИЗ-Евриц и БЕВ-Марк).

Раније успостављени и трећи значајан модел јесте Семашков (1918), али је он готово искорењен из употребе иако представља основу данашњег здравственог система Руске Федерације [Cuzović i dr. 2019]. Интересантно је да је при оснивању овог здравственог система Владимир Иљич Лењин изрекао чувену реченицу: *Ако комунизам не уништи ваши, ваши ће уништити комунизам!* [Vinogradov and Strashun 1947]. Управо захваљујући Семашковом моделу организације здравственог система постреволуционарна Русија се изборила са значајним епидемијама и тешком демографском сликом тога времена и тиме решила и претходно наведену – „Лењинову дилему” о проблемима са заразним болестима.

Наведене облике здравствених система можемо допунити са добровољно/приватним тржишно оријентисаним моделом здравственог осигурања (развијеног шездесетих година прошлог века) и обавезним отварањем медицинских/здравствених штедних рачуна (Сингапур, 1984) [Cuzović i dr. 2019]. Међутим, једна од заједничких карактеристика свих наведених здравствених система (*иприм.* Бизмарк – Бевриџ – Семашков – мешовити) јесте да је у њима могуће организовати рад здравствених задруга што се често показало успешним решењем и допунским значајним фактором у омогућавању адекватне и ценовно прихватљиве здравствене заштите. Судбина здравствених задруга у бројним државама била је да су њихови капацитети умањивани зарад формирања националних здравствених система. То је био случај и у Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ), када су здравствене задруге 1949. године интегрисане у здравствени систем [Стаменовић 2019; Stamenović 2019]. Али, и поред овакве ситуације, у бројним државама су се здравствене задруге ипак одржале и пружале су у континуитету различите облике здравствене заштите током готово целог века [ИНСО report, 2018].

У контексту организације здравствених задруга у оквиру здравственог система Међународна асоцијација здравственог задругарства (сектор Међународног задружног савеза (*International health Cooperative Association*) идентификовала је следећу типологију [ИНСО report, 2018]: а) Готово ексклузивно јавно здравствени систем са учесницима из приватног сектора, профитне, непрофитне организације и задруге које имају маргиналну функцију; б) Универзални здравствени систем, где су јавни учесници интегрисали претходно постојеће приватне и непрофитне организације; в) Здравствени системи који омогућавају универзалну покривеност кроз јавни сектор, који нису успели да омогуће здравствену заштиту свим популационим групама; г) Мешовити здравствени системи где су само базичне здравствене услуге омогућене кроз јавну политику која таргетира становништво с ниским приходима.

Како је назначено у оквиру извештаја Међународне асоцијације здравствених задруга [ИНСО report, 2018], у свим наведеним групама је током времена евидентно повећање активности у раду на оснивању нових здравствених задруга и заједничким фондовима (*Mutual aid funds*). Овакви закључци су засновани на статистичким анализама и тумачењима рада здравствених задруга у преко 15 држава широм света (између осталих:

Аргентина, Аустралија, Белгија, Бразил, Канада, Колумбија, Француска, Јапан, Малезија, Сингапур, Шпанија, Шведска, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе). Управо овакви резултати охрабрују у смислу различитих иницијатива у бројним државама за популаризацијом рада здравствених задруга и указују на значај здравственог задругарства као виталног дела модерног концепта организације здравственог система.

ИЗАБРАНИ ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНИХ ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА КОЈИ УТИЧУ НА ПОРАСТ ИНТЕРЕСОВАЊА ЗА ЗДРАВСТВЕНО ЗАДРУГАРСТВО

Разлози који подупиру значај и пораст броја здравствених задруга у свету се огледају у растућим проблемима са којима се суочавају здравствени системи, а посебно када је у питању дугорочна одрживост. И Иницијатива за реоснивање здравствених задруга у Републици Србији (предата Одбору за здравље и породицу Народне Скупштине Републике Србије 27. јануара 2020. године под бројем 1806-140/20) дефинише проблеме с којима се суочавају здравствени системи, а где здравствене задруге могу да се оформе и буду одговарајући унапређивачки и/или корективни фактор:

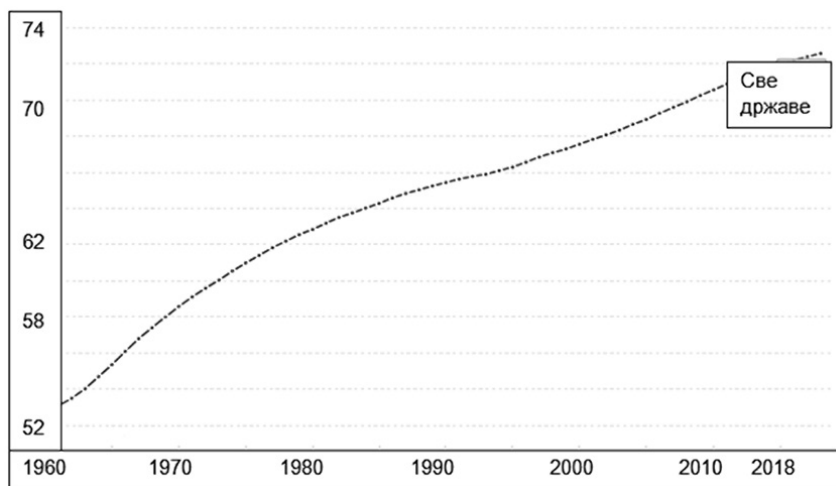
„... услед трансформација здравствених система на глобалном нивоу, здравствене задруге имају све већи значај а посебно у циљу решавања следећих проблема: прогресивно смањење (релативно селективне природе) у приступу здравственој заштити, посебно на релацији урбано-рурално; смањење употребе одређених услуга услед повећања цена; већи притисак на здравствене раднике да повећају своју продуктивност; растући јаз између потребе за персонализованим решењима у поређењу са стандардним који захтевају иновативна решења у здравственом систему; креатори здравствене политике су онемогућени да предложе јасна и дугорочна решења; расте приватни сектор у здравству и стимулише се развој профитно оријентисаних ентитета док задруге у великом броју случајева остају неукључене у развојне политике и др.

У случају Републике Србије, значајно је осврнути се на проблеме организације превентивних активности, здравственог просвећивања, услуга које нису обухваћене здравственим осигурањем или су скупе у приватној пракси, руралним здравственим развојем, смањењем емиграције здравственог кадра, профилисање и усложњавање здравствених услуга, развој медицинских истраживања и других сектора којима би задружни покрет могао допринети.”

Осим претходно наведених проблема с којима се суочавају здравствени системи данашњице, важно је напоменути и следеће: пораст дужине очекиваног живота становништва; пораст трошкова који се издвајају за пружање здравствене заштите; брзи напредак медицине последњих деценија који је утицао на енормно повећање броја лекова, медицинских средстава и терапеутских процедура чиме се додатно врши „притисак” на здравствени систем а у циљу лечења пацијената доступним иновативним методама.

Уколико се разматра параметар очекиване дужине живота, приметно је (према подацима Светске банке) да је тренд растући за све посматране државе (Графикон 1). Примера ради, ако се посматрају појединачне државе, може се рећи да је од 1970. до 2015. године, просечна очекивана дужина живота (оба пола) порасла за чак приближно 10 година у просеку и за следеће посматране државе: Аустралија, Белгија, Канада, Француска, Италија, Јапан, Шпанија, Шведска, Велика Британија и др.

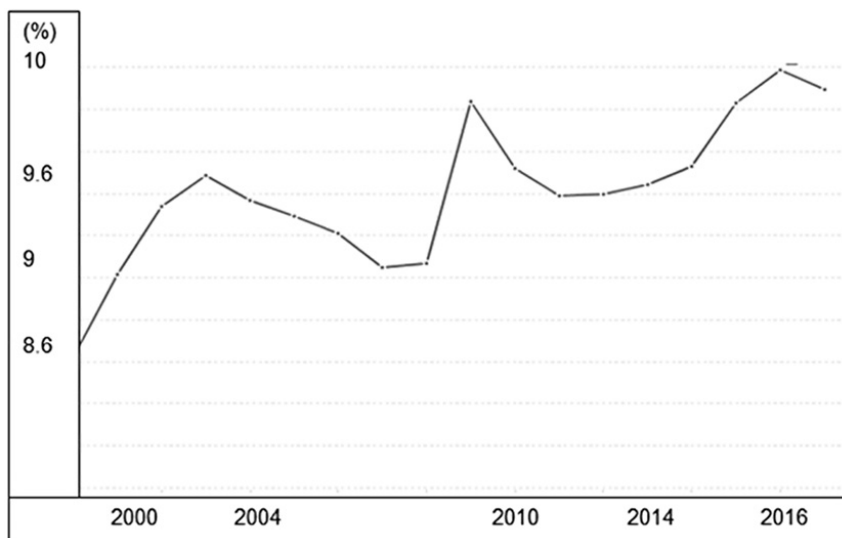
Графикон 1. Очекивана дужина живота (за све државе света; период: 1960–2018) [Светска банка, 2020]

Ови подаци веома јасно указују на додатне потребе све старијег становништва, на неопходну модификацију здравствених система и реоријентацију ка услугама које би биле неопходне за све старију популацију. Како долази до значајног напретка у медицинским иновацијама, те драматичном повећању броја клиничких студија последње две деценије [Jelisavac Trošić i dr. 2018] – на тржишту се појављује све већи број ефикаснијих лекова, медицинских средстава али и терапеутских процедура. Томе у прилог говори и брзи развој сектора за ретке и неизлечиве болести у фармацеутској индустрији [Jelisavac Trošić i dr. 2018]. Оваквим брзим напретком у третирању познатих болести, осим квалитета и диверсификације у лечењу пацијената подижу се и укупни трошкови здравственог система.

У Графикону 2 може се приметити управо пораст укупних трошкова за здравствени сектор (*health expenditure*) као проценат од вредности бруто домаћег производа за посматрану земљу. У просеку је скок укупне потрошње за око 3,5 процентних поена по посматраној држави (у уделу БДП) за период 1970–2015. Још драматичнија је ситуација у Републици Србији, где је укупно улагање у здравствени систем било на нивоу од око 4,4 процента 2003, да би 2018. године износило 10,4% БДП [Cuzović i dr. 2019; Стаменовић 2019].

Графикон 2. Укупан трошак за здравствени систем
(све државе; обрачунат као % БДП) [Светска банка, 2020]

Како би креатори здравствене политике имали адекватне информације узимајући претходна два фактора у обзир (повећање очекиване дужине живота и повећање укупних трошкова за здравствени систем) биће указано на интересантне резултате који су показали да је годишњи укупни трошак у Сједињеним Америчким Државама за животну доб 0–20. године на нивоу од 3.432 америчка долара, док је тај исти параметар за животну доб 65–85. године на нивоу од 410.245 америчких долара! [Alemayehu and Warner 2004].

Сви претходно наведени параметри указују на све озбиљније проблеме одрживости здравствених система широм света, те да су другачији облици организације здравственог система не само потребни – него и неопходни. У временима када право на здравље и пружање здравствених услуга све више постаје одговорност појединца и када се активно ради на приватизацији здравственог сектора, здравствене задруге се идентификују као *ipreħa moıuħnosıı*. Ова *moıuħnosıı* за пружање здравствених услуга по адекватним ценама посебно је интересантна у земљама у развоју где постоји значајан проценат популације који нема приступ здравственој заштити [Alemayehu and Warner 2004; Loenenson 1994].

Иако смо у тексту раније навели различите облике здравствених система, чињеница је да се осим мешовитих облика (који представља комбинацију већ постојећих облика здравствених система), већ дуго времена није формирао иновативни здравствени систем који би боље одговорио модерним потребама (бројни показатељи указују на то да се много тога променило од успостављања Бизмарковог, Беврицовог или Семашковог модела разматрајући дуги историјски период од иницијалног успоста-

вљања ових модела здравствених система). Променила се и структура болести које оптерећују здравствени систем последњих деценија. Наиме, смртност од инфективних болести значајно се смањила док су хроничне незаразне болести преузеле примат. Осим тога, развој нових лекова, медицинских средстава и терапеутских процедура последњих деценија доживљава процват. Такође, и дужина живота један је од фактора који се значајно унапредио те данас захтева потпуну реорганизацију здравственог система. Ово су само неки одабрани али веома значајни проблеми који захтевају озбиљнију реформу постојећих облика здравствених система како би се избегао растући финансијски притисак услед повећања потреба. Управо код растућих трошкова и потреба здравственог система, здравствене задруге могу бити модел који би имао потенцијал да апсорбује значајан „терет“ (организације и финансирања) постојећих здравствених система. Осим тога, треба имати у виду дугорочне проблеме за које практично да не постоји решење а то су: асиметрија информација на нивоу осигуравајуће куће – осигураника; асиметрија информација на нивоу лекар – пацијент; немогућност да се плате здравствене услуге на страни корисника. Када се све претходно наведено узме у обзир, не треба се чудити растућем интересовању за модерни концепт здравственог задругарства [Сuzović i dr. 2019; ИНСО Report 2018].

Међународна организација здравствених задруга је установила разлоге услед којих долази до потцењивања значаја модерног здравственог задругарства, а који се огледају у следећем [ИНСО report, 2018]: 1) постоји тенденција да се здравствене задруге не диференцирају адекватно од приватног сектора; да се сматра да су профитне организације ефикасније од непрофитних, те се често категоришу у истој форми са јавним институцијама; 2) комплексност у пружању здравствених услуга (посебно: различите форме организације; активности; величина; функције); управо та комплексност отежава екстраполацију значаја здравствених задруга (*Weight*) и јасну квантификацију у односу на приватни сектор; 3) недостатак података о раду различитих облика здравствених задруга (посебно: капацитети за пружање услуга у систему здравствене заштите).

Ови проблеми се могу превазићи адекватном едукацијом, али је често потребна помоћ државе у овим активностима. Та помоћ не мора бити финансијске природе, али је важно да постоји извесна подршка како би се уосталом и законско правни оквир обезбедио за несметани рад новопостављених здравствених задруга.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКОГ И МОДЕРНОГ РАЗВОЈА ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА У ОДАБРАНИМ ДРЖАВАМА И АКТУЕЛНА СИТУАЦИЈА

У свету данас постоји велики број различитих врста здравствених задруга у складу с начином организације, правом на власништво, врстама услуга које пружају и др. Примера ради, некадашње здравствене задруге осниване у Краљевини Југославији биле би данас дефинисане као потро-

шачке и набавно-продајне (остваривањем своје делатности кроз промет и услуге), а према начину одговорности и степену прихватања ризика, те би се задруге могле класификовати као задруге с ограниченом одговорношћу [Стаменовић 2020; Стаменовић 2019].

Ако се здравствене задруге посматрају према врсти услуга које пласирају, постоји значајна диверсификација делатности, те данас постоје активне здравствене задруге попут фармацеутских (производња и дистрибуција лекова; апотекарских задруга и др.), задруга за спровођење медицинских истраживања, задруга за пружање здравственог осигурања, пружања медицинских услуга и др. [Стаменовић 2020; Стаменовић 2019].

Осим стандардизованих подела, истраживачи у својим лонгитудиналним студијама развоја здравствених задруга могу редефинисати критеријуме које истражују [видети: Nayag and Razum 2003] па је тако примера ради, истраживање [United Nations, 1997] идентификовало три врсте здравствених задруга у складу с њиховом оријентацијом ка здравственим и социјалним услугама: задруге чији су пословни циљеви усмерени искључиво ка здравственим и социјалним услугама; задруге чији пословни циљеви нису искључиво оријентисани ка здравственим и социјалним услугама и задруге које нису усмерене ка здравственом и социјалном сектору али пружају одређене услуге као подршку другим задругама које јесу усмерене ка поменутим циљевима.

Ако се посматрају здравствене задруге према врсти услуга које пружају, познате су прве фармацеутске (апотекарске) задруге које су основане у Италији (18. век) и које су на изванредан начин омогућиле и даљи развој овог облика удруживања. Касније, након оснивања прве модерне земљорадничке задруге у Роцделу у Енглеској, концепт модерног облика удруживања се проширио са земљорадничких и на здравствени сектор. Примера ради, на територији данашње Србије, још у 19. веку започело се са оснивањем прве здравствене задруге за пружање медицинских услуга, основане на добровољној бази а посебно у руралним деловима Краљевине Србије. Значајно је да су се према моделу тадашњих здравствених задруга оснивале задруге у бројним државама света, преузимајући организациони и законско-правни оквир захваљујући управо добром раду тадашњих здравствених задруга основаних на територији Краљевине Србије (Јапан је, на пример, преузео модел организације здравствено-задружног савеза из Краљевине Југославије 1936. године). Оно што је интересантно за Јапан јесте да су се тамо формирале здравствене задруге управо из пољопривредних задруга (*Косеирен*), што је била и првобитна замисао задругара Краљевине Србије још у 19. веку (прво су се формирали „болнички фондови” у оквиру постојећих земљорадничких задруга, да би се накнадно здравствене задруге издвојиле као самосталне) [Стаменовић 2020]. У неколико европских земаља здравствено задругарство такође се развијало по моделу здравствених задруга из Краљевине Југославије попут Пољске и Румуније [Стаменовић 2019].

У бројним државама света, здравствено задругарство је наставило свој развој након Другог светског рата, па је и у Јапану 1960. године око 6.000 земљорадничких задруга пружало услуге из домена здравствене заштите [International Labour Organization, 2001].

У Шведској је развој здравствених задруга убрзано развијан тек деvedесетих година 20. века као одговор на растуће јавноздравствене проблеме [United Nations, 1997]. Италија има данас врло развијен сектор здравствених задруга, и процењено је да је око 13% јавне потрошње намењене за здравствени сектор и социјалну заштиту усмерено на финансирање здравствених задруга [United Nations, 1997]. У Шпанији је сектор здравствених задруга формиран од тзв. *ИГУАЛА* система који је постојао тридесетих и четрдесетих година 20. века. Овај систем је био базиран на авансном плаћању услуга (*pre-paid*) лекарима од стране већег броја потенцијалних пацијената [Hopton and Heaney 1999]. Шпанија и Италија данас имају значајан број здравствених задруга које пружају најразличитије услуге из области здравствене заштите, производње и дистрибуције лекова и др. У Белгији постоји дуга историја употребе заједничких фондова (*Mutual aids*), али су и фармацеутске задруге веома развијене. Осим тога интересантно је истаћи локалне медицинске центре (*Maisons medicales*) које имају много сличности с начином рада и финансирањем здравствених задруга [INCO Report, 2018]. Велика Британија, Канада и Сједињене Америчке Државе имају богату традицију здравственог задругарства [United Nations, 1997; Hopton et al. 1997]. Интересантан је податак да је у Сједињеним Америчким Државама као консултант за оснивање здравствених задруга радио и проф. др Андрија Штампар у периоду пре Другог светског рата [Стаменовић 2020]. Осим тога, данас у Канади постоје бројне здравствене задруге организоване на локалном нивоу које се баве најразличитијим облицима пружања здравствених услуга.

Здравствене задруге су се формирале и у земљама у развоју а посебно у неким земљама Латинске Америке (Бразил, Чиле, Боливија), као и азијским земљама попут Индије, Кине, Шри Ланке и др.

У Бразилу се налази велики број здравствених задруга, као и највећа здравствена задруга на свету – Унимед [Duarte 2001]. Интересантно је да је у Индији још двадесетих и тридесетих година 20. века модел здравственог задругарства пренесен из Краљевине СХС (касније Краљевине Југославије) и да је направљен пилот-пројекат за оснивање здравствених задруга обима од око 40.000 села, посебно у областима Керала и Гуџарат [Nayar and Razum 2003; Стаменовић 2019].

У Кини је рурална задружна медицинска схема (*The Rural Cooperative Medical Scheme RCMS*) основана касних педесетих година, да би експанзија здравствених задруга започела шездесетих и седамдесетих година 20. века (посебно је била евидентна у руралним областима). Тадашње здравствене задруге биле су осниване у циљу пружања основне здравствене заштите руралног становништва и у томе су имале поприлично успеха (посебно код смањења стопе морталитета код одојчади, смањења утицаја инфективних болести, здравствене едукације становништва и др.) [Chen

et al. 1993; Carrin et al. 1999]. Овај модел био је организован на нивоу села и комуна (од 10.000 до 20.000 људи) који су уплаћивали у задружни фонд како би добили превентивну и куративну здравствену заштиту по приступачним ценама. Током седамдесетих година 20. века, у Кини је више од 90% руралне популације било покривено здравственом заштитом кроз здравствене задруге. Када је Кина започела своју велику економску реформу касних седамдесетих, дошло је до прекида у подршци финансирању здравственозадружног модела што је проузроковало пад покривености овим обликом организације у пружању здравствене заштите на свега 5% касних осамдесетих година. Међутим, почетком следеће деценије, у Кини се обновио интерес за здравствено задругарство, да би се 2002. основао нови здравственозадружни покрет (*New rural cooperative Medical Schemes – NCMS*) као основни сегмент стратегије руралног развоја у контексту покривености здравственом заштитом. У оквиру овог здравствено задружног програма, око 2/3 финансирања врши се путем државних и локалних фондова, док је минимум по особи за уплату на годишњем нивоу износио 30 јуана у 2003. години (у то време 1 амерички долар вредео је око 8,4 јуана), да би већ 2006. тај допринос био смањен на 20 јуана. Финансирање се дели између централних и локалних фондова и доприноса по домаћинству, али стопа дистрибуције уплате доприноса зависи од самог округа у којем су организоване здравствене задруге, па су, примера ради, у Шангајском округу доприноси локалних фондова виши у односу на централне, док се у сиромашнијим областима стопа удела доприноса повећава за централни државни буџет јер је локални буџет скромнији. Обим покривености популације здравственом заштитом у Кини достигао је 2008. године поново око 91% (у руралним подручјима). У контексту организације, здравственозадружни покрет је под ингеренцијама Министарства здравља Републике Кине [Nayar and Razum 2003].

Табела 1. Број здравствених задруга у одабраним државама, запослени и корисници [ИНСО Report, 2018]

Држава	Година	Организација	Годишњи промет	Валута	Запослени	Корисници (у милионима)	Корисници (као % укупне популације)
Аустралија	2014–2016.	175	9.244	AUD	15.659	3,6	14,9
Белгија	2016.	785	1.002	EUR	19.702	13,2	116,3
Бразил	2015.	1.933	–	–	96.023	24	11,6
Канада	2013.	130	63	CAD	1.132	0,4*	1,1
Колумбија	2013–2015.	152	9.872.594	COP	17.383	8,6	17,7
Француска	2014.	1.832	–	–	36.344	12,3	18,4
Италија	2014.	6.756	9.235	EUR	233.397	5,5	9,1
Јапан	2014–2015.	145	1.359.320	JPY	91.969	12,2	9,6
Сингапур	2015.	4	114	SGD	2.271	1,7	30,3
Шпанија	2016.	507	14.499	EUR	52.006	6,4	13,8
Шведска	2015.	298	149.411	SEK	19.367	13,6	137,3

* недостају подаци о сектору здравственог осигурања

Према подацима међународне Асоцијације здравствених задруга здравствене задруге данас успешно послују, посебно у Колумбији, Белгији, Аустралији, Бразилу, Италији, Шпанији, Јапану и Шведској (ако се у обзир узме број укупних корисника и годишњи промет). Након анализе 4.575 задружних организација широм света (1.152 из Европе; 3.218 из Јужне и Северне Америке; 197 из Азијско-пацифичког региона и 8 из Африке) утврђено је да у збиру 1.049 задружних организација има годишњи промет нешто већи од 100 милиона америчких долара! [Roelants and Salvatori 2019]. У укупном броју свих анализираних задружних организација, здравствене задруге учествују са око 1% у годишњем бруто промету, а три здравствене задруге налазе се међу 300 оних које имају највећи годишњи бруто промет [Roelants and Salvatori 2019]: 1) *HealthPartners INC* (потрошачки оријентисана здравствена задруга из Сједињених Америчких Држава; у 2017. години годишњи бруто промет износио је 6,65 милијарди америчких долара); 2) *Fundacion Espriu* (раднички оријентисана здравствена задруга из Шпаније, са 2,2 милијарде америчких долара годишњег бруто промета у 2017. години); 3) *Confederacao Nacional des Cooperativas medicas Unimed do Brasil* (потрошачки оријентисана здравствена задруга из Бразила са 1,55 милијарди годишњег бруто промета у 2017. години).

Иако је у Републици Србији рад здравствених задруга мало познат, претходно набројани резултати анализа (студија) јасно указују на глобални значај здравственог задругарства, али и на њихову улогу у здравственој заштити и модерним здравственим системима широм света.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКОГ РАЗВОЈА ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ СА ОСВРТОМ НА НОВЕ ИНИЦИЈАТИВЕ

Здравствене задруге као сегмент организације здравственог система од посебног су значаја за Републику Србију јер су здравствене задруге (потрошачке и набавно-продајне) организоване и почеле с радом још током 19. века на територији тадашње Краљевине Србије [Стаменовић 2019]. Након иницијалног развоја у коме су основане прве здравствене задруге (нпр. у Лазаревцу) дошло је до два балканска а касније и до Првог светског рата. Током ратног периода здравствене задруге се нису развијале, а тај период је у историји забележен као изузетно тежак. Колико је заиста то био тежак период говори и књига америчког стручњака тога доба Хомера Фолкса (Homer C. Folks, 1867–1963), *The Human Cost of the War* (1920) у којој су приказана и масовна страдања српског народа, али и сва тежина сиромаштва која се дочарава термином *new kind of poor* (нова врста сиромаштва). У оквиру Краљевине СХС, а касније Краљевине Југославије, покрет здравственог задругарства јачао је у континуитету и отварале су се нове задруге [видети: Стаменовић 2019]. Предности здравственог задругарства су се показале посебно у руралним подручјима где није било адекватне здравствене заштите. Међутим, здравствено задругарство је на својерстан начин ујединило и друге дисциплине поред медицине

(ветерина, пољопривреда, образовање) те је веома успешно деловало у просветитељском смислу како на задругаре тако и на друге кориснике својих услуга. Организовани су били и *домаћички шечајеви* који су имали за сврху да помогну у образовању жена (посебно у руралним областима), али и омладински задружни центри у којима је омладина имала могућност да стиче одређена знања потребна за одржавање имања у хигијенском и функционалном смислу (изградња штала, бунара, дворишних купатила и др.).

Фотографија 1. Здравствена задруга у Барајеву, годишња Скупштина, 25. фебруара 1926. године [Музеј науке и технике, Београд]

Интересантно је да је облик организације здравствених задруга основан у Краљевини Србији, касније заживео у бројним земљама света попут Јапана, Сједињених Америчких Држава, Индије, Француске, Румуније, Пољске и др. [Стаменовић 2019; Стаменовић 2020]. Здравствено задружни покрет је започео омасовљавање почевши од 1921. године, да би се здравствено задругарство прекинуло током периода Другог светског рата и након кога је здравствено задружни покрет наставио с радом све до 1949. године, када је здравствено задругарство интегрисано у оквиру Бизмарковог модела организације здравственог система.

Управо омогућавање глобалног развоја здравственог задругарства по основу *српског модела здравствених задруга* представља додатну вредност овог облика организације, те велики значај за даље проучавање [за карактеристике и опис овог модела видети: Стаменовић 2019; 2020]. Стога је и Иницијатива за реоснивање здравствених задруга из 2020. године настала као резултат ранијих истраживања аутора и добила значајну подршку од заинтересованих стручних и академских организација и истакнутих

појединаца. Посебан је значај и подршка Међународне асоцијације здравствених задруга овој иницијативи.

Ова иницијатива представља прву иницијативу у вези са здравственим задругарством након омасовљавања здравствених задруга након Првог светског рата које су укунуте 1949. године. Такође, предлог за имплементацију здравствених задруга у оквиру Националног програма за препород села Србије (израђен од стране Националног тима за препород села Србије, Академијског одбора за село САНУ и Кабинета министра за регионални развој и координацију рада јавних предузећа 2020. године) је такође дат посредством ове иницијативе. Предности Републике Србије се огледају управо у богатом историјском здравствено задружном наслеђу на које се и према препорукама Међународног задружног савеза треба позивати када се ради на реиницијацији одређеног здравствено задружног покрета након вишедеценијске паузе.

ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ И ПАНДЕМИЈА ИЗАЗВАНА ВИРУСОМ КОВИД-19: ИНОСТРАНИ ПРИМЕРИ

Као што је приказано у претходним деловима текста, здравствене задруге послују у бројним државама и активно учествују у решавању модерних проблема здравствених система широм света. То је такође евидентно и ако се у обзир узме пандемија изазвана вирусом ковид-19, у којој су се здравствене задруге показале као успешне и отпорне на брзе промене начина пословања и околности изазваних пандемијом.

Наиме, солидарност, која у савременом свету (који све више негује индивидуализам) постаје „дефицитаран ресурс” и јавља се готово само у тешким, кризним временима – заправо представља константу у раду здравствених задруга и један од основних задружних принципа. Иако Србија има богато здравственозадружно наслеђе, тренутно у Србији здравствене задруге немају готово никакав значај. Да се здравственозадружни покрет развија у свету и да је то тренд који треба и Србија да прихвати говоре и успешни пословни подухвати здравствених задругара из Италије, Колумбије, Шпаније, Камеруна¹, Индије и других земаља. Посебно је значајан допринос ових здравствених задруга током пандемије изазване вирусом ковид-19 где се показало неоснованим схватање да су здравствене задруге недовољно иновативне, споре у трансформацији у складу са новим околностима пословања и технолошки неразвијене. Наиме, италијанска социјално-здравствена задруга „Гуливер” (основана 1996. у Модени, запошљава 1.950 особа и пружа 353 услуге) [ICA, 2020] показала је током пандемије предности управо оваквог типа удруживања у односу на друге организационе моделе у здравственом систему. Ова задруга је омогућила напредан однос према промени ланца снабдевања прекопотребном и дефицитарном медицинском и заштитном опремом током пандемије. Наиме, били су оформљени посебни *тимо*ви за *хитне интервен-*

¹ У Камеруну је у току оснивање здравствено задружни покрет са неколико основаних здравствених задруга.

ције који су пронаšli иновативне начине снабдевања комуницирајући са државним органима, интензивно проналазећи нове добављаче на тржишту и утичући својим консултацијама у директној комуникацији и на политичаре и доносиоце јавних одлука. У фокусу су им биле рањиве групе током пандемије те су подршку пружали и изван својих стандардних радних оквира. Осим тога, брзо су направили Е-апликацију за психолошку подршку услед изолације, али и подршку старијим лицима у геронтолошким центрима (ова здравствена задруга је развила укупно 10 геронтолошких центара) да ступе у контакт са својим породицама преко таблет уређаја које су обезбедили. У већини својих институција њихов центар за пружање здравствене неге је до марта месеца 2020. године био без присуства заразе вирусом ковид-19 иако се налази у Италији где је забележен почетак „европске пандемије” и где је био присутан велики број инфицираних овим вирусом. За овај успех је како наводе, била заслужна добра и правремена организација институције коју подржава задружни модел [ICA, 2020]. Томе у корист говори и случај индијских здравствених задруга „SEWA”², где сматрају да је основа њиховог успеха у борби са вирусом ковид-19 било то што су захваљујући задружном моделу организације и сталној комуникацији са својим члановима заправо били „корак испред” државног здравственог естаблишмента, али и приватних пракси јер су имали правремене информације о потребама својих чланова те су успевали да се довољно брзо преорјентишу у правцу задовољавања истих [SEWA, 2020].

И колумбијске здравствене задруге COOMEVA које имају укупну вредност од око 500 милиона долара показале су да је криза попут пандемије заправо прилика да задруге покажу да је здравственозадружна солидарност принцип на којем ове задруге заснивају пословање те да се управо кроз ефикасан рад здравствених задруга показује да корисници тих медицинских услуга не морају „чекати кризу” да би увидели предности солидарног приступа здравственом систему [SEWA, 2020]. Такође, ова задруга је реформисала своју будућу петогодишњу стратегију и реорјентисала се на употребе нових технологија како би се на тај начин боље прилагодила модерним потребама за пружање здравствених задруга. Здравствене задруге су и у Шпанији биле од велике помоћи држави и својим корисницима током пандемије, а посебно највећа здравствена задруга „Fundacion Espriu”.

ЗАКЉУЧАК

Здравствене задруге представљају један од могућих начина организације здравственог система који поприма све већи значај управо услед нарастајућих изазова са којима се суочавају здравствени системи широм света. Овај концепт је кроз историју показао своју флексибилност која се огледала не само у различитим организационим концептима здравствених

² Здравствене задруге које су основане 1972. у индијском граду Ахмедабаду. Представља националну федерацију задруга која запошљава 1,7 милиона жена.

задруга, него и у оквиру разноврсности у услугама које овај концепт може да понуди модерним здравственим системима. Посебан поглед на флексибилност и иновативност здравственозадружних организација је у овом раду приказана и на иностраним примерима деловања током пандемије вирусом ковид-19. Предности се огледају у могућности трансформације и употреби технолошких иновација, али и на евидентном принципу солидарности. Посебна карактеристика јесте бржа анализа тржишта у односу на друге организације захваљујући задругарима који су и корисници услуга (пример индијске здравствене задруге „SEWA”).

Чињеница да модерни економски процеси и идеологије (нпр. неолиберализам) имају тенденцију утицаја на смањење јавне својине (редуковање јавних система у организационом и управљачком смислу и сл.), у неким северноевропским државама је подстакла и иницијативе да задружни модели представљају одређене врсте „прелазних решења”, односно да је једноставније формирати задруге него просто приватизовати јавне државне системе (делимично или у потпуности) – на пример рибарске задруге (и задруге за очување животне средине – такође се реферишу као здравствене у нордијским земљама и сл.). Ово је још један облик „употребе” задругарства у формирању модерних државних система, али ако се погледају и традиционални концепти развоја здравственог задругарства може се приметити значајан раст у бројним државама света. Један од новијих примера јесте и Камерун где су здравствене задруге почеле са радом док је здравственозадружни савез у формирању.

Међутим, здравственозадружни концепт организације пружања здравствених услуга је кроз историју наилазио на бројне отпоре (на пример у Сједињеним Америчким Државама 1930-их година; у Краљевини СХС 1920-их година), али на отпоре наилази и данас што показује и неостварена идеја ширег концептуалног развоја здравственог задругарства које су покренуле „демократе” током мандата председника САД Барака Обаме.

У Републици Србији, Закон о задругама [*Службени гласник Републике Србије*, 112/2015] дефинише основни оквир за рад здравствених задруга иако оне готово да не постоје још од 1949. године. То је међутим повољна околност за реиницијацију и развој здравственог задругарства јер је законско-правни оквир ипак донекле успостављен. Иницијатива за реоснивање здравствених задруга која је предата Одбору за здравље и породицу Народне скупштине Републике Србије 27. јануара 2020. године прва је те природе након 1949. године и укидања здравственог задругарства у ФНРЈ, а реферише се на велику иницијативу која је започела од 1921. године и коју је (између осталих) предводио и др Гаврило Којић (1889–1927). У теорији задругарства (и препорукама међународних организација које се баве проблемима задругарства) [Видети: *International Labour Organization ILO*, 2001] наводи се да би приликом дуже паузе у раду задруга (одређеног сектора, у овом случају здравствених задруга), било важно позивати се на историјско наслеђе и тиме приближити тему како доносиоцима одлука тако и грађанима – будућим задругарима.

Управо је Република Србија изузетно богата наслеђем здравственог задругарства те остаје да време покаже у којој мери и да ли ће доносиоци одлука препознати овај значајан сегмент који по примерима из света може бити развијан и тиме допринети квалитетнијој а ценовно прихватљивијој здравственој заштити (а посебно у областима превенције, здравственог образовања, медицинских и биотехнолошких истраживања, производње и промета лекова и медицинских средстава, здравственом осигурању али и пружању здравствених услуга).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Стаменовић, Милорад (2019). Здравствене задруге – заборављено благо. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, LXX, 169: 19–36.
- Стаменовић Милорад (2020). *Здравствене задруге – српски корени глобалној развоја и модерне иницијативе*. Нови Сад: Прометеј.
- Стаменовић, Милорад (2020). Иницијатива за реоснивању здравствених задруга (предате Одбору за здравље и породицу Народне скупштине Републике Србије 27. 1. 2020. под бројем 18 06-140/20) [Иницијатива за оснивање здравствених задруга – Наша обавеза и наслеђе – Један век од оснивања првих Здравствених задруга након Првог светског рата – Макроекономија (makroekonomija.org)] .
- Стаменовић, Милорад и Сретен Ђузовић (2019) Одабрани проблеми одрживости здравственог система Републике Србије = Selected problems of sustainability of the health-care system of the Republic of Serbia. *Тема скупља Изазови глобалне економије у свјетлу четврте индустријске револуције = Theme of the meeting The challenges of global economy in the light of the fourth industrial revolution: зборник радова са VII Интернационалној научној скупља ЕконБиз одржаног на Факултету пословне економије Бијељина 20. и 21. јуна 2019. године / [редакција Витомир Старчевић, Предраг Катанић, Борислав Дракул]. Бијељина: Факултет пословне економије.*
- Alemayehu, Berhanu and Kenneth Warner (2004). The lifetime distribution of Healthcare costs. *Health Services Research*, 39(3): 627–642.
- Carrin, Guy; Aviva Ron, Yang Hui, Wang Hong, Zhang Tuohong, Zhang Licheng, Zhang Shuo, Ye Yide, Chen Jiaying, Jiang Qicheng, Zhang Zhaoyang, Yu Jun, Li Xuesheng (1999). The reform of the rural cooperative medical system in the People's Republic of China: interim experience in 14 pilot counties. *Social Science & Medicine*, 48(7): 961–972.
- Casey, Michelle M. (1997). Integrated networks and health care provider cooperatives: new models for rural health care delivery and financing. *Health Care Manage Review*, 22: 41–48.
- Chen Xiao-Ming; The-Wei Hu and Zihua Lin (1993). The rise and decline of the Cooperative Medical System in rural China. *International Journal of Health Services*, 23: 731–742.
- Ћузовић, Сретен; Ђорђе Ћузовић, Милорад Стаменовић (2019). *Глобализација: савремени аспекти економије, трговине и здравства*. Ниш: Економски факултет.
- Duarte, Cristina Maria Rabelais (2001). UNIMED: history and characteristics of a Brazilian medical cooperative. *Cadernos de Saúde Pública*, 17(4): 999–1008.
- Hopton, Jane and David Heaney (1999). Towards primary care groups: the development of local healthcare cooperatives in Scotland. *British Medical Journal*, 318(7192): 1185–1187. [DOI: 10.1136/bmj.318.7192.1185]
- Jelisavac Trošić, Sanja; Dragoljub Todić, Милорад Стаменовић (2018). *Светска трговинска организација, животна средина и систем здравствене заштите*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

- Loewenson, Rene (1993). Structural adjustment and health policy in Africa. *International Journal Health Service*, 23: 717–730.
- Nayar, Rajasekharan Kesavan and Oliver Razum (2003). Health Co-operatives: Review of International Experiences. *Public Health CMG*. 44(5): 568–575.
- Stamenović, Milorad (2019). Posttranzicioni status i odabrani izazovi zdravstvenog sistema Srbije. *Revizor*, XXII, 85: 31–47.
- United Nations (1997). Cooperative enterprise in the health and social care sectors. A global survey. UN Department for Policy Coordination and Sustainable Development. New York.
- Vinogradov, Nikolai Andreevich and Ilya Davidovich Strashun (1947). *Health protection of the workers of the Soviet Union*. Moscow: Medgiz.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- ICA (2020). The Cooperative Way in times of crisis COVID19 pandemic. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=D4knnMORYJo>. Приступљено: 3. 5. 2021.
- INCO Report (2018). Доступно на: <https://previewihco.files.wordpress.com/2018/03/cooperative-health-report-2018.pdf>. Приступљено: 3. 5. 2021.
- International Labour Organization (2001). Promotion of cooperatives. Report V (1) for the 89th session. ILO. Geneva. Доступно на: ILC89 – Report V (1): Promotion of cooperatives (ilo.org). Приступљено: 3. 5. 2021.
- PNHP (2020). Доступно на: https://www.pnhp.org/single_payer_resources/health_care_systems_four_basic_models.php. Приступљено: 15. 7. 2020.
- Roelants, Bruno and Gianluca Salvatori (2019). The World cooperative Monitor 2019. Доступно на: [wcm2019-final-1671449250.pdf](https://www.monitor.coop/wcm2019-final-1671449250.pdf) (monitor.coop). Приступљено: 3. 5. 2021.
- SEWA (2020). Доступно на: <https://www.sewafederation.org/>. Приступљено: 3. 5. 2021.
- The World Bank (2020). Доступно на: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>. Приступљено: 3. 5. 2021.

ИЛУСТРАТИВНИ ИЗВОРИ

- Музеј науке и технике (Београд). *Здравствена Загрупа у Барајеву, јогишња Скуйцићина (1926)*. Сликовна грађа Бр. МНТ.Т.11.7.1578-1

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

CHALLENGES OF HEALTH CARE SYSTEMS AND HEALTH COOPERATIVES IN INTERNATIONAL AND NATIONAL CONTEXT

by

MILORAD STAMENOVIĆ
“Inventis CTC”
Braće Miladinov 21, Belgrade, Serbia
m.stamenovic@rocketmail.com

SUMMARY: This paper presents different models of health systems in the world as well as selected important challenges that they face. Also, the paper presents historical

and modern concepts of development of health cooperatives in selected countries, including the Republic of Serbia. Observing the long-term sustainability of different models of health systems, certain weaknesses are pointed out, but also the significant role of health cooperatives in these systems over time, both in the international and national context. A view of the work of health cooperatives during the COVID-19 pandemic in selected countries is presented with examples of innovations in organizational terms that health cooperatives have applied in order to increase efficiency and to respond to business and health challenges posed by the pandemic. A potential answer to the presented weaknesses of health systems is to consider establishing and strengthening health cooperatives, having in mind their role in those systems throughout history, with special reference to the Republic of Serbia where health cooperatives were founded during the 19th century. However, although Serbian health cooperatives were a model for the development of health cooperatives in the world, since 1949 health cooperatives in Serbia are almost non-existent. Following the genesis of the development of these organizations and their modern role in societies around the world, the conclusions indicate the flexibility and resilience of health cooperatives to adapt to new socio-economic conditions, innovation of these organizations shown over time, importance and contribution to societies during their history and during the emerging pandemic. Also, the need for a change in public policies is pointed out, which would enable the establishment of a larger number of health cooperatives in the Republic of Serbia in response to the growing challenges of the health system, following the example of the world.

KEYWORDS: health cooperatives, health systems, history of cooperatives, COVID-19

ОСОБЕНОСТИ РАДНИХ ОДНОСА У ИНСТИТУЦИОНАЛНИМ ПОЗОРИШТИМА У СРБИЈИ

МАЈА РИСТИЋ

Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности
Булевар уметности 20, Београд, Србија
maja.ristic@fdu.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Основи циљ рада је да истражи облике радних односа у институционалним субвенционисаним позориштима у Србији. С обзиром на друштвене, економске кризе, а данас и значајне промене у начинима живота грађана и грађанки света изазване пандемијом корона-вируса, позоришне институције су морале да се прилагоде новим захтевима тржишта. Смањена продукција, немогућност да се играју велике ансамбл-представе, проблеми у исплаћивању ауторских уговора – неке су од особености рада позоришних организација у новим околностима. Имајући у виду ове турбулентне околности, предмет рада јесте да утврди утицај друштвених околности на формирање радних односа у институционалним позориштима у Србији. У овом чланку радни односи ће се посматрати у контексту транзиционе културне политике и утицаја окружења на дефинисање најоптималнијег облика запошљавања. Преиспитујући и анализирајући постојеће моделе радних односа, основна хипотеза коју желимо да докажемо у раду је да стално запослење и остваривање сталног радног односа представља најбоље решење за ангажовање уметника у институционалном позоришту. Како би се испунили постављени циљеви и доказала хипотеза у раду ће бити коришћене теорије из области менаџмента људских ресурса (Рахимић, Торингтон, Хол, Тејлор), теорије радног права, културне политике (Ђукић), студија културе (Клајић, Ристић, Ђорђевић), као и студије случаја постојећих облика запошљавања у националним позориштима у Србији и региону постјугословенског простора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радни односи, уговор о раду, уметник, институционално позориште, сигурност на послу

„Када су привремено запослени осећали потребу да раде прековремено, веома често се дешавало да тако поступи и њихове стално запослене колеге”

Д. Торингтон, Л. Хол, С. Тејлор, *Менаџмент људских ресурса*

ПОЗОРИШТЕ У ДРУШТВЕНОМ ОКРУЖЕЊУ

Након рушења Берлинског зида, тржиште културе па и позоришта се променило постајући турбулентније. Национална репрезентативна позоришта постају отворенија према утицају култура и презентовању дела која нису део матичне заједнице и све више се отварају према позоришним стиловима, позоришним језицима, драмским делима и поетикама редитеља из других земаља. Мултикултуралност, различитост, прожимање, као и мултимедијалност кључни су појмови који описују стратегије и концепте позоришта у савременом свету. У Европи, али и код нас све више је независних позоришних трупа (Дах театар, Рефлектор театар, Living teatar, Bredn and Puppet Theatre) које се баве темама људских слобода, права на различитост укључујући у перформансе и документарна истраживања¹. Мрежа позоришних фестивала² се шири те овај облик презентовања позоришне уметности постаје доминантни облик извођачких уметности. Конкуренција између позоришних институција постаје оштрија и самим тим положај уметника и запослених у позоришту знатно се мења и стиче особине привремености, несигурности, али и флуидности у погледу тражења нових пројеката, форми изражавања које би доприносиле његовом уметничком развоју. Оваква појава утицала је и на промене у облицима запошљавања. „Својевремено је рад са непуним радним временом била ретка појава притом неисплатива за послодавца, јер су трошкови националног осигурања за запослене са непуним радним временом били диспропорционални трошковима осигурања за запослене са пуним радним временом. Дати став био је подржан нижом висином надокнаде, малом или никаквом сигурношћу када је реч о запошлењу и искључивањем бенефиција као што су плаћено боловање, плаћен годишњи одмор и пензија. У протеклих тридесет година број радне снаге запослених на основу уговора са непуним радним временом драстично се повећава. Године 1971. са непуним радним временом радило је 15% запослених, до 1991. године тај број се попео на 22%, а марта 2000. износио је 28,5%” [Torrington i sar. 2004: 154].

Ако је у периоду пре глобализованог друштва постојала неприкосновена доминација институционалног позоришта са стално запосленим ансамблима (уметничким, техничким, оперативни) са мисијом неговања,

¹ Томи Јанежич, тренутно један од водећих европских редитеља, у представи *Пушчујуће њозоришће Шойаловић* која је изведена у „Атељеу 212”, на саму сцену „доводи” и публику и користи документарне филмове из Другог светског рата који постављају гледаоца у време када се дешава радња ове чувене драме Љубомира Симовића.

² Поред великих позоришних фестивала, попут Единбуршког фестивала и Фестивала у Авињону, у Европи и Србији расте број мањих, попут мултимедијалног фестивала у малом медитеранском граду Кети у Италији или Шекспир фестивалу у Инђији.

првенствено просветитељског идеала уметности и едукације публике, циљеви позоришта су се у последњих тридесет година променили под утицајем хибридикације културе, доминације масовне и популарне културе.³ Независно од времена у коме настаје позоришно деловање је укорењено у „духу времена” и одраз је друштва. „Још од најранијих теоријских промишљања казалишта уочена је чињеница како је казалиште више од било које друге умјетности изравно укорењено у друштво и друштвени живот. Тако вишеструко повезано са друштвом, више од осталих умјетности осјећа друштвене потресе и преокрете. Казалиште је управо због тога мјесто гдје се ’естетичност претвара у друштвену акцију’⁴. Постоји више антрополошких теорија које указују на могућност да је управо позориште створило особност код људи, створило индивидуалност, издвајајући човека из колективитета” [Lukić 2010: 182]. И управо су све друштвене промене, али и кризе, економска и криза изазвана пандемијом корона вирусом у фокус рада позоришне институције поставиле начине и облике ангажовања уметника, као и свих запослених.

Постојећа криза, која траје више од годину дана, онемогућила је уметницима који су ангажовани на неодређено време да раде. Уметник⁴ кроз извођења поред обезбеђивања егзистенцијалних потреба остварује и нека своја права, право на рад, изражавање, самоостварење. Можемо да закључимо да уметник носи читав терет јавног представљања и себе и позоришта које заступа у друштву. А када је уметник, услед недостатака дотација које би покриле и трошкове продукције, плата и одржавања зграде државних институционалних позоришта, морао да потражи уметничко, али и егзистенцијално остварење у телевизијској и филмској индустрији, позоришне институције почеле су да „губе” најбоље глумце. Позоришне управе морале су да пронађу организационе и правне начине како да задрже постојећи ансамбл, истовремено тежећи да запосле нове извођаче. И с обизором да ова суштинска питања о регулисању статуса извођача и ансамбала нису решена Законом о позоришту⁵ који још увек не постоји, нити постојећим Законом о култури, који је верификован, али

³ Како наглашава Јелена Ђорђевић у студији *Postkultura* уметност је постала плод најозбиљнијих контроверзи у контексту нове индустријске цивилизације и масовне културе. Да ли ће она заиста успети да „спасе свет” остајући у свом повлашћеном забрану у коме владају чиста естетика, мерила или ће се укључити у реалност друштва, политичких, економских и културних промена, остаје нам да видимо. Међутим, нова култура се прилагођава уживаоцима лаким садржаја, нудећи површна задовољства којима се предаје без размишљања, спонтано и нагонски [Ђорђевић 2009].

⁴ О дефиницији уметника и особинама уметника као осетљивог, креативног и сујетног бића и односа јавности према послу уметника више у: [Огњеновић 1996].

⁵ Први Закон о уређењу Народног позоришта у Београду донешен је 1868. године и тада је глумачки ансамбл био разврстан на редовне, сталне и привремене чланове, док се позориштем управљало путем позоришних одбора. Редовни чланови били су запослени и нису могли добити отказ. Ту су били заступљени најстарији и најистакнутији глумци. Стални чланови дужи низ година су радили у позоришту и њихов уговор се продужавао, док су привремени чланови били стипендисти позоришта и нису могли да напредују наког неколико година стажирања у позоришту. Затим следи доношење Закона из 1871, Закона о позоришту из 1911. године, који омогућава увођење уговора о запослењу, Закона о позоришту из 1956, који позориште оставља без државних субвенција и који је условио затварање великог

се не примењује, позоришне институције налазе се пред значајним проблемима који се односе на практичну примену облика запошљавања уметничког, али и неуметничког ансамбла. Иако је време транзиције донело неке специфичне моделе организације позоришних институција, значајно је нагласити, да је с једне стране потребно пронаћи најадекватнији начин и облик запошљавања уметника, а са друге стране остварити и успех на тржишту уметности. Транзиција као прелазак из једног друштвеног уређења у други, прелазак из социјализма у неолиберални капитализам доводи до низа „структуралних промена у законодавству, надлежностима, вредновању квалитета, промени власничког статуса. Основна карактеристика овог модела културне политике је садржана у томе што су култура и културна политика у посттоталитарним земљама у транзицији и даље зависне од старих модела културне политике” [Ђукић 2010: 111]. А опет, прилагођавање новим демократским условима пословања уз појаву популистичких идеја је неминовност позоришних организација.

ИНСТИТУЦИОНАЛНО ПОЗОРИШТЕ И КРИЗА ИЗАЗВАНА ПАНДЕМИЈОМ КОРОНА-ВИРУСА

Транзициони културни и позоришни модел учинио је да на тржишту културе у Србији доминатни продукциони модел позоришта и даље буде стално репертоарско институционално позориште, настало крајем 19. века под снажним утицајем развоја националних идеја, које су промовисане оснивањем *Burtheater* у Бечу (*Burgtheater Wien*), позоришта Комеди Франсез у Паризу (*Comédie-Française / Théâtre-Français*). Модел репертоарског позоришта, онако како је успостављен и потврђен на примеру МХАТ-а (Московский художественный академический театр). Још од 1898. обележио је многе фазе развоја уметничког позоришта током 20. века и уз мале измене примењиван је у стотинама позоришних кућа у Европи. Идеја позоришта на чијем челу се налази снажна уметничка фигура⁶, која обликује препознатљив естетски профил позоришта је идеја која и данас преовлађује позоришним пејзажом земаља немачког говорног подручја и знатним делом Средње и Источне Европе. Уз одређене измене и специфичности јавља се у Западној и Јужној Европи, али ређе, те тамо не представља преовлађујући модел. Овај облик позоришта назива се репертоарско позориште: иста група уметника и осталих сарадника ствара одређени број представа током сезоне, које се затим приказују према ротирајућем или секвенционом репертоару [Клајић 2016: 26].⁷ Стална позоришта су

броја градских позоришта. Све до 2001, када је креиран преднацрт Закона о позоришту, о овом питању се није озбиљно расправљало у нашем друштву.

⁶ У Московском художественном театру то су били Константин Сергејевич Станиславски (Константин Сергеевич Станиславский) и Владимир Иванович Немирович Данченко (Владимир Иванович Немирович-Данченко).

⁷ Репертоар позоришта дефинише се на основу мисије и визије позоришта (циљева и очекивања), политичког и друштвеног окружења, јер независно од жанра којем припада, свака позоришна представа морала би бити актуелна [Клајн 1995]. Репертоар чине дела која се изводе током једне позоришне сезоне, а која су реализована у складу са капацитетима

доживела одређене трансформације у погледу организације програма, али и облика радних односа. Наиме, оснивачи, држава, градови и општине институционалних позоришта с једне стране треба да очувају овај модел позоришта као најсигурнији облик ангажовања позоришних ансамбала, а с друге стране треба да омогуће и слободним уметницима, глумцима, редитељима и другим ауторима позоришне представе да пронађу начин да се афирмишу, али и унапреде креативни рад позоришта.

Институционална позоришта данас теже да задрже своју јединствену, „традиционалну” уметничку форму отварањем према разноликим формама извођачке уметности и ауторима који нису део сталног ансамбла. „Стварање уметничких дела је наравно основни посао сваког позоришта. Али, ако ова фокусираност на умеће доведе до запостављања или обустављања контекстуалне анализе, ако се политичка, економска и културна питања из физичког окружења позоришта занемарују, позориште ризикује самогетоизацију и институционални аутизам” [Клајић 2016: 41]. Уметници желе да раде на различитим пројектима и са различитим партнерима и редитељима, „многи осећају потребу да искораче из сталног ангажмана у оквиру ансамбла” [Клајић 2016: 43]. Наведене промене утичу на радне односе и облике запошљавања те институционална позоришта проналазе нове хибридне моделе ангажовања првенствено уметничких ансамбала. Удруживање позоришта са политичким или друштвеним покретом или групом омогућава остваривање копродуцентских односа и сарадњу са уметницима на одређено време. „Унутар ангажовања у сталном ансамблу глумцима је све познато и они могу да се осећају лагодно, али такође постоји јасна хијерахија, све је предвидљиво, загушљиво, има превише планирања и логистике, али ипак може да не буде довољно инспиративно у уметничком смислу. Већина позоришта данас нема довољно средстава за одржавање једног великог сталног ансамбла сачињеног од двадесет, четрдесет или чак шездесет глумаца, колико је иначе потребно за реализацију сложеног репертоара. У позориштима која још нуде стално

ансамбла, просторним и финансијским ресурсима позоришта. „Позоришни репертоари најављују огроман број представа разноликих наслова и аутора, али су они већини позоришних гледалаца непознати. Приказивачко позориште обично сваке сезоне нуди више од стотину наслова. Репертоарско позориште у свој програм укључује тридесет до четрдесет наслова. Шта сва та имена драмских писаца, од грчких класика до Јасмине Резе значе млађој публици? Они препознају имена спортских хероја и популарних музичара, филмских и телевизијских звезда, али Голдони, Гете, Горки, Гелдерот би измамили тек равнодушно слегање раменима код публике” [Клајић 2016]. Управе позоришта стога креирају репертоарске политике које ће да задовоље укусе и потребе публике, али и да очувају углед и репрезентативност позоришта. У позориштима у Србији, али и европским и америчким позориштима, постоје два начина формирања репертоара. Један подразумева извођење одређеног броја наслова у континуитету неколико година. Према навођењу Драгана Клајића у студији „Почети изнова” овај начин формирања репертоара подразумева смењивање представа из вечери у вече назива; Други начин формирања репертоара који користе институционална позоришта, али и продуцентске куће је формирање репертоара у великим целинама и извођење представа у континуитету, из вечери у вече, све док за изведена дела и извођења постоји интересовање публике. Овакав облик формирања репертоара најзаступљенији је у Северној Америци (нпр. Бродвеј), док уз неколико покушаја у Србији овај модел није заживео (Битеф театар).

запослење постоје глумци који су на плати, који се веома ретко појављују на сцени – што је позориште веће, већи је и проценат тих 'мртвих душа'. У већим позориштима је теже оптимално искористити све чланове ансамбла и обезбедити им да играју нове или старе улоге из месеца у месец" [Klaić 2016: 44].

Криза изазвана пандемијом вируса ковид-19 довела је позоришта у бројне дилеме. Како остварити континуирану продукцију и ангажовати целокупни ансамбл, поготово у великим представама када је „социјална дистанца” неопходна ради очувања здравља и живота људи, кад држава, да би заштитила грађане, ограничава број публике у институционалним позориштима!? Иако су позоришта изгубила много финансијских средстава, јер у просеку могу да продају до 200 карата по представи, ова криза је омогућила ангажовање глумаца, балетских играча и оперских певача који нису „звезде” позоришта и нису извођачи у великом броју представа.

Тако Опера и театар Мадленијанум (Madlenianum Opera and Theatre) као приватно позориште које ангажује целокупан уметнички ансамбл по пројекту на свом репертоару изводи камерне представе и монодраме (глумица Рада Ђурићин изводи монодраму *Хало Београд* према роману књижевника Мома Капора; глумци Тихомир Станић и Ивана Кустудовић играју сетну комедију *Казанова против Дон Жуана*). Народно позориште у Београду је публици представило кореографије играча који су у средњим годинама те су услед немогућности да играју у великим балетским спектаклима добили могућност да раде у време кризе представљајући своје кореографије (балетски играчи Игор Пастор представио је кореографију *Седм смртних грехова*, Сања Нинковић осмислила је кореографију *Мамац*). Наиме, играчи након дугогодишњег ангажмана у позоришту, улогама у технички и уметнички захтевним балетима класичног репертоара, било у солистичким улогама, или као део ансамбла, након навршене четрдесете године живота (биолошке и физичке немогућности да изводе врло захтевне балетске нумере), „преузимају” професије кореографа и репетитора (*увешбачи* балетских играча) у позориштима. Оваква кадровска и програмска политика Народног позоришта омогућила је ангажовања кадрова који примају лични доходак у позоришту, стално су запослени, а услед специфичних захтева балетске игре нису били у могућности да буду ангажовани као први или други солисти у редовном репертоару. Оперски певачи представили су током сезоне 2020/21. популарне нумере из оперских арија, док су представе драмског репертоара (*Балкански шпанијун*; *Бела кафа*; *Бизарно*; *Боливуд*) извођене када је епидемиолошка ситуација то дозвољавала. Основна мисија градских позоришта у Србији током кризне године била је да очувају ансамбле и да не дозволе да им се извођачи разболе, и да опет одрже репертоар.

Позоришне институције су првенствено тежиле да омогуће глумцима, балетским играчима и оперским певачима који нису носиоци репертоара да наступају, развијају се и тако остваре своје право на рад, али и осете задовољство стварања. Оваквом „пословном политиком” успостављен је

баланс између свих запослених кадрова и мотивисан део ансамбла који није најизложенији и најтраженији од стране публике током рада позоришта у редовним околностима. Овим инструментима вођења кадровског менаџмента позоришта су остварила континуитет у раду, многи уметници су добили могућност да имају осећај да су потребни, корисни и значајни за рад институције што је значајно за успостављање правичне атмосфере међу запосленима. На основу ових примера можемо да закључимо колико је важно и у кризним ситуацијама водити рачуна о људима као базичном ресурсу уметничке организације.

ПРАВО НА РАД КАО ОСНОВНО ПРАВО УМЕТНИКА

Пољем радних односа и облика запошљавања баве се гране менаџмента попут кадровског менаџмента и менаџмента људских ресурса. Док је кадровски менаџмент усмерен на ефикасно попуњавање радних места, планирање и селекцију кадрова, менаџмент људских ресурса усмерен је на развој потреба запослених, поспешивању мотивације код запослених и доброј организационој и радној атмосфери. „Послови везани за одељење људских ресурса превазилазе делатност која се односи на селекцију кадрова, ангажман уметника на одређено или неодређено време, већ подразумева и сврсисходно, темељно бављење професионалним профилима људи, промену кадровске структуре” [Ristić 2020: 22]. Како наглашава Зијада Рахимић у студији *Менаџмент људских ресурса* реч је о подручју истраживања и организовању знања усмереног на разумевање, предвиђање и прилагођавање људског понашања и потенцијала у организацији. Предмет истраживања менаџмента људских ресурса је дубоко укорењен у социјалну стварност и праксу. Дакле, реч је о друштвеној науци [Rahimić 2010: 21] што је блиско друштвеним, а самим тим и променама у односу према запошљавању уметника у позоришним организацијама.

Уколико бисмо могли да прикажемо доминантне облике радних односа и запошљавања у позориштима у Србији потребно је да дефинишемо прво појам радног права. Радно право је наине настало као самостална грана права крајем двадесетог века, убрзо након првих законских интервенција у свету радних односа. Промене су биле неопходне јер класично уговорно право са најамном концепцијом радног односа и начелима једнакости уговорених права страна и „равноправности њихових воља није могло да обезбеди неопходну заштиту личности, физичког интегритета и достојанства радника. Тај талас државног интервенционизма био је скопчан са ограничењем предмета радног права на зависни, подређени рад, док је као основи циљ ове гране одређена заштита запослених” [Шундерић и Ковачевић 2019: 26]. У радном праву, људски рад се класификује на различите начине, при чему упечатљива разлика постоји између плаћеног рада и оног који се остварује добровољно, али без материјалне надокнаде. У радном праву разлике постоје између подређеног и надређеног, самосталног, независног и зависног рада. „Круг субјеката радноправне заштите се, стога равноправно ограничава на запослене, док се на рад

независних радника примењују правила грађанског, пословног, или неке друге гране права. Самозапослена лица, наиме, самостално бирају средстава, начине и поступке који ће довести до наложеног циља, носе ризик своје активности и имају шансу за остварењем профита. Економска и правна независност коју уживају неспојиве су са посебном заштитом, каква се обезбеђује у корист запослених што се сматра довољним разлогом за њихово изузимање из подручја радноправне заштите” [Шундерић и Ковачевић 2019: 24]. У модерној држави радно право као самостална правна дисциплина регулише све односе између запосленог и институције док траје радни однос. Оно омогућава запосленом уметнику да прецизно зна која су његова права, обавезе, ограничења у остваривању истих, али и које су обавезе институције према запосленом.

Радно право, настало као део грађанског права, које је указало на слободу сваког човека да се развија и стекне самоостварење бавећи се одређеном професијом, радећи. Оно уређује однос између институције и уметника путем норми, као и услове настанка и престанка радног односа. „Ако посматрамо запослење као посебну врсту друштвено-економских и својинских односа који настају из односа живог, текућег рада и капитала, морамо узети у обзир и његов правни статус процеса остваривања радног односа. Са аспекта позитивног права, радни однос је добровољни правни однос, који се остварује између запосленог и послодаваца, са правима, обавезама и одговарајућим утврђеним законима, колективним уговором и другим актом” [Шундерић и Ковачевић 2019: 25]. У већини позоришних институција у Србији, „радни однос се остварује на неодређено време и због тога се дефинише као базични, основни облик запошљавања. Основна одлика овог облика запошљавања је да није временски ограничено. Овакву форму запошљавања можемо назвати и традиционалном пошто поседује корене из времена када је држава била већински власник великих фабрика и предузећа, те је дугорочним запослењем решавала проблем незапослености [Милетић 2020: 85]. Како наглашава Сенад Јашаревић, стални радни однос био је основа економије 20. века и представљао је основу радног права [Јашаревић 2013: 53]. Стално запослење је прописано директивом Европске уније (1999/70/ЕЗ), која прокламује да рад на неодређено време представља стандардни облик радног односа, који доприноси квалитету живота појединца, чинећи га аутономним и слободним делом друштвене заједнице. Стално запослење омогућава уметнику економску сигурност, као и простор (сцену, добре услове које пружају добро уређене зграде позоришта у Србији) за уметничко истраживање, напредовање. Међутим, у већини земаља света током прошлог века прихваћена је и све више се у пракси користи „биполарна” концепција радног односа, која подразумева „потписивање” двостраног радног односа између запосленог и послодавца, који уговором утврђују међусобна права и обавезе. Однос је подразумевао сталност радног односа као једну од основних економских премиса, док су нестални облици рада предвиђени за секундарно тржиште рада и мање значајне послове и делатности [*Green paper*, 2006: 708]. Уметничке, па тиме и позоришне организације, подстак-

нута брзим економским променама, кризама али и отвореним, конкурентским тржиштем, путовале су широм света и то с идејом ширења међусобне сарадње, као и стварања великог броја уметничких и организационих мрежа.

У амбијенту хиперпродукција позоришта су пронашла начине да задрже своје ансамбле (бриљантне глумце – носиоце репертоара) уговорима о сталном запослењу, а уметнике који су значајни за развој институције, иновације, радикалније промене у естетском, поетском, али и комерцијалном смислу, ангажују уговором на одређено време. Радни односи су спона између правне организације позоришта и њеног кредибилитета и достигнућа у јавности. Стога је релевантан пример односа Бојана Ступице према глумцима Југословенског драмског позоришта приликом његовог оснивања 1948. године, када је овај велики редитељ наглашавао да поред велике сцене, глумцима треба омогућити да раде и истражују у студијима који ће за њих представљати неку врсту уметничког „уточишта“.

Разлози за почетак доминације радног односа на неодређено време налазе се у „покушају да се повећа запосленост, тиме што би се повећао број радних места, нарушавањем стабилности радног односа. Запослени ангажовани на неодређено време губе законску, економску, али и социјалну заштиту, чиме постоји могућност да дође до „урушавања“ њиховог животног стандарда. Несигурност у погледу ангажовања и развоја професије одражава се на мотивацију⁸. „Ангажовање на неодређено време слаби заштиту на раду, утиче на достојанство запослених кадрова. Последице могу бити изузетно негативне, при чему треба издвојити повећан ниво раслојености становништва, социјалну изолацију као и социјалну патологију (појаву болести зависности, професионално сагоревање, насиље на радном месту – мобинг, криминалне појаве, непотизам, друштвене сукобе) [више у: Милетић 2020]. Значајне промене које су се догодиле на плану брзе комуникације, напретка дигиталних комуникација, развој и нових професија у уметничким организацијама попут PR менаџера и одељења односа са јавношћу, децентрализација културе довеле су крајем прошлог и почетком 21. века до промена у облицима и заступљености облика запошљавања, као и до промена правних приступа.

Нови облици радних односа именовани су као „атипични“ или „флексибилни“ односи рада. У флексибилне облике радних односа спадају: 1) Рад са непуним радним временом; 2) Рад на одређено време; 3) Привремени и повремени послови; 4) Рад од куће или рад на даљину; 5) Привремено уступање радника преко агенција; 6) „Квази-запошљавање“ које подразумева да се ради за одређеног послодавца; 7) Рад код послодавца на трећину радног времена.

„Као алтернатива запошљавању за стално, појавило се запошљавање на одређено време, које се теоретски заснива, када је реч о сезонским пословима, на рад на одређеном пројекту, замени одсутног радника или

⁸ Видети више у: [Torrington i sar. 2004].

повећању обима посла који траје извесно време. Запослени који ради на одређено време поседује сва права из радног односа. Једина разлика је у томе што су код њега она орочена на период трајања уговора о раду који престаје да важи истеком времена на које је закључен. Замена одсутног радника врши се у ситуацијама када ће стално запослено лице бити одсутно за неки период (породиљско одсуство, одсуство ради неге детета, обављање јавне функције, привремена спреченост за обављање послова услед болести) и тада се запослени ангажује само до повратка одсутног радника, или док одсутном раднику не престане радни однос” [Милетић 2020: 89]. Овакав концепт запошљавања омогућава позоришној институцији да селекује извођаче из различитих делова света или других позоришта, како би остварила иновативније позоришне форме, те унапредила свој репертоар или било који сектор позоришта: уметнички, технички, оперативни, маркетиншки. Запошљавање на неодређено време је одличан начин да се уметнички или неуметнички кадар прилагоди процесу рада у позоришту, али и да директор позоришта или редитељ, диригент или кореографи као лидери увиде способности запослених и њихове могуће доприносе. Најбољи ефекат запошљавања на неодређено време је да се након периода ангажмана створи могућност за стално запослење уколико институција има аутентичну потребу за новим кадровима.

Облик запошљавања који је врло чест у институционалном позоришту у Србији је уговор о делу. Предмет уговора је извршење специфичних и дефинисаних послова, који се посматрају као интелектуална делатност или физички рад. Особеност овог облика запошљавања је да он вреднује исход, коначни резултат, дело, а не сâм процес рада и према тој чињеници се и одређује вредност оваквог уговора. Уговором о делу у позоришту најчешће се ангажују редитељи који треба да реализују представу, сценографи, костимографи, кореографи, балетске и оперске звезде, које гостују на домаћим сценама. Уговор о делу се потписује и са композитором, свим ауторима представе који нису стално запослени у организацији. „Друга врста уговора карактеристична за хонорарно запошљавање је Уговор о обављању привремених и повремених послова. Ова врста радног ангажовања такође не подразумева радни однос, већ се између организације и запосленог закључује посебан уговор о обављању привремених и повремених послова, а под њим се подразумевају они послови који трају краћи временски период и због којих није целисходно ’потписивати’ уговор о раду на одређено време. Уговор о обављању привремених и повремених послова се закључује најдуже на 120 радних дана у току једне календарске године. Послови који се њима уговарају не морају бити из домена основне делатности послодавца, али морају бити повезани са процесом рада директно или индиректно” [Милетић 2020: 96].

Не треба заборавити да независно од врсте уговора које запослени потписују у организацији, најјачи уговор је „психолошки споразум” између уметника и организације [Torrington i sar. 2004: 265]. У мањим позоришним организацијама уговор не мора бити потписан, усмени договор, одговорност и жеља да се допринесе организацији, позоришту или да се

човек искаже кроз одређени креативни ангажман, много су јачи покретачи и мотиватори од заснивања радног односа и загарантоване плате.

Велика и дуготрајна криза која је изазвана спољашњим, ванредним околностима, у које још спадају природне катастрофе и временске непогоде, довела је до врло неповољног положаја ангажованих уметника на одређено време (ауторским уговорима). Многи су остали без ангажмана у представама услед отказивања и смањене продукције и почели су да раде у другим медијима – телевизији и филму – чија продукција бележи значајан раст управо у време пандемије изазване вирусом короне. Дакле, позоришта у Србији нашла су се у неповољном амбијенту, где треба да делују у складу за законитостима кризног менаџмента који подразумева брзу адаптивност у односу на спољне околности, али и брзе промене унутар институције у складу са ситуацијом, као и коришћење креативних жаришта организације.⁹ Ванредне околности у којима позоришта данас раде указале су да су им потребна одељења из области људских ресурса која би бринула о запосленима, развијала њихову каријеру и омогућила стручно и психолошко саветовање у тренуцима кризе и „слабости” уметника или било ког запосленог. С друге стране показале су се све слабости запошљавања на неодређено време. „У трећем делу *Зелене књије* наводи се да правни оквири који подразумевају одржање стандардног радног односа нису довољно широки и не пружају довољно подстицаја у сталном радном односу који тежи да омогући већу флексибилност у раду. Резолуција ЕУ о модернизацији радног односа из 2007. године изражава, снажно неслагање са аналитичким оквиром представљеним у *Зеленој књизи*. У том документу приоритет се даје сталном запослењу, сада и убудуће, јер „једино оно пружа адекватну социјалну и здравствену заштиту и омогућава да фундаментална права лица која раде буду осигурана” [Јашаревић 2015: 1057]. Запошљавање на неодређено време омогућава сигурност уметницима у позоришту правно штитећи осетљиве групе становништва с правом на рад: женски пол, мањинске групе, радноспособно становништво преко педесет година (код последње групе изазвао би стрес, неизвесност и тешко проналажење друге позиције у позориштима у Србији).

Иако уметници желе константан напредак, истраживања у својој професији, гостовања у другим позориштима и срединама, у највећем проценту одлучују се за ангажовање на неодређено време – показују ставови и одговори глумца, балетских играча и оперских извођача у три позоришта: Народном позоришту у Београду, Српском народном позоришту у Новом Саду и Позоришту на Теразијама у Београду.¹⁰ На питање да ли подржавају запошљавање за стално или на максимум од три године највећи проценат испитаника (65%) одговорио је да би за њих било најбоље да буду стално запослени, док 35% испитаника сматра да је најнеадекватнији облик запошљавања „потписивање” уговора на неодређено време у периоду од три године. Увидом у профил испитаника који су нагласили

⁹ Видети више у: [Dragičević Šešić i Dragojević 2005].

¹⁰ Ово емпиријско истраживање за потребе свог доктората спровео је Вук Милетић, продуцент и менаџер у култури и уметности [Милетић 2020].

да је за њих најприхватљивије да буду ангажовани на „три године” можемо да уочимо и њихово објективно сагледавање позиције колега који већ имају дугогодишњи стаж у позоришту и који више немају толико прилика да се „појављују” на сцени, а за које је најбоље да буду запослени на неодређено време. На питање, да ли су осетили разлику у квалитету живота након промене облика запошљавања и преласка са радног односа на неодређено време на стално запослење, 36% испитаника је одговорило да није осетило разлику, док је код 64% испитаника разлика у квалитету живота била приметна. Од укупног броја испитаника, 13% је осетило минималну промену у квалитету живота и животном стандарду, док је 44% осетило разлике у стилу живота у само појединим аспектима, док је 43% испитаника указало да је стално запослење умногоме на боље променило њихов начин живота. Уметници су промену облика радног односа описали као процес у коме долази до смањеног стреса, стицање могућности да подигну кредит итд. Успостављањем сталног запослења уметници остварују редовне приходе, као и услове за планирање породице. Стално запослење уметницима омогућава осамостаљивање и одвајање од родитеља у високо развијеним земљама Западне Европе и Северне Америке, што је значајан показатељ зрелости, еманципације и напретка једног неолибералног капиталистичког друштва.

Иако стални радни однос, поготово код младих глумаца и извођача делује недовољно изазовно и не омогућава, на први поглед, развој на плану улога и комуникације са другим заједницама, ова „слабост” сталног радног односа лако је савладива уколико позоришне институције користе достигнућа менаџмента људских ресурса и дугорочно и стратешки планирају и реализују програме гостовања значајних редитеља, кореографа, играча и драматурга који би одржали радионице и своја специфична, врло специјализована знања пренели колегама из позоришта.

Пројекти Креативне Европе који се реализују и у Србији омогућавају свим уметницима, студентима и стручњацима из области извођачких уметности да посећују предавања, семинаре и едукације које се реализују током трајања пројекта. Тако су ове године баш у „ванредним” околностима, Креативна Европа и уметничка организација „Мото” покренули и реализовали пројекат *Opera, Past, Present, Perfekt*. Пројекат је замишљен као облик подршке младим оперским уметницима, играчима, инструменталистима, певачима и редитељима. Значај ове иницијативе видимо и у томе што ће поред усавршавања и стицања нових знања, уметницима бити омогућен увид у начине рада других европских оперских средина. Добијајући информације о постојању других оперских институција, уметници ће моћи да контактирају оперске институције и трупе које су део пројекта у циљу повезивања, умрежавања, и организовања гостовања од стране управа позоришта у Србији. Сваки облик програма едукације,¹¹

¹¹ Подсетимо да је гостовање кореографа Чета Вокера (Chet Walker), ученика Боба Фоса (Bob Fosse) унапредило продукције Позоришта на Теразијама, играчку технику и стил извођења у представама *Чикао* и *Кабаре*.

одржавања мастер класа, предавање познатог редитеља, или упознавање ансамбла са техникама и естетиком извођачке уметности из друге заједнице или другачијег приступа отвара простор за нове идеје, интерактивност и иновације чиме се превазилази немогућност напредовања и уметничког развоја код уметника који су стално запослени.

ЗАКЉУЧАК

Успостављање модела радног односа, који би задовољио потребе уметника за стабилношћу и напредовањем, и финансијске, кадровске и програмске потребе институционалног, субвенционисаног и репертоарског позоришта, врло је сложен задатак и посебан изазов директора организација, оснивача, али и надлежних – министарства и државе, који инструментима културне политике, првенствено законима и прописима, уређују односе и облике ангажовања запослених у организацији. У Србији институционално позориште запошљава уметнике и сараднике на одређено, али и на неодређено време. Сужено уметничко тржиште, смањена продукција представа, која је условљена смањењем буџетских средстава која позоришта добијају за реализацију продукције, пројекта – представе (само 20% од укупних трошкова потребних за покривање целокупних трошкова представе), али и криза узрокована пандемијом корона-вируса која је довела до обуставе извођења представа током месеци у 2020. години и немогућност потписивања и продужавање ауторских уговора са спољним сарадницима, довело је до врло неизвесне ситуације за будући опстанак позоришта. Она директно погађа статус уметника који се не налазе у сталном радном односу.

Иако је држава у неколико наврата помагала самосталне уметнике (отписом пореза и камата на неуплаћене пореске доприносе и доприносе за здравствено и социјално осигурање), они су остали егзистенцијално угрожени и незаштићени. А услед специфичних и драматичних околности онемогућено им је да раде. Имајући све наведено у виду можемо да закључимо да позоришта, уз сарадњу са ресорним министарством, треба да подржава запошљавање на неодређено време, јер тим обликом запошљавања задржава у ансамблу своје најстарије чланове, док би другим алтернативним програмима, који нису део репертоара централних и великих сцена, помагали да се млади глумци, музичари и балетски играчи уметнички остваре. Прецизно дефинисање права и обавеза струковних удружења и заштита социјалних права самосталних уметника омогућила би њихов хуманији и стабилнији положај у заједници. Доношење Закона о позоришту с прецизном категоризацијом позоришта у Србији и обавезама струковних удружења, која би сада преузела већу одговорност и обавезе за усмеравање каријере самосталних уметника, довело би до стабилизације тржишта уметности и могућности формирања различитих облика радних односа, што би позориште, али и све друге сегменте извиђачких уметности учинило иновативнијим и разноврснијим.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђукић Весна (2010). *Држава и култура: Стилције савремене културне политиике*. Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију и Факултет драмских уметности.
- Јашаревић, Сенад Р. (2013). Радни однос – тенденције у пракси и регулативи. *Зборник радова: Правни факултет у Новом Сагу*, 47(3): 237–255. [<https://doi.org/10.5937/zrpfns47-5061>]
- Јашаревић, Сенад Р. (2015). Уређење радног односа у Србији у контексту нових околности у свету рада. *Зборник радова: Правни факултет у Новом Сагу*, 49(3): 1053–1068. [<https://doi.org/10.5937/zrpfns49-9540>]
- Милетић, Вук (2020). *Радни односи у рејершоарским позориштима у Србији*. Београд: Факултет драмских уметности (докторска дисертација).
- Огњеновић, Предраг (1996). *Психолошка теорија уметности*. Београд: Филозофски факултет Београд.
- Шундерић, Боривоје и Љубинка Ковачевић (2019). *Радно право*. Београд: Службени гласник.
- Dragičević Šešić, Milena i Sanjin Dragojević (2005). *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima: organizacioni pristup*. Beograd: Klio.
- Ђорђевић, Јелена (2009). *Postkultura*. Beograd: Klio.
- Green paper* (2006). Modernising labour law to meet the challenges of the 21st century, Comission of European Communities, Brussels.
- Klaić, Dragan (2016). *Početi iznova: Promena teatarskog sistema*. Preveli sa engleskog: Bojana Janković, Danica Ilić i Slobodan Obradović. Beograd: Clio; Univerzitet umetnosti u Beogradu; Cetinje: Fakultet dramskih umjetnosti.
- Klajn, Hugo (1995). *Osnovni problemi režije*. Literaturu, bibliografiju članaka, eseja i ogleđa, popis režija i indeks imena priredio Radoslav Lazić. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Lukić Darko (2010). *Kazalište u svom okruženju – kazališni identiteti*, Udžbenici sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Lajkom international.
- Rahimić, Zijada (2010). *Menadžment ljudskih resursa*. Sarajevo: Ekonomski fakultet.
- Ristić, Maja (2020). *Menadžment pozorišta: ljudski resursi u oblikovanju pozorišne predstave*. Beograd: izdanje autora.
- Torrington, Derek; Laura Hall and Stephen Taylor (2004). *Menadžment ljudskih resursa*. Beograd: (prevodilac s engleskog: Biljana Lalović).

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FEATURES OF LABOUR RELATIONS IN
INSTITUTIONAL THEATRES IN SERBIA

by

MAJA RISTIĆ
University of Arts in Belgrade
Faculty of Dramatic Arts
Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia
maja.ristic@fdu.bg.ac.rs

SUMMARY: The main goal of the paper is to investigate the forms of labor relations in institutional, subsidized theatres in Serbia. Given the social and economic crises, and today significant changes in the lifestyles of citizens of the world caused by the Corona

virus pandemic, theatre institutions had to adapt to new market demands. Reduced production, inability to play large ensemble performances, problems in paying copyright contracts are some of the features of the work of theatre organizations. Having these turbulent circumstances, the subject of the paper should determine the influence of social circumstances on the formation of working relations in institutional theatres in Serbia. The paper will look at labor relations in the context of transitional cultural policy and the impact of the environment on defining the most optimal form of employment that should meet the needs of the state, city, municipality, as founders and financiers of the theatre organization, the needs of artists who strive for permanent employment that will provide them with existential security while providing them with an opportunity for artistic growth. By re-examining and analyzing the existing models of labor relations, the basic hypothesis we want to prove in the paper is that permanent employment and achieving permanent employment is the best solution for hiring artists in institutional theatre. In order to fulfill the set goals and prove the hypothesis, the paper will use theoretical research in the field of human resources management (Rahimic, Torrington, Hall, Taylor), labor law, cultural policy (Đukić), cultural studies (Klajić, Ristić, Đorđević) as well as the case studies of form of employment in national theatres in the region. The paper also presents an empirical research that dealt with the impact the different forms of employment have on artists. The research shows that the establishment of a permanent employment relationship is of greater benefit to artist.

KEYWORDS: labour relations, employment contract, artist, institutional theatre, employment security

„ШУНД” КАО ПРЕДМЕТ ОПОРЕЗИВАЊА

ВОЈИСЛАВ М. БАЧАНИН

Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
bacaninvojislav@gmail.com

САЖЕТАК: Дебате поводом евентуалног опорезивања шунд садржаја и „враћања пореза на шунд” из периода бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, на сваких неколико година отварају се у домаћем јавном медијском простору. Како би се јасније уочили домети таквих предлога и дебата, у раду се пружа осврт на различита поимања шунда и кича у хуманистици, указује се на прожимања културне и пореске политике у контексту савремених јавних политика и пружа се историјскоправни преглед и оцена „пореза на шунд” из периода социјалистичке Југославије. Циљ је да се интердисциплинарном аналитичком апаратуром и коришћењем компаративног, историјског, индуктивног и дескриптивног метода, расветле највидљивији теоријски проблеми и покуша одговорити на питања формулације и могуће операционализације „пореза на шунд”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: порез, шунд, кич, пореска политика, културна политика

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

„Упропастиш фабрику. То није шунд. Упропастиш породицу. Засвињиш. То није шунд. Упропастиш све у шта верујеш и то није шунд.” Прошло је више од пола века од осврта Мирослава Антића [1969: 9], тада колумнисте новосадског *Дневника*, на позиве самоуправних посленика на „борбу против шунда” кроз опорезивање, а његове речи не губе на релевантности. Дебате поводом евентуалног опорезивања шунд садржаја и „враћања пореза на шунд” из периода бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, које се на сваких неколико година отварају у домаћем јавном медијском простору, неретко изгледају само као последице

сензационалистичког усмеравања пажње представника тзв. седме силе на ово питање као друштвено значајно,¹ а редовно се покрећу због директних иницијатива за увођење оваквог пореског облика у наш правни систем – било од стране политичких активиста² и других јавних радника [Matović 2013b], било од стране представника званичних културних установа³. У недостатку неког прецизнијег циљања пореског објекта, овакви захтеви претежно су управљени према ријалити-шоу програмима, а образлажу се потребом да се обезбеде допунски, дестинирани приходи, путем којих би се финансирали непрофитабилни културни производи, као и другим нефискалним разлозима⁴, најчешће услед уверења о урушавању свих вредности у српском друштву.⁵ Заговорници идеје опорезивања предлажу проширење надлежности постојећих независних регулаторних тела [RTS, 2015] или формирање посебних стручних тела,⁶ која би била задужена за одлучивање о томе шта би се међу медијским садржајима требало подвести под појам шунда.

Критичари оваквих предлога, пак, најчешће указују на проблем легитимитета процењивача шунда и немогућност проналажења јасних параметара за једно такво процењивање [Čuk i dr. 2010], висину трошкова који би с таквим административним радњама били скопчани [Dnevnik

¹ Као индикативан приказ оваквог стања могли би послужити текстови настали након објављивања једног чланка у загребачком *Jutarnjem listu* [Dragaš 2013] о укидању тзв. нулте стопе ПДВ-а за поједине категорије културних садржаја у Хрватској, 2013. године. Наиме, аутор је у наслову и делу текста наведене нормативне промене у систему ПДВ-а у Хрватској дословно само упоредио са последицама пореза на промет из периода бивше СФРЈ, колоквијално називаним „порезом на шунд”, наводећи, притом, на два места, свој утисак – „нове мјере као социјалистички „порез на шунд” [ibid]. Уследила је, серија објављених текстова у домаћим медијима, којима се „порез на шунд” третирао као правни новум у пореском систему Хрватске [Tanjug, 2013] и постављала питања – „хоће ли Србија следити пример из комшилука и размислити о увођењу пореза на шунд?” [Telegraf, 2013], односно, „хоће ли Србија следити пример из окружења и опорезивањем помоћи уметност?” [Matović 2013a].

² На „опорезивање шунда прогресивном пореском политиком” позивао је, као представник Демократске странке Србије, 2010. године Сениша Ковачевић [Stanić i Mitić 2010], а сличне предлоге пружала је тада и његова страначка колегиница, Александра Слађана Милошевић [RTS, 2010]. Такође, опорезивање „продукције кича и шунда” могло се наћи и као „решење одрживог финансирања културе” у програму Зелене странке [2014], а слично решење предлагао је и Мирослав Алексић, потпредседник Народне странке [Tomić 2019].

³ Директор Културног центра Новог Сада, Бојан Панаотић, предлагао је, тако, у отвореном писму јавности [2015], „драстично опорезивање штетних медијских садржаја у којима доминирају тзв. ријалити програми”. Његов „апел” подржали су, тада, и многи јавни радници [Tanjug, 2015].

⁴ Нефискални циљеви опорезивања побудили су једног од иницијатора да опорезивање шунда упореди са акцизним опорезивањем производа дуванске индустрије и предложи сличне натписе на малим екранима као и на цигаретама – „гледање оваквих програма изазива деструкцију, негативно образовање, антикултуру и не води нас ка добру” [Vojvodanski dnevnik RTV, 2015].

⁵ Стога се међу иницијативама могу чути и изјаве да је опорезивање шунд-садржаја „једини начин да држава одбрани своје грађане” [Matović 2013b].

⁶ Попут посебне „комисије против шунда” [B92, 2015], „Високог савета за културу и медије” [Matović 2013b], или „комисије стручњака и политичких чинилаца” која би била именована од стране интерминистарског тела „за реформу целог система шоу-бизниса” [Marinković 2010].

N1, 2015], али и сврсисходност оваквих предлога у условима економије слободног тржишта и парадигме потрошачког суверенитета [Stamenković 2010]. Такође, поједини од њих упућују и на могуће злоупотребе власти и њима блиских културних посленика [Kišjuhas 2010], подсећају на промену важећих естетских постулата у популарној култури кроз историју,⁷ а неки оштрицу своје критике управљају према извесности заговараних нефискалних циљева и читава предложени концепт оцењују бесмисленим.⁸

Носиоци извршне власти нису се одредили поводом оваквих предлога.⁹ Слично би се, донекле, могло рећи и за посленике шире научне области јавних финансија и финансијског права, јер недостају научни и стручни радови на ову тему. Изузетком се чине два прегледна научна рада [Hrustić 2017; Хрустић 2018], чија ауторка донекле прихвата мишљење заговорника „пореза на шунд”, истичући да „демократско друштво не треба да забрањује шунд дела, али би требало да пропише јасна правила под којима се то може учинити, чији је саставни део и одговарајућа пореска политика” [Hrustić 2017: 25]. С тим у вези, она износи и мишљење да би такви „додатни извори пореских прихода кроз опорезивање шунда омогућили (...) држави да боље планира дугорочни културни развој” [Hrustić 2017: 25; Хрустић 2018: 143], те оцењује неопходним „да се оформе политички независна стручна тела компетентна за поједине области културе и медија, која би утврђивала шта је шунд” [Hrustić 2017: 26]. Сходно томе и предлаже акцизе као најпогоднији порески облик, „и то изражене у процентуалном износу на основицу новчане вредности дела шунда, али и реклама које се појављују у таблоидима или шунд ТВ програмима и информативним емисијама” [Hrustić 2017: 29].

Како би се јасније уочили донети оваквих предлога и дебата, корисно би било осврнути се на различита поимања шунда и кича у хуманистици, указати на прожимања културне и пореске политике у контексту савремених јавних политика и пружити историјскоправни преглед и оцену „пореза на шунд” из периода социјалистичке Југославије. Циљ је, дакле, да се интердисциплинарном аналитичком апаратуром и коришћењем компаративног, историјског, индуктивног и дескриптивног метода, иоле расветле највидљивији теоријски проблеми и покуша одговорити на питања формулације и могуће операционализације „пореза на шунд”.

⁷ Подсећа се на бројне примере који указују да „данашњи кич може бити сутрашња уметност” и куриозитет да је била „као шунд опорезована и плоча *Sgt. Peppers Lonely Hearts Club Band*, извесних *The Beatles*” [Kišjuhas 2010].

⁸ Тако, примера ради, музичар Зоран Костић Цане поставља питање: „Како народ сам себе да опорезује, како куче само себе да уједе? То је батина са два краја. Не може шунд против шунда. Не бих да причам о томе ко треба прво да плати порез, и ја за неког могу да будем шунд” [Politika, 2010].

⁹ На питања новинара о могућем увођењу тзв. пореза на шунд, надлежни у Министарству културе, „отказали су разговор на ову тему” [Dnevnik N1, 2015], док је премијерка Србије, Ана Брнабић, нагласила да „то није питање за њу, јер није ни довољно стручна, нити има довољно података и анализа 'за' и 'против' да би такву одлуку донела” [Politika, 2018].

ПОИМАЊЕ ШУНДА И КИЧА

Премда се у нашем свакодневном говору термин шунд¹⁰ одавно устоличео као негативно конотиран означитељ разних производа популарне културе, ретки су они аутори који се усуђују да понуде какву научну дефиницију шунда.¹¹ Поједини га, тако, посматрају као архаичан и псеудонаучни „појам једне германске, аустроугарске ’*K und K*’ културе из средине 19. века” [Mandić 1975: 395], други га, у немогућности пружања јасне дефиниције, упоређују са правним системом и наглашавају одржавање друштвеног *status quo*-а као његове суштинске карактеристике [Vargadi 1976: 21], а неки се задовољавају посматрањем шунда „као незграпне форме кича у којој је стереотип тривијализован” [Петровић 2006: 10], и то не само у контексту тзв. тривијалне књижевности или паралитературе, која је дуго представљала његов основни *definiens*.¹² Каткад се „чак и у релевантним теоријским студијама изједначава (...) смисао кича и шунда” [Воžовић 2009: 4], што додатно компликује прецизније одређење овог појма као научно утемељеног.

Међутим, ни „одређивање суштине кича није ништа лакше него дефинисање уметности” [Gis 1972: 131]. Мултидимензионалност овог појма одавно превазилази сва његова модернистичка одређења са префиксима неоригиналности, површности, дилетантизма, конвенционалности и вулгарности у естетском смислу, па би се и овде један покушај дефинисања чинио веома незахвалним процесом, ако ни због чега другог, а оно стога што се кич да проматрати не само као естетска, већ и као једна социолошка, аксиолошка и антрополошка категорија.

Условно посматрано, „једна творевина је утолико више кич уколико је: утилитарнија и пружа веће и тренутно задовољство, која служи за једнократну употребу и која је популарна; уколико забавља и релаксира човеков дух и чула а да при томе не замара – не води у дубину нити узноси, најзад, која је комерцијална, има масовног потрошача” [Петровић 2006: 75]. Кич превасходно доноси уживаоцу „функцију задовољства, или, боље речено, спонтаности у задовољству која је страна идеји трансцендентне лепоте или ружноће” [Mol 1973: 98].

Основна препрека јасној идентификацији кича је релативна димензија укуса као једне психолошко-естетичке категорије која подразумева „ону индивидуалну и колективну предиспозицију за рецепцију и вредновање уметничких дела као успешних или неуспешних у својим амбицијама”

¹⁰ Шунд, -а, м [нем. *Schund (literatur)*], према: *Schund* – отпадук, шкарт] 1. лоша, безвредна роба, бофл. 2. ум. дела без правих и трајних уметничких вредности, настала повлађивањем јевтинуом актуелном укусу [Клајн и др. 2006: 2490].

¹¹ Изузетак: аутори Брацо Ковачевић и Миодраг Ромић, који, у монографији *Умјетносћ, кич и шунд*, наводе да се под овим појмом „подразумијева (...) изостанак културне и уметничке вриједности и аутохтоности која се више односи на литературу (безвриједна књижевност, безвриједно дјело, ’жута штампа’, ’трач штампа’ и слично)” [2012: 53].

¹² Стога су се аутори многобројних радова који третирају појам шунда, уместо дефинисања, најчешће само одређивали за анализу структурних карактеристика дела тзв. тривијалне књижевности [Јовић 1970], или, пак, прихватили енциклопедијска тумачења шунда као форме кича у књижевности [Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine, 1972: 394; Janežić 1972: 73].

[Radojičić 1997: 98]. Одређено културно добро имаће, тако, различиту интерпретацију, употребу и тумачење од стране различитих реципијената. У вези с тим проблемом, Жак Штернберг (Jacques Sternberg) је истицао: „Ако имате времена напретек и ако хоћете да за себе проверите колико је кич субјективан, играјте се игре кича, не-кича, супер-кича или анти-кича са својим пријатељима. Изненадићете се” [према: Глушчевић 1990: 14].

Кич се, такође, може посматрати и као универзалан људски однос који се у сфери уметности само опредмеђује и најјасније види. Абрахам Мол (Abraham Moles) је, тако, истицао да је „човек мерило према којем је кич створен” [1973: 59], а Лудвиг Гиц (Ludwig Giesz) да „не постоји само кичерска квази-уметност, већ и кичерско понашање, самодоживљавање, укратко, живот у знаку кича” [1990: 113]. Кич, тако, можемо означити истовремено и као став и као однос [Lukić i dr. 1982: 266]. Следствено томе, могли бисмо доћи и до још једног проблема при идентификацији кича. Наиме, и ставови и односи су поприлично субјективног карактера, попут наведених естетских преференција. Они су променљиве и врло неподесне категорије за мерење. Таква „мерења” би нас, већ, могла одвести у предворје етике, а, узгред, не заборавимо, и сам морал често може бити временски променљива категорија.¹³ Другим речима, ако узмемо да кич није само „манипулација вредностима на релацији естетски допадљивог између субјекта и објекта” [Глушчевић 1990: 22], односно, апстрахујемо ли естетску компоненту и прихватимо ли шире посматрање кича као социјалне конструкције и доживљавања – кичерску и „шунд” етикету могли бисмо „налепити” различитим процесима и понашањима у бројним сферама друштвеног живота – од берзанског пословања до политике.¹⁴ А и један такав суд би, опет, зависио од индивидуалне перцепције и личног етичког оквира. На концу, било да појму кича приђемо са становишта историчара уметности и посматрамо као такве оне творевине које се „ките перјем других искустава и без ограда продају као уметност” [Еко 2007: 404], или, пак, прихватимо наратив да је кич више однос човека и ствари, односно да кича нема без „кич-човека” – тек, тамо где је тржиште – ту ћемо пронаћи и кич.

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И ОПОРЕЗИВАЊЕ

У сфери пореске политике, неолиберализам почива на идеји да се улога пореза што је могуће више ограничи на ниво инструмента путем којег држава остварује претежно фискалне циљеве. Другим речима, порези се „као инструменти нефискалне политике користе све мање, а у

¹³ У том смислу нам може, као подсећање, послужити и егземплар из првог уџбеника *Социологије* Радомира Лукића, који је био намењен студентима Правног факултета: „Тако, на пример, оно што је у примитивној заједници добро – убијати старе људе – сад је рђаво; стављање сопствене жене госту на расположење, некад је било добро, сад је зло...” [1962: 268].

¹⁴ Штавише, термин „политички кич” дуго се користи у друштвено-хуманистичким дискусијама, било као „форма културне анестезије” [Lugg 1998: 3], било као „привид политичког који има за циљ да маскира истину, замагли стварност и задовољи парцијалне интересе појединаца или група на власти” [Božilović 2013: 29].

теорији се све снажније истиче, те у пракси спроводи, одређење према којем порезе треба користити као инструменте у првом реду фискалне политике” [Jelčić 1998: 184]. Па ипак, и поред оваквих тенденција, у савременим политичким системима, пореска политика је често у функцији остваривања циљева других јавних политика – како здравствене, демографске, еколошке, тако и културне. Но, овакви ванфискални, односно екстрафискални циљеви и задаци, претежно се имплементирају кроз акцизно опорезивање, различите пореске подстицаје и олакшице, таксе и накнаде, а не кроз увођење нових пореских облика.

Увођење и примену акциза често прати и аргументација предлагача да се потрошачи на тај начин одвраћају од коришћења неких производа (попут цигарета, алкохола, луксузних производа и сл.), или да се стимулишу одређена понашања супротна јавном интересу (попут загађења животне средине). Међутим, иако је њихов нефискални утицај неоспоран, у практичној буџетској политици неретко се много више вреднује њихов фискални значај и потреба подмиривања увећаних јавних расхода, него њихова здравствена, еколошка или социјалнополитичка ефикасност.¹⁵

Мере пореске политике кроз које се остварују и културно-политички циљеви углавном су усмерене на „охрабривање приватних донатора за помагање уметности или на различита пореска ослобођења за квалификоване уметнике и уметничке организације” [Throsby 2010: 73]. С једне стране, такве олакшице и подстицаји стимулишу донације и добровољно делање приватног сектора, односно, „такав систем мобилише приватну подршку за уметност и доноси финансијске ресурсе оном сектору који такве ресурсе иначе не би добио” [Throsby 2010: 74]. С друге стране, оваква подршка образлаже се и чињеницом да се тако „одлучивање о томе кога и шта треба субвенционисати ефективно преноси са бирократа и политичара на много већи број појединаца...” [Throsby 2010: 74].

Својеврсна подршка културном развоју постиже се и посебним пореским погодностима и ослобођењима која се односе на порез на додату вредност или порез на промет, а која своју примену налазе у готово свим пореским системима данашњице. На овај начин, остварује се корист и на страни произвођача, и на страни потрошача различитих културних производа и/или услуга. Међутим, да ли ће и заиста доћи до остварења циљева културне политике овим путем – зависиће, пре свега, од еластичности цена, односно од тога да ли ће ценовни ефекти променити понашање потрошача у жељеном смеру. Стога поједини аутори увиђају да највећи проблем креаторима политика представља управо то што су „обавезни да се ослањају на свој суд и веру, чешће него на способност да предвиде понашање непредвидљиве јавности” [Throsby 2010: 80]. Слично би, дакако,

¹⁵ Барбара Јелчић је, тако, наводила пример да је „повећање порезних стопа, односно порезног оптерећења при опорезивању цигарета, вина, пива, алкохолних пића у многим државама усмјерено на повећање јавних прихода од тих извора, а не на смањење потрошње тих производа” [2001: 349], а Гордана Илић-Попов да „министри финансија преферирају еколошке порезе имајући у виду да они представљају, иако не много издашан, (...) ипак релативно стабилан извор јавних прихода” [2000: 75].

било и у случају увођења неког облика „пореза на шунд”, када би се такав пример могао пронаћи у упоредноправној пракси.

ОПОРЕЗИВАЊЕ „ШУНДА” У ДОБА БИВШЕ СФРЈ

Својеврсно препознавање проблема од стране државног апарата уочило се већ кроз организовање Конгреса културне акције у Крагујевцу 1971. године,¹⁶ с циљем „да се што пре Србија ослободи културне заосталости и (...) сврста у ред културно развијених друштава” [Гончин 1971: 15]. Међутим, иако је овај скуп био „представљан јавности као посебан облик културне револуције” [Hofman 2013: 295] и био перципиран као „непосредни подстицај за доношење закона о опорезивању „шунда” [Гаварић 1974: 47], са дистанце од готово пола века, могло би се рећи да није имао већих практичних домета,¹⁷ а у јавности је највише остао упамћен по протесту „против шунда” крагујевачких гимназијалаца, који су, испред градске дворане „Шумадија”, првог дана Конгреса на импровизованој ломачи спаљивали забавне часописе и крими-романе.¹⁸

„Закон против шунда” представља несрећно изабран колоквијалан назив¹⁹ за Закон о изменама и допунама Закона о републичком порезу на промет робе на мало СР Србије из 1971. године [*Службени гласник СРС*, 51/71]. Између осталог, овим законским актом је утврђена пореска стопа од 31,5% на промет свих књига, брошура, новина, часописа и друге периодичне информативне и стручне штампе [чл. 1а, ст. 1], предвиђено пореско ослобођење за оне производе из ове групе „од посебне друштвене и културне вредности”, а оцена о томе који се производи сматрају таквим – стављена у надлежност републичког органа управе надлежног за послове културе [чл. 1а, ст. 2].

Неколико месеци након доношења наведеног акта, донет је и Правилник о утврђивању књига, брошура, новина, часописа и друге периодичне информативне и стручне штампе које су од посебне друштвене и културне вредности [*Службени гласник СРС*, 26/72]. Таксативно су биле наведене такве категорије издања, конкретизовани називи појединих, а, као саставни део акта, додат је и списак ОУР-а (тадашњих издавачких предузећа) чија се издања сматрају издањима од посебне друштвене и културне вредности.²⁰

¹⁶ Поједини учесници дебате су наглашавали и да „ово друштво мора да користи административне мере, а у борби против шунда и кича нису нехумане и административно-пореске мере, које ће олакшати пут идејним напорима истинским културним вредностима” [Цакулин 1971: 281].

¹⁷ Видети више: [Vučetić 2016: 76–109].

¹⁸ Видети: [Шунд на ломачи, 1971: 8; Luković 1989: 215].

¹⁹ У есејима и научним радовима који делом третирају ову тему неретко се може наћи погрешно наведен назив законског текста – попут „Закона о опорезивању књига, новина и других публикација” [Senjković 2008: 78; Popović i dr. 1975: 405], или, пак, погрешан избор самог законског текста – попут навођења савезног „Закона о опорезивању производа и услуга у промету” из 1972. године у смислу „закона који је ступио на снагу прво у ужој Србији” [Janjetović 2010: 44].

²⁰ Куриозитетом се чини то да је међу таксативно наведеним издањима од посебне друштвене и културне вредности место нашла и *Звездина ревија*, издавача ФК „Црвена звезда”

Правилник је био „постављен тако да се може стално мењати и допуњавати, како новим издањима, тако и уношењем оних издања која су била опорезована, уколико су променила карактер у позитивном смислу, као и брисањем уколико су нека издања своју концепцију променила у негативном смислу” [Гаварић 1974: 50].

У јавном простору се и тада указивало да овакве мере представљају „акт финансијске власти која се јавља у нечем што јој није посао” [Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine, 1972: 392], али су оне биле прихваћене од стране одређеног броја културних посленика уз образложења која су била слична оним аргументима савремених заговорника опорезивања шунда који оправдавају овакво опорезивање духовних творевина попут луксузних производа и алкохолних пића [Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine, 1972: 392]. Но, највећи изазов који се јављао у практичној операционализацији ових мера управо је и био проблем недовољно прецизних критеријума за разграничење вредног у духовним творевинама. Тако су, примера ради, чланови комисије Републичког секретаријата за културу Србије у свом раду имали несугласице око критеријума на основу којих би се одредило која дела представљају остварења „од посебне друштвене вредности”, па је било објављено да су „после двочасовне полемике, чланови комисије (...) ипак одустали од покушаја дефинисања, одлучивши да убудуће одлуке доносе на основу личног суда” [О шунду – према слободном уверењу, 1972: 8].

Пошто је ступањем на снагу савезног Закона о опорезивању производа и услуга у промету [*Службени лист СФРЈ*, бр. 33/72], 1972. године дошло до новог раздобља у материји опорезивања промета производа и услуга, крајем исте године на нивоу СР Србије донет је Закон о посебном републичком порезу на промет производа и услуга у промету [*Службени гласник СРС*, бр. 53/72]. Ступањем на снагу овог закона престала су да важе поменута решења у погледу регулисања пореза на промет робе на мало (чл. 13), али је намера законодавца остала иста. Наиме, и овим законским текстом била је предвиђена пореска стопа од 31,5% на промет различитих писаних издања, као и пореско ослобођење за поједине категорије издања (књига, брошура и других публикација), с том разликом што је, овога пута, било напуштено номотехничко решење у погледу категорије „посебне друштвене и културне вредности”, већ је било прописано пореско ослобођење за одређена издања из области науке, уметности, културе, образовања и васпитања – а мишљење о томе да ли је у питању овакав производ, у сваком случају *in concreto*, дужан је био прибавити издавач од републичког, односно покрајинског органа управе надлежног за послове културе пре стављања тих производа у промет (тарифни бр. 5).

Иако су поједини културни посленици тада писали да ће Србија „ући у повијест естетике, етике, социологије и законодавства, итд, јер је прва

[чл. 3, ст. 1, тач. 16], а каснијим изменама и допунама Правилника [*Службени гласник СРС*, бр. 30/72] и издање *Никад робом* [чл. 2, ст. 2, тач. 58], како се називала стрип-ревија у којој су излазили стрипови о јунацима Мирку и Славку.

решила питање – шта је то шунд” [Лукач 1972: 19] – са таквим оценама (као и оним данашњим које се позивају на „порез на шунд у бившој СФРЈ”) не би се ваљало сложити, јер, формалноправно посматрано – „закон о опорезивању шунда” никада није ни постојао, односна материја је била регулисана различитим правним актима,²¹ а у надлежности овлашћених органа није ни било утврђивање „шунда” – већ оцењивање и/или утврђивање да ли се одређени садржај може прогласити друштвено/културно вредним и као такав ослободити пореза. С друге стране, не би се требало сложити ни с мишљењем „службених тумача” [Janjetović 2011: 258] ових мера да их треба схватити „као искључиво економске” [Gavarić 1975: 392; Popović и др. 1975: 411], јер су оне, очигледно, биле и културно-политичке (и идеолошке) природе.

Премда су поједини штампани медији неко време сами укидали и/или мењали уређивачку политику појединачних издања која нису била ослобођења пореза [видети: Опорезовано једанаест издања, 1972: 7; Обустављено издавање шунда, 1972: 5], електронски истовремено избегавали да у својим програмима пуштају дела одређених аутора,²² те би се могло протумачити и да су наведене мере, бар краткорочно, остваривале функцију тзв. „меке цензуре” [Hofmann 2018: 263], ипак се не би могло оценити да су у домену културне политике и ванфискалних циљева ове мере заиста биле и сврсисходне. Јер, чак и да превидимо низ апсурдних примера,²³ све оно што се у домаћој популарној култури појавило услед својеврсне „цензуре тржишта” деведесетих година, у блажем облику било је присутно и током „самоуправних” осамдесетих.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Чести позиви на опорезивање шунда у домаћем јавном простору део су једног ширег приступа који упућује на нужност за просветитељским делањем (не само) у области културе. Легитимност просветитељског приступа неупитна је и стога што су просветитељске идеје управо и добиле своје највидљивије оваплоћење кроз савремене културне политике.

²¹ Између осталог, каснијим законодавним решењима, наведене категорије издања проширене су и на грамофонске плоче, видео-касете и сличне медије. Више видети у: [Закон о изменама и допунама Закона о опорезивању производа и услуга у промету, *Службени лист СФРЈ*, бр. 58/75], а сличан је био и *ratio legis* као у погледу штампаних издања. Према оцени Драгољуба Гаварића (тадашњег саветника у Републичком секретаријату за образовање и културу): „на 80% тих плоча (...) снимљена (је) лоша такозвана нова народна и забавна музика (...) стога је Скупштина СР Србије усвојила закључак да се у погледу пореске политике грамофонске плоче исто третирају као и издања књига и новина” [1974: 57].

²² Извођачи и менаџери фолк-музике перципирани су „као друштвени одметници и преваранти који делају унутар ‘сиве зоне’ мрачне индустрије забаве” [Čvoro 2016: 46].

²³ Попут навода фолк певачице Зорице Брунцлик да је њене плоче „народ (...) куповао још више, јер су биле скупље, па су људи мислили да су и вредније” [Randelović-Andrić 2006: 161], или, пак, куриозитета да је албум првенац словеначке панк-рок групе „Панкрти” у продавницама плоча „подлијегао обавези плаћања основних и посебних пореза на промет”, а да је, за тај исти албум, као најбољи млади бенд, група добила награду „Седам секретара СКОЈ-а” [Mišina 2013: 111].

Међутим, како је својевремено истицао Тибор Варади (Tibor Várady) – „супротстављање шунду јесте уједно и супротстављање једној од најбољих социјалних разлика – разлици културног нивоа (...) а разлике културног нивоа не укидају се једноставно и аутоматски, решавањем одређених економских проблема” [1976: 34]. Ако би и могли замислити један такав облик уравниловке у будућности, чини се да би се решења пре могла тражити у стратешкој интеграцији културне политике са још једном јавном политиком (нежно) просветитељске функције – образовном.

Савремени правни системи познају различите облике пореских ослобођења и подстицаја као правна решења путем којих се делимично остварују и многи нефискални циљеви пореске политике, па међу њима и културно-политички. Но, предлози за увођење посебног облика „пореза на шунд” своје утемељење не би могли наћи у науци о порезима. Такав порески облик нема своје место ни у упоредноправној, ни у историјско-правној пракси.

У стварности, све је могуће опорезовати. Иза таквих мера стоји држава, а познато је да се у погледу фискалне суверености најмање може говорити у контексту ерозије суверености или некакве десуверенизације. Међутим, исплативост и фискална издашност предложених мера били би неизвесни, будући да би се, у таквом случају, потрошња „шунд-садржаја” засигурно само пренела на интернет платформе. Стога овакве предлоге не би требало подржати као економско решење које би, попут чаробног штапића, решило проблеме финансирања културе.

С друге стране, они се чине неприхватљивим и зато што би се, у недостатку научно утемељене дефиниције „шунда”, предложена тела, којима би била поверена јавна овлашћења, суочавала са проблемима тзв. неодређеног појма и арбитрерности у оцењивању. На концу, под претпоставком да се тај (вечити) проблем некако и реши, па наше друштво заиста „уђе у историју естетике, етике, социологије и законодавства” и нормативним актима јасно одреди демаркациону линију између „шунда” и „нешунда”, остаје проблем културно-политичке сврсисходности једне такве мере. Јер, како је писао Мирослав Антић [1972: 7]: „Порез неће укинути шунд. Шунд ће платити порез и живети и даље. Зато се, ваљда, треба борити да не буде шунда у овој нашој политици против шунда”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Мирослав (1969). Ја сам за шунд. *Дневник: орјан Народној фронтџа*, 21. 11. 1969, 9.
- Антић, Мирослав (1972). Шта је то шунд? *Дневник: орјан Народној фронтџа*, 16. 2. 1972, 7.
- Гаварић, Драгољуб (1974). Забавна литература, рото-штампа, стрип и шунд: зашто је уведен порез на промет књига и новина. *Библиотекар: орјан Друшћива библиотекара НР Србије*, XXVI(4–6): 35–58.
- Глушчевић, Зоран (1990). *Живот у ружичастом: антилоџија свакидашњег кича*. Београд: Просвета.
- Гончин, Милорад /ур./ (1971). *Конјрес културне акције у СР Србији: Крајџујевац 28, 29. и 30. октобар 1971*. Београд: Републичка конференција ССРН СР Србије.

- Закон о изменама и допунама Закона о опорезивању производа и услуга у промету, *Службени лист СФРЈ*, бр. 58/75.
- Закон о изменама и допунама Закона о републичком порезу на промет робе на мало, *Службени гласник СРС*, бр. 51/71.
- Закон о опорезивању производа и услуга у промету, *Службени лист СФРЈ*, бр. 33/72.
- Закон о посебном републичком порезу на промет производа и услуга у промету, *Службени гласник СРС*, бр. 53/72.
- Илић-Попов, Гордана (2000). *Еколошки порези*. Београд: Савет пројеката „Конституисање Србије као правне државе”; Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду.
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2006). *Велики речних стираних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Лукач, Сергије (1972). Битка за шунд. *НИН: Недељне информативне новине*, 9. 7. 1972: 18–20.
- Обустановљено издавање шунда (1972). *Борба*, 11. 8. 1972: 5.
- Опорезовано једанаест издања (1972). *Борба*, 26. 7. 1972: 7.
- О шунду – према слободном уверењу (1972). *Борба*, 12. 6. 1972: 8.
- Петровић, Сретен (2006). *Кич као судбина*. Београд: Чигоја штампа.
- Правилник о изменама и допунама правилника о утврђивању књига, брошура, новина, часописа и друге периодичне и стручне штампе, које су од посебне друштвене и културне вредности, *Службени гласник СРС*, бр. 30/1972.
- Правилник о утврђивању књига, брошура, новина, часописа и друге периодичне информативне и стручне штампе који су од посебне друштвене и културне вредности, *Службени гласник СРС*, бр. 26/1972.
- Хрустић, Хасиба (2018). Културни образац и достигнути степен демократије у Србији. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, 160: 132–148.
- Цакулин, Петар (1971). Интеграција привреде и културе. У: *Конгрес културне акције у СР Србији: Крагујевац 28, 29. и 30. октобар 1971*. Београд: Републичка конференција ССРН СР Србије, 279–281.
- Шунд на ломачи (1971). *Свеплошћ: њовремени лист за друштвени и културни живот*, 4. 11. 1971: 8.
- Božilović, Nikola (2013). Konzervativna ideologija i politički kič. *Sociološki diskurs*, III(6): 5–32.
- Božović, Ratko (2009). Stranputice kiča. *Sociološka luča*, III(2): 3–17.
- Čvoro, Uroš (2016). *Turbo-folk Music and Cultural Representations of National Identity in Former Yugoslavia*. London – New York: Routledge.
- Eko, Umberto (2007). *Istorija ružnoće*. Dušica Todorović-Lakava (prevod). Beograd: Plato.
- Gavarić, Dragoljub (1975). Normalno je da postoje oporezovana i neoporezovana izdanja. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XVII(6): 391–394.
- Gic, Ludvig (1972). Kič i uživanje u kiču. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XIV(1–2): 115–132.
- Gic, Ludvig (1990). *Fenomenologija kiča*. 2. izd. Svetomir Janković i Spomenka Stanković-Krajčević (prevod). Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hofman, Ana (2013). Ko se boji šunda još? Muzička cenzura u Jugoslaviji. U: Lada Duraković, Andrea Matošević (urednice), *Socijalizam na klupi, Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Pula–Zagreb: Srednja Europa, d.o.o.; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; Sa(n)jam knjige u Istri, 279–316.
- Hofmann, Ana (2018). Micronarratives of Music and (self-)Censorship in Socialist Yugoslavia. In: Patricia Hall (editor), *The Oxford Handbook of Music Censorship*. New York: Oxford University Press, 259–274.

- Hrustić, Hasiba (2017). Dodatni izvor poreskih prihoda. *Правни живоић: лисћ за ђравна љићља и ђракцу*, LXVI(11): 21–31.
- Janežič, Anton (1972). Nekoliko pitanja o šundu. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XIV(1–2): 72–74.
- Janjetović, Zoran (2011). *Od „Internacionale” do komercijale: popularna kultura u Jugoslaviji: 1945–1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Janjetović, Zoran (2010). Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji. *Studia lexicographica*, IV(1[6]): 33–59.
- Jelčić, Barbara (2001). *Javne financije*. Zagreb: RriF, 2. izdanje.
- Jelčić, Božidar (1998). *Financijsko pravo i financijska znanost*. Zagreb: Informator, 2. izdanje.
- Jovičić, Vladimir (1970). Šund – nepoznati osvajač. *Gledišta: časopis za društvenu kritiku i teoriju*, XI(4): 585–600.
- Kovačević, Braco i Miodrag Romić (2012). *Umjetnost, kič i šund*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja Banja Luka.
- Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine (1972). Šund – šta je to. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XIV(5–6): 390–401.
- Lugg, Catherine (1998). *Political Kitsch and Educational Policy*. Working paper. Aera Annual Convention, San Diego, CA.
- Lukić, Radomir (1962). *Osnovi sociologije*. Beograd: Savez udruženja pravnika Jugoslavije.
- Lukić, Radomir i Miroslav Pečujlić (1982). *Sociološki leksikon*. Beograd: Savremena administracija.
- Luković, Petar (1989). *Bolja prošlost: prizori iz muzičkog života Jugoslavije: 1940–1989*. Beograd: Mladost.
- Mandić, Igor (1975). Kulturna politika jednog društva vodi se kroz masovne medije. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XVII (6): 395–397.
- Mišina, Dalibor (2013). *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*. London – New York: Routledge.
- Mol, Abraham (1973). *Kič: Umetnost sreće*. Ksenija Jovanović (prevod). Niš: Gradina.
- Popović, Gordana; Dragoljub Gavarić, Dušan Latković (1975). Uticaj poreske politike na izdavačku delatnost u oblasti zabavno revijalne i roto štampe. *Kulturni život: Časopis zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije*, XVII(6): 405–413.
- Radojčić, Mirjana (1997). Raskršća vrednosti: Fenomen kiča u antropološko-estetičkoj perspektivi. *Filozofija i društvo: zbornik radova*, 12: 95–146.
- Randelović-Andrić, Jelena (2006). Obrazovne karakteristike odraslih i odnos prema muzičkom kiču. *Kultura: Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 116–117: 141–184.
- Senjković, Reana (2008). *Izgubljeno u prijenosu: Pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Throsby, David (2010). *The Economics of Cultural Policy*. Cambridge University Press.
- Varadi, Tibor (1976). Pravo i šund. *Dometi: časopis za kulturu*, III(7): 17–34.
- Vučetić, Radina (2016). *Monopol na istinu*. Beograd: Službeni glasnik.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Културни центар Новог Сада (2015). Отворено писмо директора КЦНС-а јавности у вези са захтевом за опорезивањем кича и шунда и враћањем младих култури. Доступно на: <https://www.kcns.org.rs/vest/otvoreno-pismo-javnosti-u-vezi-sa-zahtevom-za-oporezivanjem-kica-i-sunda-i-vracanjem-mladih-kulturi/>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Тањуг (2015). Велика подршка апелу за драстично опорезивање кича. *Дневник*. Доступно на: <https://www.dnevnik.rs/drustvo/velika-podraska-apelu-za-drasticno-oporezivanje-kica>. Приступљено: 26. 7. 2020.

- B92 (2015). Uvesti komisiju protiv šunda. Dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=988776. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Ćuk, Aleksandra; Matijević, Ivana (2010). Najveća kulturna bitka protiv laži. *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/kultura/najvesca-kulturna-bitka-protiv-lazi/>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Dnevnik N1 (2015). Treba li Srbiji porez na šund? Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=AyqEidR3WhA>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Dragaš, Aleksandar (2013). Nove mjere kao socijalistički 'porez na šund'. *Jutarnji list*. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/otkrivamo-najnoviji-potez-ministra-linica-za-ozbiljnuglazbu-pdv-5-posto-za-rock-i-festivale-cak-25/1199852/>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Kišjuhas, Aleksej (2010). Kič je demokratski. *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/kic-je-demokratski/>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Marinković, Ankica (2010). „Seksi dama” je bila na meti. *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/144337/Seksi-dama-je-bila-na-meti>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Matović, Dragana (2013a). Kulturi novac od poreza na šund. *Novosti*. Dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:443215-Kulturi-novac-od-poreza-na-sund>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Matović, Dragana (2013b). Kako oporezovati kič? *Novosti*. Dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:443419-Kako-oporezovati-kic>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Politika* (2010). Šta biste najpre oporezovali. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/144336/Tema-nedelje/Da-li-je-moguce-oporezovati-kic/STA-BISTE-NAJPRE-OPOREZOVALI>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Politika* (2018). Brnabić: Rijaliti u Srbiju uveo Dilas, a ne Mitrović. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/411429/Brnabic-Rijaliti-u-Srbiju-uveo-Dilas-a-ne-Mitrovic>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- RTS (2010). DSS protiv kiča i šunda. Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/742460/dss-protiv-kica-i-sunda.html>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- RTS (2015). Treba li uvesti porez na kič i šund?. Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2010721/treba-li-uvesti-porez-na-kic-i-sund.html>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Stamenković, Stanko (2010). Rešenje je u obrazovanju, ne u porezu. *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/144339/Tema-nedelje/Da-li-je-moguce-oporezovati-kic/Resenje-je-u-obrazovanju-ne-u-porezu>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Stanić, Rade i Ana Mitić (2010). DSS objavio rat silikonima. *Press*. Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/125738/dss-objavio-rat-silikonima.html>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Tanjug (2013). Hrvatska vraća se porez na šund. *Blic*. Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/svet/hrvatska-vraca-se-porez-na-sund/fbgy8m>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Telegraf* (2013). Kič, kolica, laganica: Treba li i u Srbiji uvesti porez na šund?!. Dostupno na: <https://www.telegraf.rs/vesti/578295-kic-kolica-laganica-treba-li-i-u-srbiji-uvesti-porez-na-sund>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Tomčić, Jovana (2019). Da li bi i na koji način poslanici zabranili rijaliti programe?. *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/da-li-bi-i-na-koji-nacin-poslanici-zabranili-rijaliti-programe/>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Vojvođanski dnevnik Radio-televizije Vojvodine (2015). Panaotović: Kič i šund oporezovati. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=fe5M6lFy1Tg>. Приступљено: 26. 7. 2020.
- Zelena stranka (2014). Program zelene stranke. Dostupno na: <https://www.zelenastranka.rs/dokumenti/program/>. Приступљено: 26. 7. 2020.

“SHUND” AS A SUBJECT OF TAXATION

by

VOJISLAV M. BAČANIN
University of Kragujevac, Faculty of Law
Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia
bacaninvoislav@gmail.com

SUMMARY: Debates regarding the possible taxation of “shund” content and the “return of tax on shund” from the period of the former SFRY, are opened every few years in the national public media space. In order to see the scope of such debates more clearly, this paper provides an overview of different notions of “shund” and kitsch in the humanities, points out the permeation of cultural and tax policy in the context of modern public policy and provides a historical and juridical overview and assessment of “tax on shund” from the socialist period. The goal is to shed light on the most prominent theoretical problems via an interdisciplinary analytical apparatus and using a comparative, historical, inductive and descriptive method and try to answer the questions of the formulation and possible operationalization of the “tax on shund”. In the end, the only thing left is the judgment that the introduction of the proposed form of taxation would not find its foundation in the science of taxes, that the cost-effectiveness and fiscal abundance of such measures would be uncertain, and that, in the absence of a scientifically based definition of “shund”, the bodies entrusted with public authority would face the problems of the so-called indefinite notion and arbitrariness in evaluation.

KEYWORDS: tax, shund, kitsch, tax policy, cultural policy

UDC 339.9

UDC 336

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2178275O>

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

РАЧУНОВОДСТВЕНО МЕРЕЊЕ ПО ФЕР ВРЕДНОСТИ У УСЛОВИМА ФИНАНСИЈСКЕ КРИЗЕ

ВЛАДИМИР ОБРАДОВИЋ

vobradovic@kg.ac.rs

НЕМАЊА КАРАПАВЛОВИЋ

nkarapavlovic@kg.ac.rs

Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет
Лицеја Кнежевине Србије 3, Крагујевац, Србија

САЖЕТАК: Предмет истраживања у раду је улога фер вредности, као једног од рачуноводствених мерних атрибута (основа за мерење) средстава и обавеза у извештају о финансијском положају у кризним условима, на основу искуства са глобалном финансијском кризом која је настала у 2008. години у финансијском сектору САД, да би се касније прелила у реални сектор те државе, као и, у већем или мањем обиму, на остатак света. Криза је подстакла расправе у научној и стручној јавности о сврсисходности употребе фер вредности и утицају овог мерног атрибута на настанак и ширење кризе. Циљ истраживања управо је сагледавање утицаја примене фер вредности на настанак поменуте финансијске кризе. У раду је примењена квалитативна методологија истраживања заснована на разматрању релевантне литературе из области предмета истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фер вредност, рачуноводство фер вредности, глобална финансијска криза, секјуритизација, финансијско извештавање
JEL: M41, M48, G01, G20

О ФИНАНСИЈСКОЈ КРИЗИ ИЗ 2008. ГОДИНЕ

Као догађаји који су, посматрани заједно, нагостили настанак финансијске кризе из 2008. године, у литератури се наводе: 1) пуцање балона

технологије (енг. *dot-com* балона) 2000. године и 2) терористички напад 11. септембра 2001. године [Kothari and Lester 2012: 337]. Као одговор на ове нежељене догађаје, релативно нова администрација тадашњег председника САД Џорџа Буша и Систем федералних резерви предузеле су одређене фискалне и монетарне мере с циљем заустављања рецесије. У периоду од 2001. до 2007. године дошло је до пораста животног стандарда, незапосленост је била најнижа у претходне четири деценије и БДП је конзистентно квартално растао. Међутим, касније се испоставило да економски раст није имао добру основу [Kothari and Lester 2012: 337], што је потврдила финансијска криза у САД. Кључни узроци ове кризе су ризично понашање многих институција и појединаца, који су били фокусирани на краткорочне резултате занемаривши дугорочне последице и неуспех федералних надзорних агенција у праћењу и контроли таквог понашања [Bloom 2013: 6].

Банке у САД, у периоду пре кризе, релаксирале су политике у вези са одобравањем хипотекарних кредита. Поред одобравања тзв. „прворазредних” хипотекарних кредита, дужницима који су кредитно способни да отплате узети кредит, банке су одобравале и тзв. „другоразредне” хипотекарне кредите „клијентима са ниским кредитним рејтингом – домаћинствима без документоване кредитне историје и са дохотком који је мањи од дохотка просечног домаћинства” [Jakšić 2016: 48]. У том смислу, може се издвојити коментар познатог економисте Џозефа Штиглица [2009: 281] да појединац „не мора да има докторат да би знао да не може потрошити више од 100% својих прихода на становање.” У суштини, одобравање „другоразредних” хипотекарних кредита није било засновано на исцрпној оцени бонитета дужника, нити су банке захтевале доказе да ће клијенти моћи да исплаћују месечне рате. Због тога је овај процес означен као „позајмљивање без документације” [Kothari and Lester 2012: 337]. Осим тога, банке су често у заблуди одобравале кредитне захтеве у којима су клијенти намерно погрешно наводили одређене информације (на пример, да су запослени иако нису). Веровало се да се некретнина може лако продати ако клијент не буде могао да измирује обавезу према банци из својих редовних прихода. Пораст броја грађана САД који су могли да добију хипотекарне кредите утицао је на раст тражње за некретнинама и, због ограничене понуде, на раст цена некретнина изнад њихових фундаменталних вредности, односно на стварање тзв. „балона некретнина”. То је довело до раста односа продајне цене одређене некретнине и њене годишње ренте (12 x износ месечне ренте те некретнине) (енг. *housing price-to-rent ratio*) [Forbes 2010], што значи да су купци некретнина били вољни да плате све више у односу на закупнину [Goldberg and Giedeman 2009: 15]. Пораст цена некретнина претходио је и ранијим финансијским кризама широм света, али није имао тако снажан утицај као у случају разматране кризе [Reinhart and Rogoff 2008: 340].

Један од главних разлога за релаксирање кредитне политике америчких банака био је трансфер кредитног ризика посредством секјуритизације [Kothari and Lester 2012: 338]. Суштина процеса секјуритизације

је трансформација потраживања по основу зајмова у хартије од вредности. Потраживања по основу зајмова се групишу у пулове, који се преносе на ентитете са посебном наменом. Такви ентитети су вршили емитовање хартија од вредности, које су ликвидније од потраживања по основу зајмова, при чему су те хартије од вредности биле подржане новчаним токовима из којих се исплаћује држалац хартије од вредности. Уколико се исправно примењује, секјуритизација не доноси штету, већ користи финансијским тржиштима [Briggs and Beams 2012: 64]. Ипак, у периоду пре кризе секјуритизација није исправно коришћена, јер су многе хартије од вредности емитоване на основу лоших кредита за куповину некретнина.

Иза сваке хипотекарне хартије од вредности налазила су се одређена средства на основу којих је емитована хартија и по основу којих се власник хартије исплаћује. Власници хипотекарних хартија од вредности имају новчане токове сразмерно новчаним токовима хипотекарних зајмова, који се састоје од наплаћених камата и главница [Jakšić 2016: 255]. Раст у сфери секјуритизације довео је до повећања кредитног потенцијала банака, а средства добијена секјуритизацијом пласирана су кроз нове зајмове, који су, такође, могли бити секјуритизовани. Теоријски посматрано, овај процес се могао одвијати унедоглед. Наиме, све док су дужници сервисирали своје дугове без значајнијих проблема, није било разлога за бригу. Међутим, када су дужници престали да сервисирају своје дугове, изостао је планирани ток готовине који треба да сервисира хартију од вредности [Шевић 2012: 14]. Поред тога што је највећа вредност високоризичних хипотекарних кредита одобрена у периоду највећег раста цена некретнина у САД (1997–2006) [Filipović 2010: 80], као додатни проблем, у литератури [Iglić 2008: 72] се истиче и посебан начин паковања секјуритизованих зајмова у облику структурираних производа кредитног ризика кроз више фаза, што се пореди са руским бабушкама.

ФЕР ВРЕДНОСТ КАО МЕРНИ АТРИБУТ У ФИНАНСИЈСКОМ ИЗВЕШТАВАЊУ

Фер вредност, као мерни атрибут у финансијском извештавању, треба да репрезентује текуће тржишне цене средстава и обавеза, што иде у прилог њеној релевантности [Hague 2007: 35, 37]. У том смислу, она је варијанта текуће вредности у данашњем мешовитом моделу мерења. Фер вредност се утврђује у одређеном тренутку, тј. на одређени дан. Пошто су тржишне цене подложне променама, и фер вредности, могу бити променљиве, одражавајући тржишне околности на дан мерења [Menicucci 2015: 26]. Поред тога, фер вредност не зависи од датума иницијалног признавања средстава и обавеза и њихових историјских трошкова. Два најутицајнија регулатора финансијског извештавања на глобалном нивоу, Међународни одбор за рачуноводствене стандарде и Одбор за стандарде финансијског рачуноводства у САД, данас дефинишу фер вредност на идентичан начин, и то као „цену која би била остварена продајом средстава или плаћена у циљу трансфера обавезе у редовној трансакцији између

тржишних учесника на дан мерења” [IASB 2016, параграф 9; FASB 2018, параграф 5]. Наведена дефиниција је у складу са схватањем да „нешто вреди онолико колико је неко спреман да за то плати” [Dempsey and Jones 2015: 438].

Примена фер вредности као мерног атрибута подразумева да је мерење елемената извештаја о финансијском положају (које утиче на обрачун периодичног резултата) засновано на тржишним околностима, а не на специфичностима везаним за конкретни ентитет, при чему се прави разлика између 1) мерења средстава и обавеза на основу уочљивих тржишних трансакција или доступних тржишних информација и 2) мерења средстава и обавеза уколико нису уочљиве тржишне трансакције или доступне тржишне информације. У оба случаја циљ је исти – утврђивање излазне цене средстава или обавеза. Излазна цена не одражава специфичности ентитета, већ тржишне услове на дан мерења [Шкарић-Јовановић 2011: 6]. Полазећи од тога да се излазна цена утврђује на основу претпоставки које би користили учесници на тржишту када се утврђује цена средстава и обавеза, приликом мерења фер вредности није релевантна намера ентитета да задржи средство или да исплати обавезу или да је измири на неки други начин. Под претпоставкама које би користили тржишни учесници подразумевају се: 1) текући тржишни услови и 2) претпоставке о ризику [IASB 2016, параграф 3].

Приликом мерења фер вредности потребно је усмерити се на карактеристике средстава или обавеза које у обзир узимају учесници на тржишту приликом утврђивања цена тих средстава или обавеза на дан мерења, а то су, према IFRS 13, а) стање и локација средства и б) ограничења продаје или употребе средства, уколико постоје [IASB 2016, параграф 11]. Осим тога, у процесу мерења фер вредности неопходно је направити разлику између карактеристика својствених средствима и обавезама од оних карактеристика које та средства или обавезе имају због власника који их поседује [KPMG 2011, према Шкарић-Јовановић 2011: 6]. Питање тржишта је, такође, значајно за мерење фер вредности. Претпоставка од које се полази приликом мерења фер вредности јесте да се продаја средстава или трансфер обавеза врши на главним тржиштима за та средства, односно обавезе. То су тржишта која имају највиши обим и ниво активности, у контексту датих средстава и обавеза, односно тржишта на којима извештајни ентитет уобичајено обавља трансакције са средствима и обавезама. Уколико главна тржишта нису доступна, мерење фер вредности врши се полазећи од најповољнијег тржишта за та средства или обавезе.

Термин „цена” коришћен у раније цитираној дефиницији фер вредности значи да трансакционе трошкове не треба узимати у обзир приликом утврђивања фер вредности средстава и обавеза [Whittington 2008: 155]. Осим тога, у стандардима финансијског извештавања којима се дефинише фер вредност се експлицитно наводи да се цена која се користи за мерење фер вредности средстава или обавезе не коригује за трансакционе трошкове, већ се они рачуноводствено третирају у складу са другим стандардима. То се објашњава тиме да трансакциони трошкови нису својствени

неком средству или обавези, већ самој трансакцији. Још један аргумент против узимања у обзир трансакционих трошкова приликом мерења фер вредности јесте да предузећа која послују у складу са принципом трајности пословања, у суштини, не намеравају да продају или замене сва своја средства и трансферишу све своје обавезе, тако да неће ни сносити трансакционе трошкове у тренутку мерења фер вредности [Bromwich 2007: 48]. Ипак, приликом утврђивања фер вредности, треба узети у обзир транспортне трошкове, јер они настају као последица локације, која представља карактеристику средства коју узимају у обзир учесници на тржишту [Шкарић-Јовановић 2011: 7].

ФЕР ВРЕДНОСТ И ФИНАНСИЈСКА КРИЗА ИЗ 2008. ГОДИНЕ

Историјски посматрано, све значајне финансијске кризе у прошлости послужиле су као подстицај за преиспитивање смерница за рачуноводствено мерење [Heaton et al. 2010: 66]. Исто важи за разматрану кризу, при чему је предмет преиспитивања било мерење по фер вредности. Све док су цене расле, позитивне промене (добиви) фер вредности секјуритизованих средстава финансијских институција увећавале су добитак, на основу чијег износа су се неретко обрачунавали бонуси менаџера. Међутим, када су цене почеле да падају, многи финансијски руководиоци су окривили фер вредност за убрзавање тог пада [Ramanna 2013: 100]. Иако је повод за многе критике на рачун фер вредности објављивање америчког Извештаја о стандардима финансијског рачуноводства број 157 – Мерење по фер вредности (Statement of Financial Accounting Standards (SFAS) No. 157 – Fair Value Measurements) [Trussel and Rose 2009: 26], чини се да је исправније мишљење да је тај мерни атрибут имао своју улогу у финансијској кризи пре објављивања поменутог документа. Наиме, други документи објављени раније (нпр. SFAS 133 и 140) подстакли су шире укључење нестабилних добитака у извештаје о финансијском положају и укупном резултату и нарушавање показатеља задужености [McMahon 2011: 47].

Пре него што размотримо критике упућене фер вредности у контексту финансијске кризе, треба сагледати начин примене овог мерног атрибута пре настанка и током финансијске кризе, при чему се фокус ставља на финансијске инструменте. У време кризе, према тадашњим стандардима финансијског извештавања, финансијски инструменти су се класификовали на инструменте а) који се држе до рока доспећа, б) којима се тргује и в) који су расположиви за продају. Иако је рачуноводствени третман ових група финансијских инструмената различит, употреба фер вредности директно или индиректно тангира њихово мерење [Magnan 2009: 193] након почетног признавања.

Дужничке хартије од вредности, за које менаџмент има намеру и способност држања до рока доспећа, вреднују се по амортизованом трошку. Међутим, ако њихова фер вредност падне испод амортизованог трошка, а тај пад вредности није привременог карактера, врши се отпис тих хартија

од вредности, при чему се износ отписа признаје као губитак који смањује нето резултат. Једном извршен отпис дужничких хартија од вредности које се држе до рока доспећа, не може се поништити, тј. оне не могу бити вредноване навише. Дужничке и власничке хартије од вредности које су купљене и држе се примарно да би биле продате у кратком року мере се по фер вредности, при чему се нереализовани добици и губици укључују у нето резултат. Дужничке и власничке хартије од вредности које не спадају у претходне две категорије, класификују се као хартије од вредности расположиве за продају. Оне се мере по фер вредности, при чему се нереализовани добици и губици не укључују у нето резултат, него се приказују као посебна компонента сопственог капитала. За мерење финансијских деривата користи се фер вредност.

Рачуноводствени третман потраживања и обавеза непокривених хартијама од вредности је исти као рачуноводствени третман хартија од вредности које се држе до рока доспећа, што значи да је фер вредност релевантна само у случају њиховог обезвређења које није привременог карактера [Amel-Zadeh and Meeks 2015: 198–199]. Међутим, зајмови који се држе ради продаје се вреднују по историјском трошку или тржишној вредности, у зависности од тога шта је ниже, при чему се сва смањења вредности приказују као расход у билансу успеха. Сматра се да они нису били значајно заступљени у извештајима о финансијском положају банака [Pozen 2009: 87–88] пре избијања финансијске кризе.

У вези са рачуноводственим третманом секјуритизације, кључни су проблеми 1) мерења хартија од вредности емитованих секјуритизацијом и 2) мерења потраживања по основу датих зајмова, односно средстава на основу којих је извршена емисија хартија од вредности [Pabuccu 2011: 65]. Пошто су хартије од вредности емитоване секјуритизацијом дужничке хартије од вредности, за њих важе раније размотрене смернице за мерење таквих хартија од вредности. У вези са средствима која се налазе у основи емитованих хартија од вредности, основна дилема је да ли су она, заправо, продата или се ради о тзв. обезбеђеном задуживању (енг. *secured borrowing*) [Pabuccu 2011: 65; Briggs and Beams 2012: 65; Adhikari and Betancourt 2008: 74]. Уколико се трансакција третира као продаја, разматрано средство се не признаје у извештају о финансијском положају покретача, а разлика између примљеног новца од емисије хартије од вредности и књиговодствене вредности тог средства признаје се као добитак или губитак. Уколико се трансакција третира као обезбеђено задуживање, средство на основу којег је извршена емисија хартија од вредности остаје у извештају о финансијском положају покретача, при чему истовремено долази до признавања обавезе.

У вези с претходним, у литератури се разматрају две парадигме: 1) парадигма преовлађујућих карактеристика и 2) парадигма финансијских компоненти [Perry 1993: 71–82, према: Adhikari and Betancourt 2008: 77–78]. Према парадигми преовлађујућих карактеристика, уколико већину ризика и користи по основу поседовања хартије од вредности задржава покретач, средство не може бити третирано као продато и трансакција се третира

као обезбеђено задуживање. Уколико долази до трансфера већине ризика и користи, трансакција се третира као продаја, и средство које се налази у основи секјуритизоване хартије од вредности уклања се из извештаја о финансијском положају покретача. Према парадигми финансијских компоненти, разматрано средство се разлаже на више компонената, при чему динамика престанка признавања средства зависи од предаје контроле над компонентама. Амерички SFAS 140 – Рачуноводствени третман трансфера и сервисирања финансијских средстава и гашења обавеза, тј. Кодификација рачуноводствених стандарда 860 – Трансфери и услуге, заступа парадигму финансијских компоненти, док је Међународни рачуноводствени стандард (МРС) 39 комбиновао обе парадигме, додајући парадигму континуираног учешћа која се заснива на наставку признавања само дела средства, у складу са учешћем задржаних ризика и користи у укупним ризицима и користима средства [PricewaterhouseCoopers, 2008: 17]. Примењујући SFAS 140, банке у САД су средства која се налазе у основи емитованих хартија од вредности углавном третирале као да су продата, истовремено признајући добитке по основу продаје. Да би се утврдио износ добитка на продаји, било је потребно утврдити фер вредност тих средстава. Како за нека од тих средстава тржишта нису постојала, утврђивање њихових фер вредности заснивало се на просуђивањима менаџмента [Kothari and Lester 2012: 340–341]. С друге стране, процењује се да већина секјуритизација обрачунатих на основу МРС 39 није довела до престанка признавања средстава која се налазе у основи емитованих хартија од вредности [Euroweek, 2004, према: Adhikari and Betancourt 2008: 78].

Суштина критике фер вредности у финансијској кризи, која је предмет наших разматрања, јесте заправо њена употреба приликом рачуноводног третмана обезвређења финансијских инструмената. Иако је, према неким мишљењима, за већину хипотекарних хартија од вредности и других сличних финансијских инструмената постојало тржиште, тражња за њима је једноставно нестала, па је неравнотежа између огромне понуде и недостајуће тражње утицала да њихове фер вредности буду веома ниске, па чак и близу нуле. Обезвређење финансијског инструмента, тј. пад његове фер вредности, условљава признавање расхода и, последично, смањење периодичног резултата, али и сопственог капитала, с обзиром на нераскидиву везу између извештавања о финансијском положају и извештавања о периодичном резултату, која проистиче из карактера прихода и расхода и чињенице да се остварени периодични резултат интегрише у извештај о финансијском положају. Критичари употребе фер вредности, међу којима се посебно издвајају банкарске институције, сматрали су да је употреба тог мерног атрибута довела до процикличности, зато што је подстакла отписивање финансијских средстава на износе који не одражавају њихову стварну економску вредност. Према њиховом мишљењу, такве праксе су довеле до погоршавања финансијске кризе, због чега је предложана суспензија или модификација рачуноводства фер вредности [MacDonald 2010: 25]. Пад цена хипотекарних обвезница, услед драстичног пада тражње за њима, током 2008. године, довео је до обезвре-

ђивања финансијских средстава и признавања значајних губитака по том основу, при чему су истраживања открила да су финансијске институције, већ током 2007. године, признавале пад вредности својих финансијских средстава повезаних са „другоразредним” кредитима.

У октобру 2008. године, тадашњи председник САД, Џорџ Буш (George Walker Bush), потписао је Закон о хитној економској стабилизацији, којим је, између осталог, захтевано спровођење студије о рачуноводству фер вредности. Закључак студије коју је спровела америчка Комисија за хартије од вредности и берзе био је да рачуноводство фер вредности пружа корисне информације инвеститорима и да није имало значајну улогу у банкарским пропустима. Студијом је предложено унапређење, а не суспензија фер вредности [MacDonald 2010: 25; Trussel & Rose 2009: 29]. Да фер вредност није проузроковала кредитну кризу, која се претворила у кризу ширих размера, сматра и некадашњи председник Међународног одбора за рачуноводствене стандарде, Дејвид Твиди (David Tweedie) [Tweedie 2008: 2]. Према његовом мишљењу, рачуноводство фер вредности није савршено, али није узрочник финансијске кризе, већ су то лоше банкарске праксе, у смислу лоших кредитних одлука. Улога рачуноводства у свему томе била је да покуша да одрази економску стварност која је била таква да банке нису биле адекватно капитализоване, при чему су губици признати под окриљем фер вредности били стварни. Поред тога, сматра се да учесници на финансијском тржишту, у тежњи да максимизирају принос, нису на адекватан начин управљали ризиком. Додатни утицај на крах финансијског система имали су нетранспарентни финансијски производи, превисока задуженост, неконзистентне и недовољно координисане макроекономске политике и неадекватне структурне реформе. Своју улогу у финансијској кризи имале су и агенције за оцену кредитног рејтинга, које нису благовремено препознале ризике и снизиле рејтинге хипотекарним обвезницама [Jakšić 2016: 92–93].

Иако не постоји дефинитиван закључак о улози фер вредности у финансијској кризи, неки сматрају да је рачуноводство фер вредности „више од преносиоца лоших вести” [Magnan 2009: 209] и да је, самим тим, можда допринело убрзавању кризе, нарочито у финансијском сектору. Без обзира на то што се релевантност овог мерног атрибута за инвеститоре не доводи у питање, можда су доносиоци стандарда финансијског извештавања и регулатори превидели неке његове друге карактеристике или пак слабости. Слично мишљење имају и неки други аутори [Kothari and Lester 2012: 350], који сматрају да су кризу проузроковали бројни фактори, али да је свој допринос дала и неадекватна примена рачуноводства фер вредности. Неки аутори сматрају да је фер вредност имала малу или никакву улогу у финансијској кризи [Barth and Landsman 2010: 399–423]. Анализирајући улогу фер вредности у финансијској кризи, може се издвојити и мишљење да је највећа заслуга, која се том мерном атрибуту може приписати у условима финансијске кризе, то што је фер вредност омогућила а) брже откривање ефеката нерационалних поступака менаџмента финансијских институција и б) брже препознавање финансијских ризика од

стране инвеститора [Кнежевић 2009: 448–449]. Као последица тога, менаџери финансијских институција су кажњени за сувише експанзивну политику инвестирања у лоше финансијске инструменте уз значајно задживање, у смислу да су цене акција компанија којима они управљају доживеле пад. Дакле, фер вредност је ризике учинила транспарентним, а саму кризу уочљивијом.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу претходног излагања, очигледно је да постоје различита мишљења о улози фер вредности у финансијској кризи из 2008. године. Другим речима, о томе да ли је фер вредност изазвала финансијску кризу, може се полемисати, али сигурно је да је „финансијска криза изазвала својеврсну кризу рачуноводства фер вредности” [Pantelić and Todorović 2010: 161]. Према нашем мишљењу, фер вредност није узрочник помену-те финансијске кризе, чиме изражавамо слагање са ауторима [Шкарић-Јовановић 2009; André et al. 2009; The CPA Journal, 2009; Amel-Zadeh and Meeks 2015; Menicucci and Paolucci 2016] чије ставове у вези са предметом истраживања овог рада са нашим запажањима сажето приказујемо у наставку. Промене околности у којима послују предузећа, чак и када су оне драматичне, што, између осталог, карактерише финансијске кризе, не мењају суштински информационе потребе корисника финансијских извештаја. Инвеститори и током финансијске кризе имају потребу за приказивањем средстава и обавеза по вредностима на дан извештавања. Исказујући последице трансакција и других догађаја по финансијски положај и успешност, финансијско извештавање не утиче на то какве ће последице бити, већ само о њима извештава, у складу са регулаторним оквиром за финансијско извештавање. Настанак и развој финансијске кризе последица је пропуста у пословању финансијских институција, а окривити фер вредност за то било би исто као окривити гласника који доноси неповољне вести [Шкарић-Јовановић 2009: 428–429]. Дакле, фер вредност је допринела благовременом признавању губитака по основу обезвређења средстава учинивши извештаје о финансијском положају и укупном резултату банака транспарентним.

Ако се финансијски извештаји користе за утврђивање износа капитала банака у складу са захтевима банкарских регулатора чему нису примарно намењени, потребно је извршити одређена прилагођавања износа у њима. У литератури [André et al. 2009: 8–9] се сматра да то није било учињено током финансијске кризе, а довело је до тога да је фер вредност оптужена за узроковање проблема недовољне адекватности капитала финансијских институција.

Финансијске институције су критиковале фер вредност онда када је њена примена довела до признавања обезвређења њихових средстава. Међутим, када су фер вредности средстава расле и када није било потребе за признавањем обезвређења, критике на рачун фер вредности с њихове стране нису постојале. Сходно томе, упитно је како им тада фер вредност

није сметала, што на неки начин показује њихову некоректност. Уколико тржишта адекватно функционишу и примена фер вредности доводи до приказивања вишег добитка и повољнијег финансијског положаја, менаџери вероватно не би бурно реаговали на стандарде финансијског извештавања који тангирају мерење по фер вредности, јер они не воле лоше вести зато што, између осталог, могу утицати на њихове бонусе [The CPA Journal, 2009: 24].

Многа теоријска истраживања која су за предмет имала испитивање улоге фер вредности у финансијској кризи, нису била исправно постављена. Наиме, у њима се полазило од тога да су сва финансијска средства у извештајима о финансијском положају банака накнадно мерена по фер вредности, при чему су све промене фер вредности тангирале нето резултат. Међутим, стандарди финансијског извештавања захтевају накнадно мерење по фер вредности само за нека финансијска средства [Amel-Zadeh and Meeks 2015: 202], при чему промене фер вредности не тангирају само нето резултат, већ могу тангирати и остали укупан резултат. С друге стране, сматра се да не постоји ни емпиријска потврда да је фер вредност проузроковала финансијску кризу [Menicucci and Paolucci 2016: 49].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Кнежевић, Горанка (2009). Изазови вредновања финансијских инструмената у условима финансијске кризе. У: *40. година рачуноводства и пословних финансија: домаћи и њерсејективне*: зборник радова / XL Симпозијум Рачуноводство и пословне финансије у савременим условима пословања, Златибор, 27–30. мај 2009. (организатор симпозијума Савез рачуновођа и ревизора Србије; главни и одговорни уредник Јован Чанак). Београд: Савез рачуновођа и ревизора Србије, 433–460.
- Шевић, Жељко (2012). Финансијско и пореско извештавање у условима глобалне финансијске кризе. У: *Економско-финансијска криза и рачуноводствени систем*: зборник радова / XLIII Симпозијум Рачуноводство и пословне финансије у савременим условима пословања, Златибор, 24–26. мај 2012. (организатор симпозијума Савез рачуновођа и ревизора Србије; главни и одговорни уредник Рада Стојановић). Београд: Савез рачуновођа и ревизора Србије, 7–20.
- Шкарић-Јовановић, Ката (2009). Финансијска криза – повод за преиспитивање основа вредновања у финансијским извештајима. У: *40. година рачуноводства и пословних финансија: домаћи и њерсејективне*: зборник радова / XL Симпозијум Рачуноводство и пословне финансије у савременим условима пословања, Златибор, 27–30. мај 2009. (организатор симпозијума Савез рачуновођа и ревизора Србије; главни и одговорни уредник Јован Чанак). Београд: Савез рачуновођа и ревизора Србије, 414–432.
- Шкарић-Јовановић, Ката (2011). Измене у дефиницији фер вредности и хијерархијски нивои фер вредности према IFRS 13 – Мерење фер вредности. *Финрар*, 12(8): 5–10.
- Adhikari, Ajay and Luis Betancourt (2008). Accounting for securitizations: A comparison of SFAS 140 and IAS 39. *Journal of International Financial Management and Accounting*, 19(1): 73–105.
- Amel-Zadeh, Amir and Geoff Meeks (2015). Fair value and the great financial crisis. In: Stewart Jones (Ed.), *The Routledge Companion to Financial Accounting Theory*, Abingdon and Oxon: Routledge, 197–216.

- André, Paul; Anne Cazavan-Jeny, Dick Wolfgang, Chrystelle Richard and Peter Walton (2009). Fair value accounting and the banking crisis in 2008: Shooting the messenger. *Accounting in Europe*, 6(1): 3–24.
- Barth, Mary E. and Wayne R. Landsman (2010). How did financial reporting contribute to the financial crisis? *European Accounting Review*, 19(3): 399–423.
- Bloom, Robert (2013). Global financial crisis in retrospect: Consequences and lessons for the accounting profession. *The CPA Journal*, 83(3): 6–10.
- Briggs, John W. and Joseph D. Beams (2012). Asset securitization in a changing environment. *The CPA Journal*, 82(9): 64–67.
- Bromwich, Michael (2007). Fair values: imaginary prices and mystical markets: A clarificatory review. In: Peter Walton (Ed.), *The Routledge Companion to Fair Value and Financial Reporting*. Abingdon and Oxon: Routledge, 46–67.
- Dempsey, Mike and Stewart Jones (2015). Financial measurement and financial markets. In: S. Jones (Ed.), *The Routledge Companion to Financial Accounting Theory*. Abingdon and Oxon: Routledge, 438–451.
- Filipović, Sanja (2010). Efekti globalne finansijske krize na finansijski sektor Srbije. *Industrija*, 38(3): 79–94.
- Financial Accounting Standards Board (FASB) (2018). *Accounting Standard Codification 820 – Fair Value Measurement*. FASB: Norwalk.
- Goldberg, Stephen R. and Daniel C. Giedeman (2009). Healing the global financial crisis. *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 20(6): 13–24.
- Hague, Ian P. N. (2007). The case for fair value. In: Peter Walton (Ed.), *The Routledge Companion to Fair Value and Financial Reporting*. Abingdon and Oxon: Routledge, 32–45.
- Heaton, John C.; Deborah Lucas, Robert L. McDonald (2010). Is mark-to-market accounting destabilizing? Analysis and implications for policy. *Journal of Monetary Economics*, 57(1): 64–75.
- Iglić, Edo (2008). Finansijski derivati ante portas? *Bankarstvo*, 37(9–10): 70–79.
- International Accounting Standards Board (IASB) (2016). *International Financial Reporting Standard (IFRS) 13 – Fair Value Measurement*. London: IASB.
- Jakšić, Milena (2016). *Finansijsko tržište – instrumenti i institucije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Kothari, S. P. and Lester, Rebecca (2012). The Role of Accounting in the Financial Crisis: Lessons for the Future. *Accounting Horizons*, 26(2): 335–351.
- MacDonald, Linda A. (2010). Fair value changes ahead, *The CPA Journal*, 80(1): 24–27.
- Magnan, Michel L. (2009). Fair value accounting and the financial crisis: Messenger or contributor? *Accounting Perspectives / Perspectives Comptables*, 8(3): 189–213.
- McMahon, Gina (2011). Mark-to-Market's real role in the crisis: How accounting standards helped build the 'Super bubble'. *The CPA Journal*, 81(2): 46–55.
- Menicucci, Elisa (2015). *Fair Value Accounting: Key Issues Arising from the Financial Crisis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Menicucci, Elisa and Guido Paolucci (2016). Fair value accounting and the financial crisis: a literature-based analysis. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 14(1): 49–71.
- Pabuccu, Cagin (2011). Mark-to-Market accounting: Guilty or not? *The Journal of Structured Finance*, 17(1): 61–75.
- Pantelić, Marija i Miroslav Todorović (2010). Finansijsko izveštavanje banaka: može li biti uzročnik finansijske krize i kako ga urediti nakon nje? *Ekonomika preduzeća*, 58(3–4): 160–173.
- Pozen, Robert C. (2009). Is it fair to blame fair value accounting for the financial crisis? *Harvard Business Review*, 87(11): 84–92.
- Ramanna, Karthik (2013). Why "Fair value" is the rule. *Harvard Business Review*, 91(3): 99–101.
- Reinhart, Carmen M. and Kenneth S. Rogoff (2008). Is the 2007 US Sub-Prime financial crisis so different? An international historical comparison. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 98(2): 339–344.

- Stiglitz, Joseph E. (2009). The current economic crisis and lessons for economic theory. *Eastern Economic Journal*, 35(3): 281–296.
- The CPA Journal (2009). The role of mark-to-market accounting in the financial crisis: Does fair value expose problems on the financial statements or exacerbate them? *The CPA Journal*, 79(1): 20–24.
- Trussel, John M. And Laura C. Rose (2009). Fair value accounting and the current financial crisis. *The CPA Journal*, 79(6): 26–30.
- Tweedie, David (2008). *Banking crisis inquiry: Accounting and the banking crisis*, Memorandum submitted by Sir David Tweedie, Chairman, International Accounting Standards Board.
- Whittington, Geoffrey (2008). Fair value and the IASB/FASB conceptual framework project: an alternative view. *Abacus*, 44(2): 139–168.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Forbes (2010). *Rent Ratio Tells You Whether Renting Or Buying Is The Better Deal*. Доступно на: <https://www.forbes.com/sites/greatspeculations/2010/11/02/rent-ratio-tells-you-whether-renting-or-buying-is-the-better-deal/#42e3544ee9d0>. Приступљено: 27.12.2019.
- PricewaterhouseCoopers (2008). IAS 39 – Derecognition of financial assets in practice. Доступно на: https://www.pwc.com/gx/en/ifrs-reporting/pdf/ias39_derecognition.pdf. Приступљено: 27. 5. 2020.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ACCOUNTING MEASUREMENT AT FAIR VALUE IN THE CONDITIONS OF FINANCIAL CRISIS

by

VLADIMIR OBRADOVIĆ
vobradovic@kg.ac.rs

NEMANJA KARAPAVLOVIĆ
nkarapavlovic@kg.ac.rs

University of Kragujevac, Faculty of Economics
Liceja Kneževine Srbije 3, Kragujevac, Serbia

SUMMARY: The subject of the paper is the role of fair value, as one of the accounting measurement attributes (measurement basis) of assets and liabilities in the statement of financial position, in the conditions of crisis, based on the experience with global financial crisis which appeared in 2008 in the US financial sector, and later spilled over into the real sector of that country, as well as, to a greater or lesser extent, to the rest of the world. The crisis has stimulated discussions in the scientific and professional community about the usefulness of using fair value and the impact of this measurement attribute on the appearance and widening of the crisis. The aim of the paper is to consider the impact of fair value application on the occurrence of the mentioned financial crisis. Qualitative research methodology based on the review of relevant literature in the field

of research subject has been applied. A review of literature available to us has shown that there is no unique attitude about the role of fair value in the financial crisis which appeared in 2008. In that sense, opinions range from the one that fair value played little or no role in the financial crisis, over the opinion that it may have contributed to the acceleration of the crisis, to the opinion that it was one of its main causes and that it should be suspended. It is certain that fair value cannot be declared as the only financial crisis causer, and that there is no only one causer. Inadequate banking practices, risky behaviour of financial markets participants, inconsistent and insufficiently coordinated macroeconomic policies, inadequate structural reforms and omission of credit rating agencies dominantly caused the financial crisis and contributed to its spread.

KEYWORDS: fair value, fair value accounting, global financial crisis, securitization, financial reporting

РЕАКЦИЈЕ ФЕЈСБУК КОРИСНИКА НА ПРОГЛАШЕЊЕ ВАНРЕДНОГ СТАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ПЕТАР ПУШОЊА

Солунских добровољаца 18, Хан Пијесак
Република Српска, Босна и Херцеговина
petarpetar96@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се износе резултати истраживања понашања корисника друштвене мреже Фејсбук, у околностима кризне ситуације и проглашења ванредног стања. Комбиновањем анализе медијског садржаја, модификованог нетнографског приступа и псеудоанкетне технике, настоји се утврдити у којој мјери и на који начин је проглашење ванредног стања у Републици Српској утицало на њене грађане. Резултати показују да је ванредно стање довело до смањења броја догађаја о којима се извјештава, стварајући унисоност медијских садржаја и повећавајући степен у којем се медији ослањају на званичне изворе информација. С друге стране, публика показује засићеност оваквим садржајима, потпуно их игноришући или изражавајући незадовољство цјелокупном ситуацијом, најчешће саркастично. Анализом корисничких коментара утврђено је да, иако вриједносно неутрални, садржаји чији је фокус на активностима власти изазивају претежно негативне коментаре, при чему су говор мржње и експлицитни вулгаризам, као и *ad hominem*, заступљени у мањој мјери.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: коментар, реакција, свиђања (лајкови), ванредно стање, вриједносна оријентација, фејсбук, Република Српска

Свакодневно смо свједоци експанзије средстава комуницирања и растућег броја могућности њихове употребе, као и темељних промјена у свим сферама живота. Техничко-технолошке иновације и глобализацијски намети њиховог брзог усвајања постављају велике изазове пред новинарску професију. Феномен масовног комуницирања, који претпоставља институционализовани центар – трансмитер информација ка огромној,

просторно распршеној хетерогеној маси – полако губи своју суштину, а традиционални медији вишедеценијски монополистички положај на тржишту. Појавом компјутерски посредованог комуницирања задатак новинара и уредника постаје све захтјевнији. Провјера чињеница и сналажење у мору информација никада нису били изазовнији, а истовремено и неопходнији. Тежња ка идеалима новинарске професије од посебног је значаја у кризним ситуацијама, када неистинитост објављеног садржаја није једини и највећи проблем новинара и јавности.

Суштинска разлика између компјутерски и на друге начине посредованог комуницирања какви су, на примјер, радио и телевизија, јесте у томе што је примарна сврха употребе рачунарске технологије ступање у комуникацију са другима, док информисање, забава и остале функције, карактеристичне за масовне медије, имају секундарни карактер [Holmes 2009: 162]. Технологија *Web 2.0* омогућила је промјену комуникацијске парадигме: умјесто преовладавајућег обрасца протока информација од институционализованог центра ка огромном броју непознатих прималаца – образац „један” са „многим” – створена је могућност комуницирања „многих” са „многим”, при чему се некада пасивни примаоци медијских садржаја сада појављују и у улози њиховог креирања (тзв. *џрозумери*). Највећи број оваквих садржаја свакодневно је објављен на једној или већем броју друштвених медија – „групи на интернет-технологији заснованих апликација насталих на идејним и технолошким претпоставкама *Web 2.0*, које омогућују стварање и размјену корисничких/кориснички генерисаних садржаја” [Kaplan and Haenlein 2010: 61].

Иако дан савременог човјека изискује употребу бројних друштвених медија, свакако највише времена посвећујемо друштвеним мрежама¹. Оне „повезују људе који се познају, дијеле заједничке интересе или би жељели да учествују у сличним активностима. Корисници имају индивидуалне профиле; други корисници могу их пронаћи на основу пуног имена и презимена, а постављају фотографије и видео-снимке” [Aichner and Jacob 2015: 260]. Бојд (Danah M. Boyd) и Елисон (Nicole V. Ellison) указују на три могућности које друштвене мреже, као подврста друштвених медија, нуде својим корисницима. Прва могућност, уједно и нужност, јесте покретање налога/профила са извјесним степеном јавности. Профил садржи основне или детаљне, стварне или измишљене информације о кориснику и представља његов *алиџер ејо* у виртуелној стварности. Друго,

¹ Појмови друштвени медији (*social media*) и друштвене мреже (*social networks*) не представљају синониме, иако у свакодневном говору често под друштвеним мрежама подразумевамо друштвене медије, чија су само једна врста друштвене мреже. Друштвени медији укључују још и блогове, пословне мреже (*LinkedIn*), колаборативне пројекте (*Wikipedia*), форуме, микроблогове (*Twitter*), апликације за дијељење фотографија (*Instagram*) и видео-снимака (*YouTube*) и друге. Концентрација власништва над водећим платформама и све већи број могућности које свака од њих нуди (по узору на друге) временом су учиниле да наведена, као и друге подјеле, постану упитне. Међутим, преовладавајуће мишљење међу теоретичарима је да Фејсбук (*Facebook*) још увијек, као једна од пионирских мрежа, једини посједује све неопходне карактеристике друштвене мреже. Детаљније о темељним поставкама друштвених медија у: [Kietzmann et al. 2011].

корисницима је доступна листа осталих корисника са којима су на неки начин повезани. Повезаност се испољава кроз претходно остварен контакт, посјећивање истих локација, давање подршке истим личностима или чланство у одређеним групама. Коначно, корисници могу свакодневно мијењати листу пријатеља и имати увид у листе других корисника, чиме се број појединачних интеракција међу корисницима потенцијално шири [Boyd and Ellison 2008: 211]. Међутим, поставља се питање да ли друштвени медији могу понудити простор за аргументовану дискусију равноправних учесника.

Један од првих покушаја стварања виртуелне агоре начињен је у виду форума, „виртуелних платформи за дискусију у којима корисници постављају питања и/или одговарају на питања других и размјењују утиске, мисли или искуства”, уз напомену да се „комуникација не одвија у реалном времену”, али је „обично свима видљива” [Rasmussen 2014]. Потпуно јавни карактер форумских расправа и могућност свакога да се укључи у расправу нешто је што на другим платформама није остварено у потпуности. Међутим, немогућност комуницирања у реалном времену, као и правила понашања (придржавање изабраној теми и поштивање других учесника у расправи) која практично не постоје на другим друштвеним медијима (изузев групних, нејавних облика комуницирања којима могу координисати администратори) довели су до тога да све већи број људи своје комуникативне потребе задовољава на другим платформама.

У сајбер-простору претежно се стварају кругови истомишљеника, нетрпељивих према другачијим гледиштима. Читањем коментара на интернету ријетко свједочимо аргументованој расправи, док се разлике у мишљењима најчешће настоје отклонити „говором мржње упућеном према свим оним који нису дио истог клана или фан групе” [Vučićić i Radovanović-Šarenac 2018: 140]. Када је ријеч о репутацији у виртуелној агори, њено стицање постаје битан параметар успеха, како на пословном, тако и на личном плану. Број свиђања (*лајкова*), коментара и дијелења (*шерова*) одређених објава постају мјера релевантности и кључ за позиционирање на почетним страницама других корисника. Садржаји који изазову лавину коментара и реакција долазе у први план, док и сами коментари бивају поредани на основу истих критеријума, а не хронолошки (или обрнутом хронологијом). Корисницима се приказује селекција садржаја, што може утицати на формирање мишљења о одређеној теми, посебно ако о њој мало или ништа не зна.

Експанзија интернета није остала изван видокруга истраживача из различитих области. Без обзира да ли се посматра као посебан облик културе, тржиште без физичких граница или као медиј [Бранковић 2014: 277], интернет може бити и средство и предмет истраживања. „Као да је Интернет дуалне природе: с једне стране, он је извор информација потребних у знанственим истраживањима, док се с друге стране, сам третира предметом знанственоистраживачког рада” [Leburić i Sladić 2004: 46]. Бројни дигитални алати, програми за статистичку обраду података, али и сам дигитални траг сурфера отварају раније неслућене могућности прикупљања

и обраде података. Бранковић указује на нови карактер истраживања јавног мњења, истичући да су динамичке активности корисника друштвених мрежа (коментари и коментари коментара) „вјероватно најбогатији извор информација о ставовима, осјећањима и расположењима чланова мреже” [Бранковић 2014: 280]. О плодности и значају истраживања Мреже и на Мрежи свједочи и читав низ нових дисциплина² у оквиру различитих друштвених наука и настојање истраживача да развију адекватан методолошки приступ новом подручју истраживања. Међутим, већина њих суштински је иста и за основну премису има инсистирање на триангулацији метода.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Предмет истраживања је утврђивање доминантних начина реаговања фејсбук корисника на проглашење ванредног стања у Републици Српској, поводом околности изазваних пандемијом корона-вирусом (COVID-19). У свим фазама истраживања коришћен је мултиметодски приступ – квантитативно-квалитативни. Поред фреквенције реакција, у раду се указује на њихове различите појавне облике (говор мржње, апологетизација владајућих структура и сл.) и интензитет (превасходно у виду различите вриједносне оријентације³, када је ријеч о текстуалним реакцијама). Истраживањем су обухваћени сљедећи типови реакција: дијелења објаве; коментари – писане реакције корисника на одређену објаву, уз могућност укључивања мултимедијалних елемената; реплике (коментари коментара) – одговор једног корисника на коментар другог, најдоминантнији облик дискусије посредством друштвених медија; те свиђања, воли, смијешно, изненађен, тужан и љут – као облици реакције путем клика.⁴

Метод прикупљања података представља синтезу анализе медијског садржаја, методе испитивања, односно њене технике анкетања спроведеног на непробабилистичком узорку – са намјерним бирањем, с обзиром на сврху истраживања, као и модификације нетнографског приступа истраживању друштвених мрежа – посматрања појединаца у виртуелном простору, без учешћа истраживача. С обзиром на то да сваки вид интеракције корисника друштвених медија са корисничким садржајима или другим корисницима оставља дигитални траг и као таквог га је могуће посматрати и класификовати према унапријед утврђеним критеријумима,

² Дигитална социологија, дигитална етнографија, виртуелна етнографија, анализа друштвених мрежа, сајбер-етнографија, онлајн етнографија, сајбер-психологија, нетнографија...

³ Вриједносна оријентација (уклон) је квалитативни показатељ односа субјекта спрема објекта, тј. субјектовог вредновања једне или више особина објекта посматрања. Приликом анализе корисничког дискурса, афирмативним сматрамо уклон у оним коментарима који садрже похвалну реторику, са епитетима усмјереним на предмет коментарисања. Најчешћи елементи негативно оријентисаних коментара су употреба партикуле *не*, логичка грешка *ad hominem*, вулгаризми и фокусирање на негативне елементе појаве. Неутралним сматрамо оне коментаре у којима се износе само проверљиве чињенице, без уношења елемената личног става.

⁴ У периоду узорковања и спровођења истраживања није постојала опција „подршка”, која се појављује тек у мају 2020. године, за вријеме писања овог рада.

јасно је да је ријеч о једној врсти медијског садржаја, са одређеним специфичностима које га разликују од садржаја других медија. Овакав приступ прикупљању података има бројне предности, али и недостатке.

Најприје, кориснички садржаји подложни су сталним и брзим промјенама. Поред могућности брисања, честе су измјене ранијих уноса: исправљање граматичких или других грешака, промјена става, намјерно манипулисање дискусијом. Због тога се од истраживача очекује да у мору података извуче најрелевантније, који најбоље одсликавају реално стање ствари. Поступак узорковања од пресудног је значаја за даљи ток истраживања, а базу података требало би изградити у што краћем временском року. На тај начин истраживање се „просторно” и временски димензионира прије евентуалних промјена у структури самог узорка, а резултати постају вреднији приказ једног дијела виртуелне стварности.

Псеудоанкетни карактер прикупљања података огледа се у томе што појединачне кориснике друштвених медија можемо посматрати као појединце из стварности – потенцијалне испитанике. Предност оваквог приступа је смањена опасност од псеудомњења. Другим ријечима, корисници се посматрају у природном окружењу, без учешћа истраживача који би питањима и интеракцијом са учесницима битно определијели ток дискусије и начин на који су изнесени одређени ставови. Појединци улазе у расправу са различитим мотивима и не постоји истраживач који би од њих могао тражити одговоре на питања о њима непознатој тематици. Посматрањем су обухваћени само они корисници који сами процјењују да су компетентни за учешће у расправи и који то из различитих разлога и чине. Због тога, добијене податке неопходно је интерпретирати у складу са нетнографским постулатом дигиталне нецентричности [Pink et al. 2016], који сугерише да је дигитална стварност само један од елемената глобалног друштвеног система тијесно повезан са осталим и никако најважнији. „Без детаљног познавања контекста, често је тешко просудити нарав садржаја корисничких коментара на друштвеним медијима, попут ситуација када је нејасно да ли су озбиљни или саркастични” [Lupton 2015: 63].

Недостатак метода је у тешком оправдању избора узорка, чија је генерализабилност неупоредиво мања у односу на анкетна истраживања са репрезентативним узорком стварне популације. Приликом истраживања понашања у виртуелном простору треба имати у виду да је број доступних чланова популације неупоредиво мањи него код класичног истраживања. Такође, активност сваког од њих није могуће подједнако вредновати, јер су одређени појединци много активнији од других и заступљени у већој мјери, што је неопходно узети у обзир.

Главна предност оваквог приступа јесте могућност посматрања непосредних утицаја медијских садржаја на појединце који су сами спремни да „учествују у истраживању”, без да се то од њих претходно захтијева. Оно што је истраживачу доступно јесу значења која корисници придају одређеним елементима стварности. „*Cyber* заједница је симболичка по природи. Прије је значење него структура, бит него форма” [Leburic i Sladić 2004: 52], док корисничка заоставштина представља „извор значења и

носиоце културе” [Kozinets 2010: 50]. На тај начин, неколицина припадника заинтересоване јавности ствара референтни оквир на основу којег други корисници тумаче исте садржаје након интеракције са њима.

Узорковање је обављено 30. марта 2020. године, по принципу (кораку) 10-10-10. Најприје смо утврдили десет медијских објава које Интернет претраживач *Google Chrome* процјењује као најрелевантније. Узорковањем су обухваћени само текстови објављени 28. марта, на дан проглашења ванредног стања, без ограничења у погледу државе из које садржаји потичу. Након тога, пронашли смо објаве датих садржаја на фејсбук страницама медија који су их пренијели. Испод сваке објаве анализирано је до десет најрелевантнијих коментара (према критеријумима друштвене мреже), а испод сваког од анализом обухваћених коментара до десет најрелевантнијих реплика (исто), односно одговора на коментаре.

Циљ истраживања је пружање одговора на већи број истраживачких питања. Најприје, анализом медијских садржаја покушавамо утврдити да ли кризне ситуације доводе до професионалне унисоности и ослањања на званичне изворе информација или медији настоје пажњу публице привући објављивањем садржаја који одступају од доминантне агенде. Након стицања спознаје о медијском извјештавању у времену пандемије, фокус истраживања помјера се ка непосредно израженим реакцијама корисника. Поред квантитативне (број реакција на објаве, досег објава), неизоставна је и квалитативна анализа текстуалних садржаја (коментара) ради утврђивања специфичности корисничке интеракције и фокуса њихове расправе. Коначно, покушаћемо утврдити коју тачку на континууму аргументована расправа — ненормирано комуницирање заузима конкретан примјер виртуелне јавне сфере у времену кризе.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Након што су средства јавног информисања региону пренијела вијест о проглашењу ванредног стања у Републици Српској, највећу пажњу читалаца привукле су онлајн платформе приватних медија из БиХ. Четири од десет најрелевантнијих објава за извор имају медије из Федерације БиХ (два текста *Ослобођења*, по један *Дневној аваза* и портала *klix.ba*), што представља још једну илустрацију тенденције федералних медија да извјештавају о неуобичајеностима и неправилностима у Републици Српској, на тај начин одржавајући постојећи привид истраживачког новинарства у БиХ. Од медија из Републике Српске у узорку је присутна само *Алтернативна шелевизија*, чији сајт је истога дана пренио двије готово идентичне вијести. Преостале вијести пренијели су медији из БиХ у страном власништву (*Н1*, *Глас Америке*⁵, *Радио Слободна Европа*) и *Недељник* из Србије.

Анализа садржаја показује да је новинарски уклон у цијелом узорку неутралан, што је један од показатеља професионализма новинара у кри-

⁵ Вијест *У енїиїейїу Реїублика Срїска уведено ванредно сїање* није подијељена на званичној фејсбук страници *Гласа Америке* [Voice of America].

зној ситуацији. Већина текстова позива се на званичне изворе информација и информативног су карактера, док је извјештавање претежно на фактографском нивоу. Од професионалне унисонности садржаја одступају два текста у којима се, поред доношења основне информације, укључују нови актери и њихово тумачење новонастале ситуације. Тако се у тексту *Негелњика* развија читав низ могућих посљедица одлуке о проглашењу ванредног стања, од злоупотребе додатних овлашћења које Влада Републике Српске у новим околностима добија, забране слободе кретања преко међуентитетске линије разграничења – што посланици у Народној скупштини из реда бошњачког народа тумаче као повреду виталног националног интереса, све до укључивања Вијећа народа Републике Српске и Уставног суда БиХ у цјелокупни спор [*Nedeljnik*, 28. 3. 2020]. Поред указивања на сложеност ситуације, у редакцији *Негелњика* стање ствари сагледано је из више углова, са елементима аналитичког приступа који се у домаћим медијима све рјеђе сусреће, посебно када је ријеч о дневним догађајима. Изненађујуће је, међутим, што текст овога типа не потиче од медија чију публику доминантно чине Бошњаци, већ од њузмагазина из Србије, који као извор наводи агенцију БЕТА, такође из Србије. С друге стране, у тексту са елементима сензационалистичког наслова *Ево шта из Амбасаде САД-а у БиХ кажу о увођењу ванредног стања у РС-у*, који преноси *Ослобођење*, главно и једино сазнање које добија читалац јесте то да амбасада није упозната са текстом одлуке [*Oslobođenje*, 28. 3. 2020]. Остаје отворено питање због чега из редакције сарајевског листа траже мишљење ове институције.

Већина анализом обухваћених објава није задржала већу пажњу публике. Томе у прилог иде податак да су корисници на својим профилима подијелили само три текста, при чему је укупан број дијелења 42. Имајући у виду и број пратилаца фејсбук страница медија у региону, можемо закључити да досег (*reach*) анализираних објава није велики, иако су егзактни подаци доступни само администраторима страница. Број коментара (са репликама) знатно је већи и износи 257. Важно је истаћи да је дистрибуција коментара изразито неравнојерна и варира од нуле до 157, колико се налази испод објаве на страници *HI* [N1BiH: *Vijesti*, 2020], двоструко више од сљедећег текста са највећим бројем коментара.

Када је ријеч о реакцијама путем клика, најфреквентнија су свиђања, док су остали типови знатно мање заступљени. То је и очекивано, с обзиром да је ријеч о искључиво информативним садржајима који имају карактер саопштења за јавност, чиме се и број различитих интерпретација и (емотивних) реакција своди на минимум. Као и у случају коментара, дистрибуција је изразито неравнојерна, па је већина текстова код публике прошла готово неопажено. Највећи број реакција путем клика привукла је вијест *Алтернативне телевизије* [*Alternativna TV (ATV)*, 28. 3. 2020], што се могло и очекивати, с обзиром на вријеме објављивања и ослањање читалаца на медиј са сједиштем у жаришту епидемије – Бањалуци.

Истраживањем смо обухватили укупно 76 коментара: 47 коментара на објаву и 29 реплика. Удио коментара чији аутори користе лажне профиле

занемарљив је (свега четири случаја), а ријетки су и случајеви у којима се аутор коментара упушта у даљу дискусију с другим корисницима (укупно три реплике). Код корисника, удобно смјештених у својим собама, може доћи до изражаја потреба за исказивањем одређених мишљења и идеја посредством корисничког налога, будући да се осјећају заштићеним. „У *cyberspace*-у смо сви храбрији, спремнији на ризик, понекад грубљи, понекад љубазнији... Но, постоје и 'ватрени окршаји' (*flaming*) које карактеризира непријатељско понашање. То су примјери тамне стране компјуторске комуникације и виртуалног узнемиравања” [Leburić i Sladić 2004: 50].

Вриједносна оријентација у нешто више од половине коментара и реплика је неутрална. Разлог за то је чињеница да у тим коментарима предмет о којем се говори није садржај објаве на коју корисник има могућност реаговања или се предмет садржан у тексту коментарише на суптилнији начин. „Због тога што народ у либералним, демократским друштвима ужива слободу говора и изражавања, уз остале благодети демократије, постоји могућност да свако приступа само оним информацијама за које је непосредно заинтересован” [Thorseth 2009: 246]. Велики удио негативних коментара последица је незадовољства одлуком о поштравању мјера предострожности у кризној ситуацији, али и цјелокупном ситуацијом на политичкој сцени у БиХ. Малобројни коментари афирмативног типа углавном садрже похвале мјерама које спроводи власт, уз приједлоге за даље кораке. Када је ријеч о садржају коментара корисника са лажним профилима, вриједносна оријентација у два случаја је неутрална, а исто толико је и саркастичних изражавања незадовољства („Хоће ли бити војних позива?“, „Сад смо као Фарма⁶“, „Питање шта је до сад било“, „Нек' се зна ко је бабо у тој мјесној заједници“). Нити један од ових коментара не садржи било коју врсту вријеђања, какве су присутне у остатку узорка.⁷

Имајући у виду да су предмет истраживања коментари које корисници друштвене мреже Фејсбук остављају испод објаве одређене стране, јасно је да број корисничких интеракција не може бити велики као у случајевима форумске расправе или групне дискусије. Бројни аутори указују да, баш као и у непосредним међуљудским односима, не можемо сваку интеракцију сматрати процесом конституисања заједнице. „Нису сва виртуална друштвена окупљања заједнице. Без особних улагања, интимности и повезаности које карактеризирају идеал заједнице, неке *on-line* групе су само средства комуникације међу људима сличних интереса. Заправо, интеракције у *cyber* заједници се могу проучавати и интерпретирати на исти начин као и у физичким заједницама” [Leburić i Sladić 2004: 53].

Мали број реплика које су изазвали коментари упућују на закључак да проглашење ванредног стања није привукло већу пажњу корисника. Поред споменутих карактеристика расправе путем коментара, треба истаћи и да овакав облик корисничке интеракције не доводи до успостављања

⁶ Коментар је двосмислен: Орвелова *Живојинијска фарма* или ријалити-програм у којем су учесници под константним видео-надзором.

⁷ Малобројни вулгаризми и напади *ad hominem* претежно су усмјерени на власт у цјелини и српског члана Предсједништва БиХ Милорада Додика, не и на друге кориснике.

трајнијих облика повезаности међу корисницима и не представља основ за креирање неког од облика онлајн заједнице. Иако Козинец (Robert V. Kozinets) онлајн заједницом сматра чак и пасивне претплатнике (*subscribers*) одређених садржаја [Kozinets 2010: 191], Калиандро (Alessandro Caliendo) сматра како се у окружењу друштвених медија сусрећемо са различитим облицима колективитета и различитим облицима корисничких понашања, као што су онлајн заједница, онлајн публика, онлајн гомила и самопромоција као сврха постојања налога⁸ [Caliandro 2017: 2]. Сваки од поменутих облика на специфичан начин модификује корисничке садржаје, бројност и тип интеракција. „Друштвени медији су динамични објекти, прије него готови производи, а које обликују потребе њихових корисника и циљеви њихових власника” [Van Dijck 2013: 7].

Узорком обухваћени дио виртуелног окружења најизразитије показује карактеристике онлајн публике. Корисници су окупљени око одређеног садржаја, у овом случају садржаја које преносе странице традиционалних медија. Број реакција на саме садржаје већи је од реакција на мишљења других, а малобројне корисничке интеракције слабог су интензитета и привремене су нарави. Анализа корисничког дискурса показује да коментари, као облик онлајн изражавања мишљења, ставова и идеја, у овом случају нису искоришћени на конструктиван начин. Мишљења појединачних корисника остају изолована, иако већина њих показује приближно исте ставове спрам конкретних догађаја и друштвене стварности у цјелини. Одсуство запаљиве реторике и шире сагледавање друштвено-политичке ситуације у БиХ и региону показују да међу корисницима друштвених мрежа можемо пронаћи добро информисане појединце, упознате са различитим ставовима [Thorseth 2009: 247] и спремне на аргументовану расправу са другима. Остаје питање да ли су способни доносити важне друштвене одлуке.

ЗАКЉУЧАК

Појава друштвених медија поставила је и изнова поставља бројне изазове истраживачима из области друштвених наука. Ослањање на традиционалне методе прикупљања података и искуства етнографских теренских истраживања захтијевају темељну ревизију, имајући у виду да могућности њиховог модификовања постају недовољне за свеобухватно сагледавање новомедијске стварности. Због тога међу теоретичарима постоји консензус да су једнометодска истраживања претежно квалитативног или квантитативног типа – прошлост.

Поред стављања публике у активни положај и омогућавања креирања и дијелења корисничких садржаја, друштвени медији нуде широк спектар могућности реаговања на садржаје других корисника и кориснике саме. Све већи број научних радова проблематизује концепт јавне сфере у дигиталном окружењу. Резултати и закључци, са предзнаком релатив-

⁸ Ово је најизраженије на Инстаграму.

ности, варирају зависно од комадића виртуелне стварности унутар чијих особености се корисници посматрају. Тако поједини аутори закључују да нове комуникационе технологије представљају моћно оружје и корак ка стварању транснационалног јавног мњења, док други указују на тамне стране оваквог облика међуљудског посредовања – говор мржње, ширење пиратерије, појаву и масовност лажних вијести.

Анализом извјештавања у кризној ситуацији и непосредних реакција фејсбук корисника на медијске садржаје утврђено је да, након проглашења ванредног стања у Републици Српској, медијску агенду карактеришу унисоност медијских садржаја, ослањање на службене изворе информација и извјештавање на фактографском нивоу. Мањи број медија пажњу публике настоји привући аналитичким приступом и указивањем на сложеност ситуације. Релативно мали број коментара испод садржаја оваквог типа показатељ су засићења становништва цјелокупном ситуацијом и свакодневним извјештавањем о активностима владе. Дискурс корисника друштвене мреже Фејсбук показује растућу свијест о штетним посљедицама говора мржње и других облика дискриминације у сајбер простору, што се огледа у претежно неутралним коментарима, одсуству запаљиве реторике, али и ријетком упуштању у расправу са другим корисницима. Истраживање показује да, иако у БиХ постоји заинтересована јавност, упозната са друштвено-политичком ситуацијом у земљи и свијету, мали је број оних који у аргументованој дискусији износе ставове суштински различите од доминантних ставова владајућих националних структура. Због тога на значају добија теза да „знати нешто о одређеном проблему” није исто што и „учинити нешто”. Анализом обухваћени дио виртуелног простора можемо описати као благо сучељавање корисника претежно мушког пола, добро информисаних, засићених свакодневним дешавањима на политичкој сцени, али са стереотипним критикама и приједлозима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бранковић, Србобран (2014). *Мейодологија друшћивеној истраживања*. Београд: Завод за уџбенике.
- Aichner Thomas, Franc H. Jacob (2015). Measuring the degree of corporate social media use. *International Journal of Market Research*, 57(2): 257–275.
- Boyd Danah M. and Nicole B. Ellison (2008). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1): 210–230.
- Caliandro, Alessandro (2017). Digital Methods for Ethnography: Analytical Concepts for Ethnographers Exploring Social Media Environments. *Journal of Contemporary Ethnography*, 1–28. [DOI: 10.1177/0891241617702960]
- Holmes, David (2009). Computer-Mediated Communication, in: S. W. Littlejohn, K. A. Foss (ed.), *Encyclopedia of Communication Theory*, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington: SAGE Publications, pag. 161–164.
- Kaplan Andreas M. and Michael Haenlein (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1): 59–68.

- Kietzmann Jan H.; Kristopher Hermkens, Ian McCarthy, Bruno S. Silvestre (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons*, 54(3): 241–251.
- Kozinets, Robert V. (2010). *Netnography*. New York: SAGE Publications.
- Leburić, Anči i Maja Sladić (2004). Metode istraživanja Interneta kao novoga medija. *Acta Iadertina*, 1/2004: 45–64.
- Lupton, Deborah (2015). *Digital Sociology*. London – New York: Routledge.
- Pink, Sarah; Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis, Jo Tacchi (2016). *Digital Ethnography*. New York: SAGE Publications.
- Rasmussen, Terje (2014). Internet and the Political Public Sphere. *Sociology Compass*, 8(12): 1315–1329. [DOI: 10.1111/soc4.12228]
- Thorseth, May (2009). On Tolerance and Fictitious Publics. In: L. Floridi (ed.), *The Onlife Manifesto*, Springer Open, 245–258. [DOI: 10.1007/978-3-319-04093-6_23]
- Van Dijck, Jose (2013). *The Culture of Connectivity*. New York: Oxford University Press.
- Vučetić, Vuk i Dejana Radovanović Šarenac (2018). Izazovi medijizacije društva. *HUM: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru XIII*, 19: 134–155.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Alternativna TV (ATV) (2020). Proglašeno vanredno stanje u Srpskoj. ATV, 28. 3. 2020. Доступно на: <https://www.atvbl.com/vijesti/republika-srpska/proglaseno-vanredno-stanje-u-srpskoj-28-3-2020>. Приступљено: 6. 5. 2021.
- Beta (2020). Skupština Republike Srpske uvela vanredno stanje, Bošnjaci najavljuju veto. *Nedeljnik*, 28. 3. 2020. Доступно на: <https://www.nedeljnik.rs/skupstina-republike-srpske-uvela-vanredno-stanje-bosnjaci-najavljuju-veto/>. Приступљено: 6. 5. 2021.
- N1BiH (2020). Vijesti: Republika Srpska proglasila vanredno stanje. N1BiH, 28. 3. 2020. Доступно на: <https://ba.n1info.com/vijesti/a420330-republika-srpska-proglasila-vanredno-stanje/>. Приступљено: 6. 5. 2021.
- Oslobođenje (2020). Evo šta iz Ambasade SAD-a u BiH kažu o uvođenju vanrednog stanja u RS-u. *Oslobođenje*, 28. 3. 2020. Доступно на: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/evo-sta-iz-ambasade-sad-u-bih-kazu-o-uvodenju-vanrednog-stanja-u-rs-u-543544>. Приступљено: 6. 5. 2021.
- Voice of America (VOA) (2020). U entitetu Republika Srpska proglašeno vanredno stanje. Доступно на: <https://ba.voanews.com/a/u-entitetu-republika-srpska-uvedeno-vanredno-stanje/5349868.html>. Приступљено: 6. 5. 2021.

FACEBOOK USERS' REACTION TO THE DECLARATION OF
THE STATE OF EMERGENCY IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

PETAR PUŠONJA
Solunskih dobrovoljaca 18
Han Pijesak, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
petarpetar96@gmail.com

SUMMARY: The paper presents the research findings on the behavior of users of the social network Facebook, in the circumstances of a crisis situation and the declaration of the state of emergency. By combining the media content analysis, modified netnographic approach and pseudo-survey techniques, the author seeks to determine the extent and the manner in which the declaration of the state of emergency in the Republic of Srpska has affected its citizens. The results show that the state of emergency has led to a reduction in the number of events reported, creating uniformity in media content and increasing the degree to which the media rely on official sources of information. On the other hand, the audience shows saturation with such content, completely ignoring it or expressing dissatisfaction with the overall situation, most often sarcastically. The analysis of user comments shows that, although value-neutral, the content focused on government activities provoked mostly negative comments, with hate speech and explicit vulgarism, as well as comments ad hominem, although to a lesser extent.

KEYWORDS: comment, reaction, like, state of emergency, value orientation

ЖИВОТ ЈЕДНОГ НЕМАЧКОГ ОФИЦИРА-НАУЧНИКА ИЛИ О КОРИСНОСТИ ПРЕВОДА НОВООБЈАВЉЕНЕ КЊИГЕ

(Andreas Roth, *Johann Albrecht von Reiswitz (1899–1962). Vom unbequemen Südosteuropaexperten zum Kunstschützer*, Ares Verlag, Graz 2020, 496 Sei.
[Андреас Рот, *Јохан Албрехт фон Рајсвиц. Од незгодної стручњака за Југоисточну Европу до заштитника уметности*, Грац 2020])

Књига Андреаса Рота посвећена Јохану Албрехту фон Рајсвицу у ствари је настала као плод истраживања и требало је да буде докторска теза овог немачког наставника историје и стручњака за Југоисточну Европу на Минхенском универзитету. Међутим, аутор на почетку дела читалачкој публици пружа занимљиву информацију – да је од њега менторка тражила да изврши одређене измене које би, по Ротовом мишљењу, потпуно искривиле резултате до којих је дошао у истраживању. Епилог овог сукоба предста-

вља Ротово повлачење дисертације из целокупног процеса израде и одбране. Међутим, рукопис је објавио издавач Арес из Граца који публикује велике едиције посвећене историји Другог светског рата, Вермахта и других сродних тема. Иако поменута аустријска издавачка кућа важи за издавача делимично алтернативне историје која покушава донекле да исправи негативну слику о немачком Вермахту у Другом светском рату, то се о овој књизи не може рећи будући да ни у једном сегменту не одступа од стандарда научне историографије која се данас изучава у Европи и свету.

С обзиром да постоје планови за евентуално објављивање на српском тржишту, писац ових редова је замољен да књигу прочита и да на основу текста изнесе сопствено мишљење о њој. Након читања књиге, аутор овог осврта сматра да би књигу било изузетно корисно превести и објавити у Србији, али у једној скраћеној форми. С обзиром да се ради о некој врсти биографије Албрехта фон Рајсвица у којој се аутор доста посветио приватном животу пре Другог светског рата, а пре свега проблемима у научној и професорској каријери, требало би нагласити да су ти делови српској читалачкој публици вероватно незанимљиви и могли би да се сажму тако да просечан читалац стекне увид у основе Рајсвицовог живота. Но, Ротово дело пружа нам веома вредан поглед на то како се један млади Прус заинтересовао за Балкан, његову историју и како су симпатије према Србији с временом расле.

И поред чињенице да је просечном српском читаоцу вероватно мање занимљиво проучавање „немачке“ компоненте Рајсвицовог живота, аутор на темељан начин расветљава размишљања једног немачког конзервативца племићког порекла који је имао изузетно амбивалентан однос према Хитлеру и нацистима. Рот публици расветљава различите фазе Рајсвицовог односа према нацистичкој власти и, посебно, Јеврејима, нарочито од тридесетих година 20. века. Наиме, Рајсвиц није према Јеврејима имао конзистентан и кохерентан став будући да је његово мишљење варијало од одушевљења због увођења антијеврејских привредних закона, којима се практично онемогућавало привредно деловање ове заједнице, до потпуног неразумевања и тихог негодовања зашто се ти закони примењују на немачке Јевреје-староседеоце, међу којима има доста родољуба и оданих држављана. И поред овог нијансираног погледа на Рајсвицов однос према Јеврејима, Рот истиче да протагониста његовог дела није био филосемита будући да је инсистирао да се дискриминациони закони примењују на оне Јевреје који су се после 1918. са истока Европе доселили у Немачку. Ротова анализа Рајсвицове кореспонденције са пријатељима и супругом открива читаоцима да ни Рајсвиц, а очигледно ни знатан део немачког друштва, није био свестан застрашујућих последица нацистичких расних закона пре свега због увржености антисемитских уверења у Западној Европи. Но, консеквенце „аријевске политике“, постаће Рајсвицу јасне тек када његови блиски јеврејски пријатељи буду присиљени да због ње напусте Немачку. Ипак, како је време пролазило Рајсвиц је показивао све мање емпатије према Јеврејима и њиховом страдању што Рот убедљиво доказује. Иако аутор читаоцима доноси читав низ Рајсвицових антисемитских опаски пре и током Другог светског рата, он није могао закључити, на основу прегледане грађе, да је овај Прус учествовао у геноциду над Јеврејима и отимачини јеврејске имовине, како у Немачкој, тако и у окупираној Србији (с изузетком откупа јеврејских ствари у Београду). Свакако, Рајсвиц је, истиче његов биограф, знао за прогоне и убиства пасивно се држећи и подржавајући режим, али у њима, колико је до сада познато, није узимао учешћа.

Након овог краћег екскурса посветићемо се централном питању овог прегледа Ротовог

дела. За српску читалачку публику посебно су занимљиви Рајсвицови контакти са представницима српске елите онога доба. Као археолог и интелектуалац, јунак Ротовог дела је изградио познанства са водећим српским интелектуалцима међуратног периода међу којима се истичу Владимир Торовић, Јован Цвијић, Милутин Гарашанин, Слободан Јовановић и други. Такође, занимљива је и епизода Рајсвицовог сукобљавања са владиком Николајем Велимировићем. Наиме, заједно са још једним немачким археологом Рајсвиц је спровео археолошка ископавања у околини Охрида 1931. и 1932. године током којих долази у сукоб са владиком Николајем, којег је оптуживао не само због тога што не води довољно рачуна о старинама, већ и зато што је мотивисао локалне сељаке да присвајају остатке античких грађевина како би градили куће и пратеће објекте. Свакако, Рот истиче да је однос Рајсвица према црквама и свештенству веома критичан уз јаку антиклерикалну ноту. То аутор посебно примењује у Рајсвицовој осуди комплетног подухвата Клауса фон Штауфенберга кога је, након неуспелог агентата на Хитлера, назвао „црним католичким псом“. Но, у тој критици Штауфенбергове завере, Рот не види само антиклерикалан приступ Рајсвица, већ и егзистенцијалну узнемиреност једног племића која је изражена пре свега у страху од Хитлерове могуће одмазде према припадницима аристократије који служе Вермахту. Уз то, српској публици може бити занимљив и Рајсвицов изузетно пријатељски однос према Карлу Шмиту и његовој супрузи Душки Тодоровић која је била Српкиња.

Од централне важности за српске читаоце јесте део књиге у коме је описан боравак и рад фон Рајсвица у Србији између 1941. и 1944. године, будући да пружа добар увид како у његов рад на терену, тако и у функционисање немачке окупационе власти. Овај део књиге прилично реално приказује разноликост интереса немачких окупационих група које се сукобљавају на простору Србије. На овај начин Рот описујући Рајсвицово окружење тих година демистификује стереотипно мишљење о комплетно централизованој и јединственој немачкој управи и чврстој дисциплини окупационих снага.

Током четрдесетих година 20. века у Рајсвицовом понашању истиче се прагматичност која се огледа у чињеници да је сарађивао са организацијом Аненербе (истуреним псеудо-

научним одељењем СС-а Хајриха Химлера), иако није подлегао нацистичким покушајима доказивања супериорности аријевске расе са Севера (*Ex-septentrione-lux* теза). Ипак, Рот сматра да је у овој организацији Рајсвиц видео могућност заштите културних добара и старина будући да му је Аненербе омогућавао тих година политичку заштиту и неопходна финансијска средства.

Попут односа са Јеврејима, однос Рајсвица и Срба Рот представља студиозно и нијансирано. С једне стране, Рот истиче да је Рајсвиц веома волео Београд, Србе и своје сараднике у тој земљи. За свој научни рад Рајсвиц је, подсећа Рот, одликован тридесетих година 20. века Орденом Светог Саве Краљевине Југославије. С позиција изразитог србофила у немачком систему, он је, напоменимо без успеха, заговарао политику „нежног притиска према Србима” и одустајање од масовних репресалија немачког окупатора. С друге стране, у својој концепцији српско-немачке сарадње Рајсвиц је био доследни заговорник немачких интереса који су се рефлектовали и на његово мишљење о потреби преваспитавања Срба и наметања страног (немачког) tutorства. У том смислу, за Рајсвица се једина конзистентна немачка политика огледала у давању малих надлежности српским окупационим властима под Недићевом управом пошто су Срби „деца коју треба васпитати”.

Пошто је Ротово дело сачињено од неколико целина, српској читалачкој публици требало би у целости представити поједина поглавља. Пре свега, у евентуалном преводу акценат би требало да буде стављен на предговор (стр. 7–9), будући да аутор даје мотиве за писање овог дела. Затим, било би корисно у целости представити и поглавље „Постанак научника” (стр. 25–57), пошто се у тој целини представља развојни пут младог Рајсвица од социјалдемократе до пруског конзервативца, као и његова прва искуства са Србима (љубавна веза са једном Српкињом) и југословенским простором током путовања 1924. године. Након тога, српским читаоцима било би од велике користи када би на свом језику имали могућност да прочитају и већи део поглавља „На путу ка истраживању југоисточне Европе” (стр. 58–86) које говори о научним почецима, јер је у овом поглављу Рот описао Рајсвицово друго путовање у Југославију 1928. године, мрежу познанстава Рајсвица с водећим српским интелектуалцима, али и боемски

живот проведен у Берлину где је одвојен од супруге и детета. У поглављу „Заштита споменика и ископавања у Охриду” (стр. 87–131) Рот детаљно описује улогу Рајсвица у успостављању контаката између српске и немачке научне заједнице, као и сукобе Рајсвица са владиком Николајем у том граду. За српску публику било би добро да се у што већем обиму преведе и поглавље „Покушаји утицаја на политику Немачке према Југославији” (стр. 186–210) у коме Рот скрупулозно описује Рајсвицову спољнополитичку концепцију будуће немачке политике ка југоистоку Европе коју је покушао да проследи Рему, Хесу и другим водећим личностима нацистичке партије. Супротно овим наведеним поглављима, српској публици била би мање интересантна уводна поглавља о методама истраживања (стр. 9–24), као и поглавље „Покушај научног етблирања” (стр. 132–185), где Рот анализира Рајсвицове неуспешне покушаје да се тридесетих година 20. века уздигне на друштвеној лествици Хитлерове Немачке. Евентуално, у српском издању требало би представити сажетак ових поглавља. Без икакве сумње, за будуће српско издање требало би превести велику целину „Заштитник уметнина” (стр. 211–361) због Ротових студиозних описа Рајсвицовог боравака и деловања у окупираној Србији од 1941. до 1944. године.

У последњем и највећем делу књиге, Рот истиче да је после више година Рајсвиц 1941. године прекинуо своје пасивно држање те да се у својству заштитника уметнина и културних добара упутио у Србију. Тај посао био је доста тежак и захтевао је од Рајсвица да обнови стара познанства, пре свега са Савом Кличковићем (учеником Карла Шмита), Предрагом Милојевићем (шефом редакције *Новой времена* до августа 1941. године, кога ће Рајсвиц лично спасити од хапшења Гестапоа под сумњом да је британски обавештајац), Павлом Гргићем (радником у Народном музеју кога ће Рајсвиц такође спасити од хапшења), Владиславом Рибникаром (кога ће, по казивању Милојевића, Рајсвиц извући из бањичког логора), Миодрагом Грбићем (угледним српским археологом) и Миланом Недељковићем (српским сликаром, вајаром и оснивачем школе примењених уметности у Београду). Обновивши контакте, Рајсвиц је почео да ствара тим с којим ће сарађивати у наредним годинама. Ни тај посао, истиче Рот, није текао по плану. С једне стране, Рајсвиц је имао изузетну

сарадњу са Грбићем и Недељковићем, али, са друге стране, није успео да мотивише некадашњег директора Народног музеја Владимира Петковића да се укључи у његов тим. Једна од посебних заслуга Рајсвица била је спасавање историчара Николе Вулића из логора „Бањица”. Током окупационог периода Рајсвиц је лично, истиче Рот, утицао да се његов познаник Милан Јовановић-Стојимировић унапреди у директора Државног архива. Као посматрача прилика и активног учесника у окупацији, Рајсвица је забрињавала опште раширена појава денуцијације међу Србима што се нарочито види на примеру сина адвоката Будимира Борисављевића који је, по Рајсвицу, неправедно интерниран због лажних оптужби.

Посебне заслуге у заштити српског културног блага Рајсвиц је имао у обнови рада музеја и попису отуђене имовине српских културних установа током окупације. Заједно са Миланом Кашанином, тадашњим управником Народног музеја, учествовао је у заштити *Мирослављевој јеванђеља* и његовом сигурном премештању из манастира Раче у трезор Народне банке. Уз то, Рајсвицовим инсистирањем у септембру 1941. године био је поново отворен Музеј кнеза Павла у којем је Кашанин остао управник. Цитирајући Кашанина, Рот напомиње да је Рајсвиц учествовао и у организовању преноса ратних застава српских јединица из Првог светског рата из Тополе у Београд које се и данас налазе у Војном музеју у Београду. Рот Рајсвицу приписује и заслуге у отварању музеја у Србији и неговању младог нараштаја српских археолога који ће касније имати веома важну улогу у југословенској археологији. У Банату, Рајсвиц је у складу са својом немачком политиком допринео да се новоотворени музеји у Бечкерек (данас Зрењанин), Белој Цркви и Вршцу предају на управу фолксдојчерима. Иако је у Банату фаворизовао Немце, фон Рајсвиц је допринео да се знатна материјална баштина Вршачке епархије сачува у земљи. Но, Рот истиче да Рајсвиц није био свемогућ у заштити културне баштине православних Срба у Банату будући да су окупатори у Беч однели комплетну архиву Владичанског двора у Вршцу. Такође, треба истаћи да се Рајсвиц побринуо за заштиту музејских експоната током бомбардовања 1944. године и током борби за ослобођење Београда октобра исте године, тако да су сви артефакти неопштећени преживели бомбардовање и ратна дешавања.

После рата управо је фон Рајсвиц био представљен као кључна фигура у спасавању моштију Светог кнеза Лазара, Светог кнеза Стефана Штиљановића и Светог цара Уроша Немањића од могућег усташког уништења. Међутим, на основу извора Рот закључује да је Рајсвицу овај посао био поверен од виших немачких структура што је често незадовољног Рајсвица одвлачило од сопствених послова и подухвата. Рот описује како је батаљон фолксдојчера у усташкој војсци штитио пренос моштију из манастира Јазак, Шишатовач и Бешеново и како је Рајсвиц свој посао радио темељно и поред негодовања. У овом делу књиге истиче се епизода када домобрански бојник Владимир Рогоз нуди професору Радославу Грујићу да присвоји неколико књига Библиотеке манастира Шишатовца за спомену што је Грујић одбио и моли Рогоза да се књиге манастирске библиотеке не односе. Вредно је помена да је током рата манастирска библиотека у потпуности изгорела у пожару. Дајући детаљне описе путање конвоја који је спасавао српско културно благо из Срема, Рот је истакао Рајсвицово задовољство успешно обављеном мисијом и незадовољство усташким опхођењем према Србима при чему је усташе називао „обичном бандом убица” (нем. “eine gewöhnliche Mörderbande”). Након што су Немци успешно обавили пренос моштију у сарадњи са српским стручњацима, културно благо је безбедно прешло у окупирану Србију. Заправо, Рот као правог иницијатора преноса моштију види Владимира Велмар Јанковића који је и дочекао посмртне остатке знаменитих Срба из Срема. Премда су Немци у потезу спасавања моштију најважнијих српских светаца видели шансу да поправе сопствени имиџ у окупираној Србији, они су били незадовољни догађајем на молебану у част моштију када је једна жена узвикнула „Живео цар Петар, први цар Балкана!” алудирајући тим речима на краља Петра II који се тада налазио у избеглиштву.

Сам Рајсвиц је из окупиране Србије однео одређене количине архивског материјала у Баварску где му се налазило имање. Углавном се радило о његовим списима, пописима културног добра и других ствари. Део те грађе је предао Американцима 1945. године, док је остатак задржао. Његова заоставштина се налази данас у архивама Минхенског универзитета и Баварској државној библиотеци. За српске научнике, архивске и музејске раднике,

Ротова књига доноси корисне смернице дајући детаљан увид у то шта је од српске културне баштине пренето у Беч или Немачку. На основу Ротове реконструкције и увида у расположиве инвентаре културних институција, српски културни и научни радници могли би да направе преглед тога шта је Србији враћено, а шта би тек требало да се тражи назад.

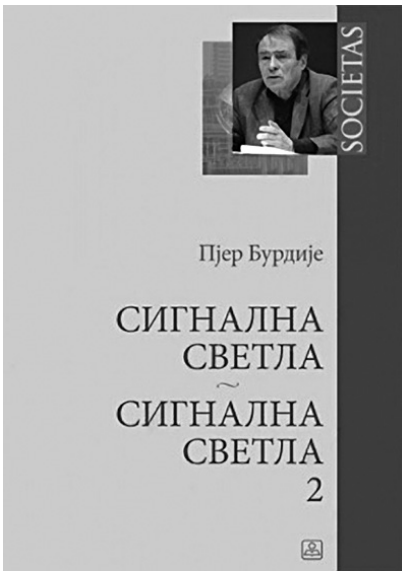
На основу наведеног, мишљења смо да би изузетно корисну монографију Андреаса Рота

о Јохану Албрехту фон Рајсвицу требало превести на српски језик у једном краћем и прилагођеном издању захваљујући коме би српска јавност била упозната не само са сложеном немачком улогом у чувању, затирању и одношењу српског културног блага, већ би добила и додатни подстрек у потрази за несталим наслеђем.

*Жељко Малецевић
Линц, Аустрија
zeljko.malesevic@mag.linz.at*

БУРДИЈЕОВА КРИТИЧКА АНАЛИЗА НЕОЛИБЕРАЛНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ И (НЕ)АНГАЖОВАНЕ УЛОГЕ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

(Бурдије, Пјер, *Сиџнална свејла ~ Сиџнална свејла 2*.
Завод за уџбенике – Библиотека Societas, Београд 2019;
Превела са француског Милица Пајевић)

Књига *Сиџнална свејла ~ Сиџнална свејла 2* представља колекцију текстова које је Пјер Бурдије објављивао као свој допринос отпору светском неолиберализму. Она је заправо, скуп сигнала за узбуну, упозорења на опасност неолиберализма и, истовремено, пледоаје за један нови европски друштвени покрет. Завод за уџбенике је још 1999. објавио први део ове књиге, да би га сада допунио и другим делом, у оквиру целине коју је публиковао у својој реномираној библиотеци Societas.

Пјер Бурдије је француски социолог, познат научној јавности по својим идејама које

се односе на подручје проучавања више посебних социологија: образовања, културе, медија и политичке социологије. У својим истраживањима, скоро читаву деценију, трагао је за одговорима који су резултирали кроз скуп идеја о примарном позиву ангажовања интелектуалаца у односу на нове облике организације друштва.

Аутор дела *Сиџнална свејла ~ Сиџнална свејла 2* оштро критикује идеологију неолиберализма, за разлику од неких својих претходника и савременика који су били њени епигони. Бурдије је акционалиста и уверен је „да ће резултатима својих истраживања, научном и друштвеном критиком, пружити допринос разбијању доминантне неолибералне догме, која се жели приказати као једина истина, и афирмисати становиште да се истраживања истине у области социологије и друштвено-хуманистичких наука никада не смеју раздвајати од трагања за путевима развоја друштва и еманципације човека” [Митровић 2019: 8]. Бурдијеови текстови су непосредне реакције на друштвено збивање и друштвено мишљење (интервјуи, полемике, критичке реакције и коментари, учешће у расправама, говори штрајкачима и демонстрантима на синдикалним скуповима, говори за књиге и др.). То је интелектуални ангажман који је истовремено и конкретан, и теоријски заснован. Зато ова књига, уз још неке (нпр. Н. Чомског, Х. М. Енценсбергера и др.), може попунити празнине у нашој друштвеној мисли и показати како је истински ангажман интелектуалца данас и нужан и могућ, а да не мора да буде дневнополитички приземан и баналан [Нешковић 2000: 194].

Бурдије захтева реакцију интелектуалне елите која ће научним путем поставити нове моделе у савременом друштву. Као што и Гулднер каже: „Социологија почиње ослобађајући свет од илузија и наставља ослобађајући себе” [Gouldner 1980], несумњиво се, дакле, поставља питање у ком смеру иду истраживања интелектуалаца и коме служе њихове идеје? На којим људским постулатима се заснивају њихове идеологије и да ли они делују у складу са универзалним људским вредностима? Бурдије главни фокус ставља на идеологију неолиберализма, односно глобализма чији исходи човечанство посматрају искључиво кроз призму максимализације профита и настојања да богати постану још богатији. „Тај неолиберални програм тежи да потпомогне раскид између економије и друштвених стварности, и да тако, у стварности изгради, економски систем у складу са теоријским описом, односно неку врсту логичне машине, која се приказује као ланац принуда који вуче за собом економске актере” [Бурдије 2019: 130]. На том трагу, о задатку социолога је као науке и суштинском путу којим социолог треба да иде, пише и Љубиша Митровић: „Социологија се не сме клањати нити узмицати ни пред силама владајућег поретка. Она, резултатима својих истраживања треба да помогне развоју рационалне и критичке самосвести код друштвених актера, да јача потребу о буђењу историје и активном учешћу о преображају савремености” [Митровић 2015: 301]. Управо тај преображај савремености Бурдије види „у коришћењу симболичке моћи у служби разобличавања идеологизираних свести и формирање борбеног грађанства, које ће пружити отпор свакој врсти манипулације и борити се за афирмацију истине у савременом свету” [Митровић 2019: 25–26]. Централна идеја његових промишљања односи се на потребу друштва за побољшање свих аспеката од политике, економије, образовања, па све до културе. Примереније домаћем читаоцу, Андрићеви *Знакови поред њуша* јесу *Сигнална свејла* интелектуалаца о којима Бурдије пише, а све с циљем да позив социолога оправдају тако што ће поставити нове постулате у друштвеним заједницама. Прометејска социологија, за коју се он залаже, са снажним ослободилачким, еманципаторским духом требало би да подстакне друштво на делање које ће отклонити или макар смањити у одређеној мери

последике доминантних идеологија. Важно је да се социолог ухвати у коштац са неолибералним идејама које сваком друштву доносе више штете него користи. За то је потребно добро упориште на коме ће почивати идеје и мисли социолога, које треба да постану одлучујуће у тој борби за људскост, за човечанство. На жалост, све је више примера где интелектуалци дижу глас за уобичајене свакодневне, формалне ствари, а зазиру да се баве питањима која су од суштинске друштвене важности.

Неспорно је да прихватање различитости доприноси једном друштву у сваком могућем сегменту, као и да разумевање туђих култура увелико помаже да разумемо сопствену друштвену стварност, али, исто тако, суноврат једног друштвеног поретка управо је у одрицању свега што чини нашу заједницу. Одбацити, унизити или показати неразумевљење за проблеме локалне заједнице показатељ је да смо се одрекли основних идеја једног друштва. Позив социолога, као што Бурдије наглашава, јесте све супротно превазиђеној визији која „почива на вери неког другог доба у историјску неизбежност засновану на примату производних снага које не регулише ништа друго до конкурентна настојања појединачних произвођача” [Бурдије 2019: 84].

Друштво ризика мора да буде подржано од интелектуалаца који ће своју мисију испунити на најбољи могући начин – у служби друштвене заједнице. Оно чиме би требало да се баве интелектуалци јесте управо то – отклонити све бољке једног друштва како би припадници заједнице успели да делују без икаквих потешкоћа. Изгледа да је то данас веома тешко, али и сасвим другачије посматрано од оних који представљају интелектуалну елиту. Бурдије је веровао да ангажованост социолога може допринети сасвим другачијем току организације друштвене стварности: „Ми, социолози, без икаквог упирања прстом можемо предузети раскривање тих мрежа и показати да је протоку идеја подлога проток моћи. Постоје људи који мењају идеолошке услуге за положаје на власти” [Бурдије 2019: 88].

Нови друштвени феномени произвели су и мноштво последица по социологију као науку, али и по деловање социолога. „Знати – значи познавати главне (глобалне), економске, политичке и социјалне процесе и умети предвидети њихов даљи ток. Водити – значи

имати осећај одговорности на чијем си економском, политичком или културном врху, те умети изналазити решења за различите врсте изазова” [Антонић 2014: 31]. То је оно кључно чиме би требало да се руководе они који би да представљају онај друштвени слој који се уобичајено назива елитом.

Посебну пажњу Бурдије је посветио улози масовних медија у друштвеним процесима. Моћ медија и њихов далекосежан утицај на јавност доприносе искривљеној слици друштва и умереном фокусу извештавања и објављивања. Поред свега тога, несумњиво је да ће у таквом измењеном облику презентовања друштвених догађаја доћи до колективног неповерења у масовне медије и потребе да се успостави алтернативан начин преношења информација које су од посебног значаја за друштвену заједницу. Наравно, све то је немогуће замислити као релевантно и остварљиво уз идеје које доминирају савременом друштвеном сценом: „Та политика је подстакнута истом намером, а то је уништење социјалних тековина које су, шта год рекли о њима, међу најувизишенијим достигнућима цивилизације. То су достигнућа која треба учинити универзалним, проширити на цео свет, мондијализовати, уместо да се под изговором глобализације, те конкуренције економски и социјално мање развијених земаља, она доводе у питање. Ништа није природније и оправданије него одбрана тих тековина, коју неки настоје да представе као облик конзервативизма или застарелости” [Бурдије 2019: 92].

Значај идеја, али и интелектуалне реакције социолога Бурдије демонстрира и у *Сигналним свећелима 2*, са акцентом на Европски друштвени покрет за нову „социјалну Европу” који би кроз научно доказане чињенице и постулате утабао сигуран пут будућим генерацијама. Пасивизација друштвене масе управо се огледа у одбијању да се предузме било који корак, а све као последица континуираног ефективног уобличавања једне доминантне неолибералне догме. Политика поприма нове обресе организовања и мотиве деловања у односу на друштво, а Бурдије истиче да се „младима смучила политика коју им сервирају политичари. Политичари су им огадили политику. Потребно је политици вратити смисао и за то изнети предлоге пројеката будућности који могу да дају смисао економском и друштвеном свету” [Бурдије 2019: 168–

169]. Називати ствари правим именом, поступати у складу са основним људским правима, деловати колективно а не лично, искористити социјални капитал интелектуалне елите на прави начин, једини је пут који Бурдије види. Циљ је да се друштво ухвати у коштац с проблемима животне средине: загађења ваздуха, озонске рупе, необновљивих извора енергије или нуклеарних акцидената, који су нужно „глобални” јер не познају границе између нација или „класа”. „Исто важи и за проблеме који се директније тичу привреде или културе, као што су питања дуга земаља у успону или утицаја новца на производњу и ширење културе” [Бурдије 2019: 165–166]. Љ. Митровић указује како је Бурдије у *Сигналним свећелима* и *Сигналним свећелима 2* „алармирао интелектуалце, упозоравајући на то које су људске вредности данас угрожене”, при чему је истицао „улогу науке, слободномислених људи, истраживача у пољу симболичке моћи, да се реafirмишу непролазна начела Слободе, Једнакости/Правде и Братства у свету у борби за ново друштво, одрживи развој, хуманизацију света и еманципацију човека” [Митровић 2020: 187].

Сигнална свећела и *Сигнална свећела 2* омогућавају нам да шире сагледамо процесе који се крију иза различитих принудних парадигми и остављају далекосежне последице, те да схватимо да је отпор овом неолибералном поробљавању важан задатак и дужност истинских интелектуалаца.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

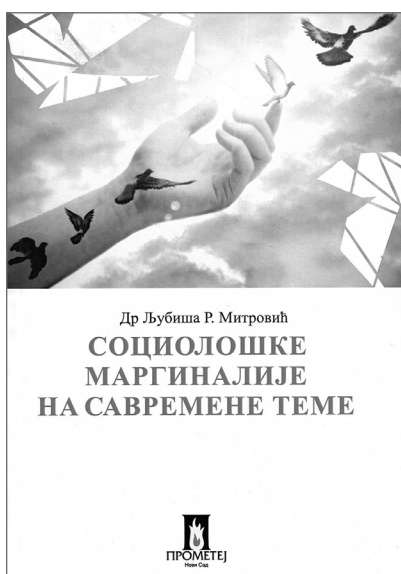
- Антонић, Слободан (2014). Стање друштва и стратегије обнове. У: Светлана Курћубић Ружић (ур.), *Ка српском стиановицију*. Београд: Евро-Ћунти, 29–39.
- Бурдије, Пјер (2019). *Сигнална свећела ~ Сигнална свећела 2*. Београд: Завод за уџбенике.
- Митровић, Љубиша Р. (2015). *Под лујом социолога*. Нови Сад: Прометј.
- Митровић, Љубиша Р. (2019). Предговор: Бурдијеов плодојае за ангажовану/еманципаторску социологију, обнову позива интелектуалца и формирање новог европског социјалног покрета. У: Пјер Бурдије, *Сигнална свећела ~ Сигнална свећела 2*. Београд: Завод за уџбенике, 7–37.

- Митровић, Љубиша Р. (2020). Пјер Бурдије о хуманистичко-еманципаторској улози социологије, интелектуалаца и новог европског друштвеног покрета. *Социолошки преглед*, LIV(1): 183–187. <DOI: 10.5937/socpreg54-26158>
- Нешковић, Ратко (2000). Критика Неолиберализма као идеологије безалтернативног поретка (Или: о могућности ангажованог интелектуалца данас). *Теме*, књ. XXIV (3–4): 193–216. <<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-7919/2000/0353-79190003193N.pdf>>
- Gouldner, Alvin Ward (1980). *Za sociologiju: obnavljanje i kritika u sociologiji danas*. Zagreb: Globus.

Милица М. Марјановић
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у
Косовској Митровици
Филозофски факултет,
Катедра за социологију
Косовска Митровица, Србија
milicamarjanovic088@gmail.com

СОЦИОЛОШКИ ОГЛЕДИ И РАСПРАВЕ НА САВРЕМЕНЕ ТЕМЕ

(Љубиша Митровић, *Социолошке маргиналије на савремене теме*,
Прометеј, Нови Сад 2019, 252 стр.)

У издању новосадске издавачке куће „Прометеј” 2019. године, на 252 странице, објављена је квалитетна и вредна књига социолошког жанра – *Социолошке маргиналије на савремене теме*, чији се радни наслов може и реформулисати у „Перманентна, акцијска и алтернативна социологија”. Аутор књиге је професор емеритус на Филозофском факултету у Нишу др Љубиша Р. Митровић. Овај цењени социолог дужи низ година изводи наставу из предмета који се баве проучавањем материје из области социологије и истрајава у својој интелектуалној одисеји.

Књига о којој је реч представља социолошке огледе и расправе на савремене теме, које је аутор под заједничким именом назвао „Социолошке маргиналије”. Ради се о студијама

и чланцима које је саопштио на бројним скуповима у земљи и иностранству у последње две године. У њима се разматрају бројна друштвена питања која су теоријски релевантна за разумевање структуре и динамике савременог друштва, а посебно српског друштва у транзицији, као и улоге савремене социологије. Аутор наводи да, живимо у *глобално доба*, испуњено бројним кризама и противуречностима: од начина производње, преко односа класних снага, до политике и културе. Неолиберална стратегија друштвеног развоја и антагонистичка, анархична глобализација, довеле су до бројних социјалних и регионалних противуречности у свету: деградације социјалне државе и дефицита социјалне солидарности, кризе система вредности, успона тржишног фундаментализма и социјалдарвинизације друштвених односа у националним и планетарним оквирима. Критички социолози у свету у својим студијама пишу о убиственим последицама „капитализма катастрофе” [Клајн 2009: 372] и разорним учинцима неолибералне транзиције без социјалне одговорности, која је наметнула модел присилне, зависне модернизације и рестаурације капитализма периферије у овим друштвима, као и њихове реколонијације. Мануел Кастелс (Manuel Castells) је садашњу епоху описао као настајуће информатичко, умрежено глобално друштво, које живи у знаку дихотомије хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја. Јирген Хабермас (Jurgen Habermas), пак, о „добу у којем живимо” пише као о свету постнационалних констелација, док Ален Турен (Alain Touraine) говори о настајућем *hosiјdpyuишy*.

С тим у вези аутор наводи да се у свету позног постмодерног капитализма и постсоцијалистичке транзиције све више шири

антихуманизам. На делу су процеси разарања солидарности међу људима, те следствено настаје повлачење и маргинализација друштвено-хуманистичких наука. Такође, у таквој социо-културној ситуацији у дефанзивни се нашла и савремена социологија. И она се, како истиче аутор, „разболела на смрт” (С. Киркегор / S. Kierkegaard). Захваћена је процесима атомизације и фрагментације, дисциплинарним хаосом, опијена је квантофренијским приступом, техничком ефикасношћу и митом о вредносној неутралности својих истраживања. Савремена социологија делује у сенци доминантних парадигми – неопозитивизма, функционализма, теорије рационалног избора, елитизма и етнокултурализма. Најчешће је у пракси редукована на инжењерску емпиријску социологију размрвљеног рада/фрагмената, у служби снага савремене корпорократије, политократије, менаџмента и маркетинга. И позив социолога одређен је низом фактора: у распону од квалитета унутрашње академско-едукацијске субкултуре и њиховог професионалног угледа у подели рада, до карактера глобалног социјалног система и развојних потреба друштва.

Аутор посебно наглашава да је социологија настала, како је писао Рејмон Арон (Raymond Aron), из духа просветитељства, као органон духовне еманципације грађанства и његове оптимистичке вере у настајуће „царство разума”. Њу су својатили различити друштвени покрети – како актери револуције, тако и актери реформизма (Маркс и Конт). Од њеног настанка, па кроз различите фазе развоја у 170 година историје постојања, она се цепала, како истиче Хабермас (Habermas) у студији *Теорија и Ѣракса*, на различите теоријске и идејне струје – конзервативну, реформистичку и радикално-револуционарну – које су изражавале интересе друштвених снага. Историчари социологије и социолози науке, истраживали су претпоставке њеног развоја у различитом епохалном, друштвеном и културном контексту, указујући на њене успоне и падове као науке, позива и професије: од пионирског, херојског периода њеног настанка, преко њене универзитетске институционализације. Истраживали су и развој емпиријске примењене социологије, до савремене етапе њене постмодерне кризе, губљења идентитета, разарања у форми размрвљеног рада, дисциплинарног хаоса, и губљења хуманистичко-еманципаторске пер-

спективе, о чему је писао Питер Л. Бергер (Peter L. Berger, 1929–2017) у свом ламенту – *Социолоџија: ѿвлачење ѿзова* (1992). Аутор, даље наводи да, социологија није „весела наука” (Ф. Ниче / F. Nietzsche, 1844–1900). Она је критичка и неспокојна, „борбена дисциплина” (П. Бурдије / P. Bourdieu), која егзактним методама науке разоткрива друго скривено лице друштва, латентну функцију друштвених појава, силе друштвене детерминације у социјалном простору, али и могућности избора и алтернативног деловања друштвених актера у систему самопроизводње друштва и проширивању простора људске слободе.

Осим тога, током свог постојања и развоја, савремена социологија разапета је између процеса фрагментације и глобализације. Насупрот тенденцији фрагментације и методолошки техничког оптимизма, који доминирају у социологији данас, све је више истраживача који истичу потребу схватања социологије као комплексне науке о друштву и човеку, као и потребу редефинисања, проширења њеног предмета у контексту савремених онтолошких промена, везаних за процесе глобализације и настајући свет умреженог друштва и постнационалних констелација. Савремени свет је, услед деловања снага трећег и четвртог развојно-цивилизацијског таласа, суочен са *друшћивом у ѿокрећу* и различитим нивоима његове транзиције у одређеним сферама друштвеног живота. У том смислу *ѿтранзиција* није импортован процес, смишљен у конспиративним радионицама геостратега, већ је глобални и регионални феномен којим је захваћено савремено светско друштво. На то је својевремено упозорио Алвин Тофлер (Alvin Toffler, 1928–2016) у својим студијама *Шок будућности*, *Трећи ѿлас*, *Револуционарно боѿиѿсѿво* и *Нова цивилизација*.

Но, и поред свих ових, нимало лаких питања за једну науку, аутор у уводном делу наводи и да је социологија јединствена теоријско-емпиријска, полипарадигматска комплексна наука о друштву, култури и човеку. Иако је настала у ери нација, које су представљале оквир друштвеног живота у 19. веку, савремени процеси глобализације, планетарног умрежавања светског друштва, захтевају да се та целина највишег реда – историјски глобални тоталитет друштва – посматра у новом контексту светског система, о чему пишу И. Волерстин (Wallerstein) и М. Обров (Obrov). У том смислу за даљи опстанак и

развој социологије неопходно је њено радикално отварање према настајућем свету трансдисциплинарних наука и интегрисаних студија: мондологије, антропологије, културологије, екологије, конфликтологије, футурологије итд.

Међутим, аутор нас упознаје да, развијајући се у социолошкој праксеологији, као емпиријска примењена наука, социологија никад не сме изгубити везу са највишим донетима развоја теорије, као и хуманистичко-еманципаторском перспективом. Речју, своја истраживања истине она никада не сме раздвојити од трагања за путевима социјалне правде и човекове слободе, на шта упозорава И. Волерстин (I. Wallerstein). Из свог фокуса никада не сме изгубити *људски коефицијент* у истраживањима друштва, његове структуре и динамике, односно положај и улогу људи и друштвених група као „производе и произвођаче друштва” и његовог многоликог карактера и идентитета. То, пак, захтева од социолога, не само висок професионализам и методолошко-техничку ефикасност у анализи, него и *социолошку имагинацију*. То подразумева способност за синергију резултата емпиријских и теоријских истраживања, за синтезу појединих локалних појава, индивидуалних судбина, са структурним и глобалним процесима, као и откривање историјских могућности и хуманистичко-еманципаторских перспектива даљег одрживог развоја друштва, подизање и остваривање квалитета живота људи и њихових слобода.

С тим у вези, аутор у делу књиге усмерава и упознаје читаоца да се на овом путу резултати социолошких истраживања повезују са актерима друштвене акције, а *социолошки њозив* добија обресе прометејске ангажованости у складу са Туреновим схватањем улоге акцијских/партиципативних истраживања и Бурдијевом поруком да је социологија радикална рефлексија и борилачка дисциплина. Наиме, она трага не само за истином о постојећем друштву, већ и путевима и перспективама његовог даљег напретка, хуманизације и еманципације. Стога је она увек не само аналитичка, радикална рефлексија и критика постојећег друштва, него и градитељска, *јрометейска наука*, која трага за алтернативним путевима, перспективама одрживог развоја људског друштва и човечанства. Сходно томе, добро је подсетити на поруку Алвина Гулднера (Alvin Gouldner): „Социо-

логија почиње ослобађајући свет од илузија и наставља ослобађајући себе...” Такође су важни упозорење и заветни апел Зигмунта Баумана (Zigmunt Bauman) да уколико социологија не жели да доживи смрт у постмодерни, „алтернативна социологија предлаже радикално преуређење социологије: да се од науке и технологије неслободе, претвори у науку и технологију слободе; да се успостави као нова културна политика у служби људске слободе” [Bauman 2014].

Одговор аутора на ова тешка питања је умерен и избалансирани, и у складу с општим усмерењем књиге, тако да треба још једном поновити: *социологија* није весела социографска наука, у служби естетизације институционалног поретка и владајућих структура моћи, него критичка и неспокојна, егзактна и хуманистичко-еманципаторска наука. Стога је савремену социологију потребно извући из загрљаја нових облика инструментализације, идеологизације и злоупотребе. Само обнова критичке теорије друштва и милсовско-бурдијевске традиције у новим условима може вратити углед социологији као *науци слободе* (А. Турен) и подићи достојанство овог позива у служби развоја критичке јавности и реафирмације ангажоване улоге интелектуалаца, те подизања нивоа и потенцијала радикалне друштвено-еманципаторске борбености актера у савремености.

Конечно, нужно је да се поближе погледа шта социолозима-истраживачима доноси ова књига? *Интеликџуалци*, на раскршћу света у суморним временима, својим сазнањима шаљу „сигнална светла” (Бурдије) на изазове и опасности, као упозорења куда треба да се „плови” како би се избегле погубне замке. Без њиховог оштрог и *будној умној ока*, свет би се кретао попут „слепца и зомбија”, тумарао у мраку, посрћући и падајући на путу препуном распутница и безнађа, давећи се у мочвари препуној крокодила, отровних змија и обмачујућих утвара. Уморни од лутања, они би вапили као Јов у пустињи и мраку: „Светлости, више Светлости” – понављали би попут ламента самртну поруку великог Гетеа.

Такође, аутор наводи и следеће: ако је „образовање образованима друго Сунце”, како је говорио стари грчки филозоф и песник Хераклит, а у вези с тим у новом веку Ниче га допунио својом максимом „образовање је најбоља политика будућности”, онда је, како за схватање узрока наше епохалне кризе, тако

и за излазак из ње, насушна потреба данас *гемаргинализација друштвено-хуманистичких наука, обнова критичке социологије* као алтернативне науке о друштву, човеку и слободи, као и *реафирмација прометејске мисије интелектуалца, у борби за бољи, праведнији, хуманији и слободнији свет*. Аутор даље наглашава да појам и улогу *интелектуалца* поимамо у грамшијевском и мерлопонтјевском кључу филозофије, не као ознаку за ниво формалног академског образовања појединца и група, него за њихову друштвену ангажованост за опште добро, на страни еманципације човека, друштва и човечанства.

Када погледа изблиза ову књигу, након исцрпног „Предговора”, аутор је резултате истраживања структурирао и концепирао, поред увода, кроз три кључне тематске целине-поглавља, која су даље сегментирана на низ ужих тема и подтема.

Прво поглавље („Савремене друштвено-хуманистичке науке – између маргинализације и обнове њихове критичко-еманципаторске улоге”) представља прави увод у тему и обухвата пет потпоглавља („Савремена социологија између одлазећег и настајућег света /тенденције, раскршћа и алтернативе/”; „Марксова мисао – између стигматизације и реактуализације”; „Бурдијеов плодоаје за ангажовану/еманципаторску социологију, обнову позива интелектуалца и формирање новог европског социјалног покрета”; „Љубомир Тадић о Прометејском праву на побуну као основном људском праву и Демаргинализација друштвено-хуманистичких наука – пут обнове критичке и еманципаторске улоге савременог универзитета”). Већ из самог наслова и резимеа, да се закључити да је аутор за све амбициозно поставио циљ. Али, како и сам аутор у тексту каже, воли често да цитира једну Ничеову поруку (из *Тако је говорио Зараџусџра*). Парафразирана гласи: „Ја волим оне који на свом путу постављају високе циљеве и у тежњи да их освоје, у лету умиру. Јер, човек је рођен да лети као птица, а не да пузи! Служба истини, најсуровија је, али и најчистија обавеза филозофа и научника. Она захтева самопрегор, одважност, храброст и одрицање, нема веселе науке!” Тако је говорио Ниче (Nietzsche). Зато су филозофи и песници, како вероваху стари Грци, као потомци богова, сетни, меланхолично загледиани у пролазност света и смртност човека (те „мислеће трске”): у тежњи да измере време, да открију тајне света и човека. Отуда је делатност фило-

зофа и научника у знаку вечне радозналости и неспокоја.

Аутор у овом делу наводи и ово: када муди/филозофи заћуте, будале/дураци проговоре, а тајкуни/трговци/мафијаша се обогате. Управо живимо у таквом сумотном времену транзиционог хаоса и глиба у белосветском суровом поретку убиственог „капитализма катастрофе” (Н. Клајн), и домаћој транзиционој страдији/недођији, зависног друштва капитализма периферије. Аутор у овом поглављу посебно истиче да, социологија у Србији има богату традицију. Са дубоком пажњом њу треба истраживати, остављати трајне и истините записе о дOMETИМА стваралаштва пионира, утемељивача и ранијих генерација наших социолога. Поруке тих „учитеља енергије” треба изнова ишчитавати, јер сјај њиховог дела није избледео. Од њих се може много научити и како се воли свој позив, али и свој народ. Но, у исто време, морамо бити отворени према теоријско-методолошком плурализму и најбољим резултатима у савременој светској социологији. Из те комуникације наша наука се може обогатити, модернизовати и подизати свој истраживачки потенцијал, а наш позив и професија креативно афирмисати. Савремена социологија – према проблемско-предметној концентрацији својих посленика на одређена истраживачка поља – налази се разапета између фрагментације и глобализације, настајућег и настајућег света. Велики развојно-цивилизацијски таласи (А. Тофлер), на прагу 21. века, као да руше и односе читаве светове и полагају темеље новој цивилизацији, која се помаља у обрисима информатичког постиндустријског друштва, али и *постдруштва* (о коме пише А. Турен), или *постхуманој друштву* (о чему пише Ф. Фукујаме). У својим социолошким футуролошким пројекцијама А. Тофлер и З. Бауман пишу о настајућем високо индивидуализованом постмодерном флуидном друштву. Јирген Хабермас, пак, пише о настајању света постнационалних констелација и полагања темеља човечанству као новом облику заједништва и друштвености.

Друго поглавље „Раскршћа и алтернативе савремене левице” обухвата три потпоглавља: „Раскршћа и алтернативе савремене левице”; „Историјски и социјално-структурни аспекти студентске побуне ’68 и улога прозелитске левице” и „Контрверзе о левици данас и плодоаје за алтернативну левицу”. У овом поглављу, аутор се бави левицом између про-

метејског успона и Икаревог пада, односно успоном и падом савремене левице у свету. Средином 19. века, када су Маркс и Енгелс, за рачун међународног радничког удружења написали *Манифест* КП и објавили да: „један баук кружи Европом – баук комунизма”, означивши тиме нову еру борбе радничког и комунистичког покрета за право радника на самоослобођење и социјалну пролетерску револуцију (да: „ослобођење радничке класе мора бити њено сопствено дело”), па до данас, 170 година касније, свет живи у другачијем историјском контексту.

Данас, после кризе неолибералног модела развоја и транзиције без социјалне одговорности, пале су све маске са лица „нових ослободилаца”, снага глобализма и актера неоконзервативне рестаурације. На удару ових термидораца и протагониста неоконзервативне рестаурације/антиреволуције, нашла се не само економија, већ и остале делатности, институције, организације, партије и покрети. У овом контексту настала је права идеолошка и политичка хајка и терор на актере левице, синдикате и национално-ослободилачке покрете. Све њих, под фирмом модернизације, транзиције и реформе, требало је укинути или „преуредити”, „припитомити”, по мери интереса мегакапитала и настајуће компрадорске буржоазије, у њеном савезу са политократском псеудоелитом, као актерима лумпен-политике и лумпен-развоја у настајућим зависним друштвима нове европске и светске периферије. Сходно томе, поставља се питање: шта се то збило у друштвеној онтологији света и како су пролетери поново поробљени, а светом уместо њих своју експанзију шире гусари корпоративно-плутократско-технократске моћи (власници крупног капитала, банкарни менаџери, технократе), који су продали душу богу Мамону, постајући ковачи лажног прогреса? Каква се то метаморфоза збила у савременом свету? Чиме је узрокована имплозија социјализма? Каква је судбина радничког и комунистичког покрета данас и сутра?

У овом поглављу наглашава се да велике идеје никад не пропадају. Оне имају моћ обнављања, када дође њихово време. Аутор посебно истиче да велике идеје, попут Феникса, имају моћ трансценденције. Историја није завршена. Долази време нових утопија и нових борби за ослобођење Прометеја. Време снова/утопија није нестало. Нове генерације као актери нових производних снага, имају права

и обавезу – на свој избор и своје борбе за револуционарну измену света.

Аутор у овом делу наводи да верује у смелост маште и храброст за деловање нове младе генерације, непокорних и слободољубивих људи, чије време наступа. Пред њима је не само трновит пут беде и експлоатације, него и могућност избора и искушавања слободе, да се садашњем поретку експлоатације и господарења супротставе и кажу одлучно НЕ у борби за праведнији и истински слободнији свет. У том новом историјском контексту настаће ревалоризација Маркових идеја и изграђивање нове парадигме на синтези либерализма и социјализма, која би фромовску револуцију наде претворила не само у наду револуције, него и револуционарну праксу њеног остваривања. На том фону настаће обнова аутентичног покрета плуралистичке левице, као снаге револуционарне посткапиталистичке алтернативе, чији ће принципи вечно живети све док не обиђу читав свет и постану органски део друштвеног напретка, хуманизације света и еманципације човека/човечанства.

Треће поглавље носи назив „Социолошке маргиналије на савремене теме”. Ово поглавље највише одговара наслову књиге и обухвата девет потпоглавља: „Маргиналије на тему дигитализација, хуманизација и еманципација”; „Зашто је изолационизам неоконзервативни одговор на кризу и непродуктивна политика у ери глобализације”; „Геополитички и социолошко-културолошки аспекти зарања становништва Србије у 20. веку и могућности демографске обнове”; „Косово и Метохија као метаполитичко питање”; „Маргиналије о деонтологији позива професора емеритуса у савременој универзитетској заједници homo academicus-a”; „Социолошке рефлексије о беседи као социо-културном интеракцијском феномену”; „Зашто је неопходно рехабилитовати идеју самоуправе и партиципативне демократије данас?”; „Психолошко и религиозно у развоју идентитарне културе (Маргиналије о личности и делу академика Владете Јеротића)”; и „Социолошке маргиналије о демонтажи културе у ери транзиције и глобализације” (поводом књиге *Демоншажа културе*, С. Антонића).

Дело *Социолошке маргиналије на савремене теме* професора емеритуса Љубише Митровића одликује, пре свега, модеран и иноваторски приступ социолошком истраживању. Она на одговарајући и приступачан начин

презентује материју социолошког жанра. Књига је садржински и методолошки уређена тако да на једноставан и разумљив начин приказује теоријске и практичне елементе из области социологије. Осим тога, она представља пожељан модел за истраживачке технике у социологији и подстицај за будућа истраживања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Berger, Peter (2009). *Fluidni životi*. Novi Sad: Mediterranean publishing (sa engleskog preveli Siniša Božović i Nataša Mrdak).

Habermas, Jürgen (1980). *Teorija i praksa: socijalnofilozofske studije*. Beograd: BIGZ (prevod Dubravko Kolendić).

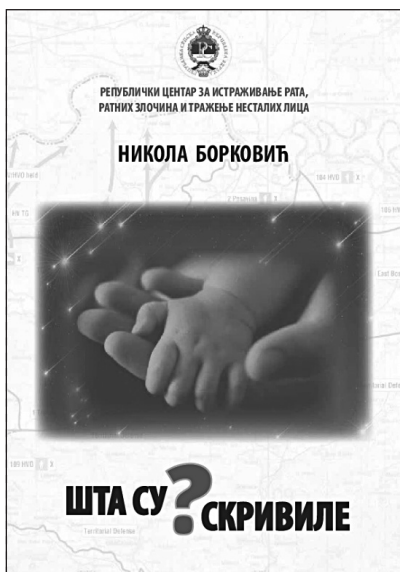
Klajn, Naomi (2009). *Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92 (s engleskog prevela Tanja Milosavljević).

Toffler, Alvin (1975). *Šok budućnosti*. Rijeka: Otokar Keršovani (s engleskog preveo Matej Kirac).

Стјанимир Ђукић
Факултет за дипломатију и безбедност,
Београд
stanimirdj@hotmail.com

ШТА СУ СКРИВИЛЕ?

(Никола Борковић, *Шта су скривиле? Сјирадање беба у Клиничко-болничком центру Бања Лука, у мају и јуну 1992*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука 2019, 344 стр.)

У годинама крвавог расплета југословенске трагедије збио се читав низ личних и колективних драма, неријетко с трагичним исходом. Често ни кључни догађаји из тог периода нису до краја прецизно фактографски расвијетљени. Монографије о ратним темама углавном су резултат напора ентузијаста који већином нису упућени ни у основна правила историчарског заната и неријетко својим радом више штете него користи. По неком неписаном правилу школовани историчари не упуштају се у сличне подухвате. За то постоји читав низ разлога. Дио архивске грађе неопходан за озбиљна истраживања, изузет је

од стране истражилаца Хашког трибунала, знатан дио остатка грађе још није сређен, док се дио налази код појединаца који не желе да је учине доступном истраживачима. Велики број актера тадашњих збивања није заинтересован да својим сјећањима попуни постојеће бјелине у документима. Такође, у Републици Српској не постоји специјализовано и институционално организовано истраживање ратних дешавања него се оно врши паралелно или у склопу других активности које са самим историчарским радом немају много везе. Додатна отежавајућа околност је број историчара истраживача ангажованих у овом послу који је нажалост једноцифрен. Малобројни и оптерећени неисторичарским послом тешко се одлучују на монографску обраду тема из времена рата.

Риједак изузетак од правила је Никола Борковић који је приказао једну болну епизоду из низа трагичних дешавања која су 1992. године задесила Бању Луку и Крајину. Овај аутор, ангажован од 2017. године у Републичком центру за истраживање рата, ратних злочина и тражења несталих лица, написао је дјело чија је централна тема најтамнија страна последњег рата – страдање новорођене дјеце. Од 22. маја до 19. јуна 1992. на Одјељењу за интензивну негу бањолучког породилишта преминуло је 12 беба. Наслов књиге *Шта су скривиле?* заправо је стих пјесме „Писмо генералном секретару Уједињених нација”. Утемељена је на документацији Универзитетско-клиничког центра Бања Лука, документима из архиве Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица као и документима из

архиве Кола српских сестара Бања Лука и архиве Црвеног крста Републике Српске, збирци личних докумената и изјавама учесника догађаја, оновременим новинским текстовима. Књига поред уобичајених дијелова (увода, предговора, закључка, прилога, фотографија, списка извора и литературе, скраћеница, рецензија и индекса имена) има 16 поглавља: „Ситуација у граду Бањој Луци и бањолучком здравству током априла и маја 1992.“, „Прва криза“, „Куповина постројења за производњу кисеоника“, „Друга криза“, „Стање у другим болницама“, „Покушаји пилота В и ПВО ВРС БиХ да ублаже трагедију“, „Покушаји и апели да се спријечи трагедија“, „Заустављени конвој“, „Крајине су продисале слободом“, „Крај кризе“, „Заборављени страдалници“, „Однос медија и западног јавног мњења према хуманитарној кризи у Бањој Луци и Сарајеву“, „Однос Сарајева према кризи у бањолучком КБЦ-у“, „Употреба и злоупотреба трагедије“, „Меморијализација“, „Свједочанство мајки“. У самом предговору дат је кратак осврт на оно шта (ни)је урађено у претходном периоду те указано на проблем недостатка примарних извора које су отуђиле међународне снаге за потребе Међународног кривичног суда за бившу Југославију у Хагу.

Дјело разобличава неистине и погрешна тумачења који се вежу за овај трагични догађај. Највећа неистина је да се у самом граду на Врбасу и његовој близини налазила функционална постројења за производњу медицинског кисеоника. „Кисикана“ – погон који се у том контексту спомиње расформиран је још 1978. године због нерентабилности а опрема продана. Најближе постројење налазило се у Јајцу које је тада било под контролом муслиманско-хрватских снага. Тврдње да је читав случај страдања беба осмишљен да би се створила „виртуална стварност“ темељи се на изјавама које су „пронађене“ у дневничким биљешкама тада истакнутог политичког ак-

тера. Међутим, проучавањем наведених, иначе објављених и лако доступних сјећања открива се да прилике у бањолучком КБЦ нису уопште ни споменуте. Изјаве су напросто измишљене да би се претходни рат тумачио у одређеном политичком оквиру. Такође, поједини актери свој тадашњи хуманитарни рад преувеличавају, погрешно интерпретирају и датирају што је такође у књизи аргументовано оспорено. Уобичајено тумачење узрока трагедије из маја–јуна 1992. године подразумијева навођење „чињенице“ да су тада од стране Уједињених нација били забрањени летови изнад Босне и Херцеговине. То нажалост пише и испред споменика у центру Бање Луке. Међутим, летови изнад Босне и Херцеговине забрањени су тек неколико мјесеци након трагедије. Заборављено је да је главни проблем заправо био забрана летова изнад Савезне Републике Југославије која је, иако под санкцијама, једина жељела и била спремна да помогне али јој то није омогућено.

Описана је, како комплетна хуманитарна криза, тако и једна од највећих војних операција из времена рата у Босни и Херцеговини – *Коридор 92*. Пажња је посвећена пилотима и свим осталим дискретним херојима који су покушали да ублаже ову трагедију. Посебан и болан утисак оставља поглавље у којем су, с изузетком једне која не жели да се враћа на трауматични период, представљена свједочанства мајки преминулих беба. Различитог поријекла, нивоа образовања, опште културе и упућености у ратна збивања оне пружају прави примјер оног што називамо „историја одоздо“.

Књига *Шта су скривиле?* заокружено је истраживање о хуманитарној катастрофи и смрти 12 новорођенчади у КБЦ-у у Бањој Луци маја–јуна 1992. Она представља само дијелић мозаика ратних страдања на Балкану крајем 20. вијека који српска историографија треба да састави у годинама које долазе.

Радован Субић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
radovan.subic@ff.unibl.org

О КОРЕНИМА СРПСКОГ ВОЈНОГ ПРОФЕСИОНАЛИЗМА

(Далибор Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 734 стр.)

У издању Матице српске 2019. објављена је књига војног историчара, пуковника др Далибора Денде (*Зрењанин, 1975) *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Ова чињенично богата, прегледна, документована и студиозна књига о српско/југословенско-немачким војно-политичким односима настала је на бази детаљних историографских истраживања у српским и немачким архивима, као и проучавањем штампе, периодике, те обимне историографске, социолошке и правне литературе на више страних језика. Награђена је и престижном годишњом наградом Задужбине Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић за 2020. годину коју додељује Архив Србије за рад из области историографије и архивистике.

Ова прва свеобухватна, свестрана и цело-вита монографија о српско-немачким војним и политичким односима својим садржајем значајно превазилази хронолошки оквир који је задат, будући да их детаљније сагледава од средине 19. века до Априлског рата 1941. године. Поред историјске реконструкције догађаја на пољу дипломатске, војне и економске историје аутор је посебну пажњу посветио изградњи и развоју професионалних војних институција у Краљевини Србији и Краљевини СХС/Југославији, кроз усвајање и подражавање немачко-пруског организационог и доктринарног модела као једног од најефикаснијих на свету, те утицај цивилно-војних односа на њихов квалитативни успон и опадање. Цивилно-војне односе Денда сагледава кроз призму реалистичке теоријске школе, у складу са конзервативном теоријом која подразумева потчињеност армије цивилним властима, али на начин који не нарушава унутрашњу самосталност војске, односно не излаже је штетном утицају непрофесионалних елемената из сфере политике. Као полазну основу за разматрање цивилно-војних односа аутор узима књигу Семјуела Хентингтона *Војник и држава*, док основу за компарацију српске/југословенске са пруско/немачком војном организацијом чини студија Гордона Крејга *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (London – Oxford – New York 1955) и хрестоматија Едварда Мида Ерла *Творици модерне стpаишеије* (Београд 1952).

Анализирајући дисконтинуитет стратешке културе Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије, Денда одговара на питање због чега је постојало драстично супротно ратно искуство српске војске од 1912. до 1918. и југословенске војске у априлу 1941. године. Аутор овим радом руши и нека уврежена

схватања о пореклу српског војног професионализма. Тако је, насупротив владајућем уверењу да се у 19. веку српска војска формира под доминантно француским утицајем (видети: Драга Вуксановић-Анић, *Сиварање модерне српске војске: француски утицај на њено формирање*, Београд 1993; Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, Београд 2007), Денда на основу примарних историјских извора закључио да су српски војни питомци, школовани у Пруској од средине 19. века до стицања државне независности, поставили темеље образовања, обуке, организације и доктрине српске војске, који су употпуњени изградњом професионалних војних институција (Генералштаб, Виша и Нижа школа Војне академије, подофицирске школе итд.) и увођењем опште војне обавезе. Све то је као коначни исход имало победе над турском и бугарском војском у два балканска рата и две велике победе над аустроугарском војском 1914. године. Као пресудан фактор с тим у вези Денда наглашава такозвано директивно командовање (нем. *Auftragstaktik*; енг. *Mission Command*) презузето у српској доктрини неколико година након његове кодификације у Немачкој. Тај метод командовања прилагођен покретном рату делегирао је одговорност на средње и ниже нивое у ланцу командовања и наглашавао је децентрализовану иницијативу у оквирима главне оперативне замисли, охрабривао команданте да буду флексибилни и да одмах реагују на промене настале развојем ситуације, те да доносе тактичке одлуке на лицу места. Стога су наређења била кратка и садржала само оно што потчињени старешина не може сам да уради. Та доктрина је захтевала и оштру селекцију кадрова и сталну проверу њиховог нивоа компетенција на испитима и маневрима, што је у крајњој мери довело до каријерног напредовања у складу са способностима и тријумфа позитивне кадровске селекције унутар војне организације. Главни носиоци ове доктрине међу српским официрима били су припадници организације „Уједињење или смрт” познатије под називом „Црна рука” који су се нарочито истакли на командним и штабним дужностима у ратовима 1912–1918. Денда такође посебно указује на примену професионалног принципа да војска не треба да се меша у политичке одлуке а политика у командовање операцијама у српској војсци ратног времена. Најбољи пример

за то представља Колубарска битка када су и поред почетног противљења круне српске трупе из војничких разлога напустиле престони Београд, да би га након две недеље у успешној контраофанзиви поново заузеле.

Једна од тема из сфере цивилно-војних односа којом се аутор бавио јесу и негативне тенденције покушаја милитаризације друштва који су се у Србији јавиле значајно пре него у Немачкој кроз заверу из 1903. године и сукоб око Уредбе о приоритетима 1913/1914. године, насупротив војној диктатури Хинденбурга и Лудендорфа из периода 1916–1918. Утицај официрског кора као издвојеног центра моћи у Србији је формално сломљен Солунским процесом 1917. године, док ће се то у Немачкој десити тек под Хитлером, након Фрич-Бломбергове афере 1938. године. У југословенском случају ове тенденције мешања војног фактора у државну политику васкрснуће поново с пучем од 27. марта 1941. године, док ће се у немачком случају то десити са официрском завером против Хитлера од 20. јула 1944. године. У књизи је с тим у вези темељно обрађен и утицај страних центара моћи на поменути догађај у Југославији пред почетак Априлског рата.

Аутор се такође аргументовано супротставља постојећем тумачењу у домаћој историографији да је прелазак са пруско-немачког на француски доктринарни модел након Првог светског рата представљао модернизацијски искорак. Тај модел крутог централизованог командовања, позиционог рата, ватрене превођења и ограничавања самоиницијативе наметнут је у времену које је непосредно претходило диктатури краља Александра. Тад се политички врх персонализован у личности самог владара све више мешао у војноструктурна питања и кадрирање. То је период у коме је пензионисан и највећи број доказаних српских ратних кадрова у југословенском генералитету који су били носиоци старог доктринарног модела и који нису са симпатијама гледали на јачање нове официрске котерије „Бела рука” на челу са командантом гарде и краљевим интимусом Петром Живковићем, чији је протекционизам све више нагризао официрски кор. Прелаз на наводно модернији француски модел наметнут је „одозго” и извршен је без озбиљније стручне расправе. То је послужило и као претекст за пензионисање или повлачење из војске истакнутих српских ратних команданата због „застарелости погледа”

и тврдоглаве верности доктрини покретног рата. Француски модел фаворизује се након тога и у војним школама и академијама, француски инструктори активно учествују у обуци југословенске војске а француски језик постаје један од основних предуслова за каријерно напредовање. Сви домети ове реорганизације која се почела спроводити 1928. године били су видни већ на Купском маневру у јесен 1937. године. Тада је закључак страних војних посматрача који су присуствовали маневрима био да наспрот одличном квалитету југословенских војника стоји крајње неспособно руководство. Сведоци смо недавних сличних „реформских” процеса у српском систему одбране који се могу поредити са наведеним историјским искуством, што још једном указује на чињеницу да је историја учитељца живота и даје додатну вредност овом делу.

Насупрот југословенској војсци, немачке оружане снаге које су у доктринарном и професионалном смислу почетком 1920-их имале слична полазишта, притиснуте тешким ограничењима војних клаузула Версајског уговора, захваљујући реформама генерала фон Зекта даље су усавршиле постојећи професионални организациони модел подизањем критеријума за кадровску селекцију и неодоштавањем од идеја покретног рата за чије вођење је основни предуслов требала да буде моторизација. У то време јављају се и идеје италијанског генерала и војног теоретичара Ђулија Дуеа (Giulio Douhet) о масовној употреби бомбардерске авијације против непријатељских линија комуникација и командних центара, као и против главних индустријских потенцијала. Томе треба додати и теорију генерала Ериха Лудендорфа о тоталном рату као свеобухватном потчињавању једног народа, економије и политике земље циљевима рата. Немачка армија је на тој основи почела рад на развоју реалистичне оперативне доктрине засноване на синхронизованој употреби авијације, тенкова и других механизованих возила и непрестаном практиковању ратних игара и маневара. Крајњи производ тих напора био је блицкриг, тактика коју ће немачка армија демонстрирати изненађеном човечанству у првим годинама Другог светског рата.

Немачке победе на Западном фронту 1940. године довешће и до промена у југословенској војној доктрини, напуштања француског обрасца и повратка на идеје покретног рата,

самоиницијативе и директивног командовања. Међутим, како је систему обично потребно око 10 година за потпуни прелазак с једног доктринарног модела на други, за тако нешто Југословени више нису имали времена. Аутор закључује да су конфузија коју је изазвао прелазак на нову доктрину, политичка одлука усвојена на захтев хрватских и словеначких представника у Влади да се, ван сваке војничке логике, кордонски брани читава територија земље и јаке међунационалне тензије између Срба и Хрвата, пресудно утицали на брз пораз југословенске војске у Априлском рату 1941. године.

Поред проучавања војног фактора књига нуди обиље података од значаја за дипломатску и економску историју српско/југословенско-немачких односа друге половине 19. и прве половине 20. века. Писана је јасним стилем и језиком, док су сви догађаји доведени у узрочно-последичне везе и темељно објашњени, тако да је лака за читање и разумевање. Закључци који се намећу након читања ове монографије од значаја за изучавање наше стратешке културе јесу да гарант успеха представљају ваљано изграђене институције засноване на позитивној кадровској селекцији, те да је свака политизација војске штетна за њено функционисање, било да је реч о мешању непрофесионалних елемената у војна питања или војске у државну политику. Надаље, због могућих злоупотреба са фаталним исходом за судбину државе и друштва озбиљно се мора водити рачуна о спречавању било каквог утицаја страног фактора на војску, без обзира што се он перципира као пријатељски. Спољно-политички афинитети и савезништва такође не би смели да буду кључни фактор који ће утицати на избор војне доктрине, већ реална и трезвена војностратегијска процена сопствених снага и потенцијала претњи.

Све наведено указује да је пред нама врло корисна монографија која ће привући пажњу не само научника из сфере друштвених и хуманистичких наука (историчара, политиколога, социолога, економиста и правника) који се интересују за различите аспекте југословенско-немачких односа и развој југословенске државе у међуратном периоду, већ и шире читалачке публике.

Велько Благојевић
Институт за сјрпайеијска исцјраживања,
Београд
veljko_blogojevic_55@hotmail.com

ЛУЖНИ СЛОВЕНИ ОД ДОСЕЉАВАЊА ДО ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА У ДЕЛУ ГЕРХАРДА ГЕЗЕМАНА

(Gerhard Gezeman, *Kultura Južnih Slovena: Kulturno-antropološke studije i eseji*, preveo s nemačkog: Tomislav Bekić; urednik: Vlastimir Đokić; Akademska knjiga, Novi Sad 2019, 395 стр.)

Герхард Геземан (Gerhard Friedrich Franz Gesemann, 1888–1948) рођен је у Лихтенбергу (Немачка), у учитељској породици. Школовао се у Волфенбителу, а студирао је германистику, класичну филологију, индологију и славистику у Минхену, Берлину и Килу, где је докторирао 1913. године (*Regenzauber in Deutschland*). Иако се већ тада окренуо славистици и добио понуду да настави студије славистике код Лескина у Лајпцигу, он је одбио понуду и 1914. године дошао у Београд где је радио као професор у Првој мушкој гимназији. Брзо се укључио у културни и научни живот српске престонице, а посебно је било важно пријатељство и сарадња са Јованом

Цвијићем, коме ће Геземан више пута исказивати захвалност за подстицај у научном раду и приказивању етнолошких, карактеролошких и културолошких особености Јужних Словена.

Из обимног опуса Геземанових дела у ово издање, у преводу чувеног германисте, преводиоца и приређивача Томислава Бекића (1935–2008), ушло је неколико студија, прилога, записа и есеја, који дају преглед пишчевих истраживања, белешки и проучавања историје, миграција народа на Балканском полуострву, с посебним освртом на Јужне Словене, сагледавајући их, за њега, из савремене равни. Но, Геземан не категорише и дефинише простор Балкана и његове словенске становнике кроз призму објављених дела, историографских извора и доступне литературе и Цвијићевих радова, него их допуњује и вешто описно карактерише личним запажањима, из сопствених истраживања, познања и доживљаја, често кроз комичне и, за обичног читаоца, упечатљиве и интересантне сцене из живота становника Балкана.

Дело је сачињено из четири целине. Први, најобимнији део, настао је радом аутора, а инспирисан карактерологијом којом се, као посебним систематским изучавањем народних специфичности, бавио чувени географ Јован Цвијић, а који је карактерологију, као већма индивидуалнопсихолошку дисциплину, уздигао ван границе индивидуума. Целина је посвећена типологији народних карактера „Србо-Хрвата”, али пре саме поделе на типове (динарски, централни, панонски и источnobалкански) и приказа њихових карактеристика, Геземан читаоца упознаје са

историографским чињеницама и представља културне зоне Балкана кроз историјски дискурс, делећи их на балканско-византијску, патријархалну, итали-романску и средњоевропску и, напослетку, турску зону. Како је аутор писао на немачком језику, тако се обраћа и немачком читаоцу, упознајући га и са миграционим кретањима и померањима на самом Балкану, користећи Цвијићев израз „метанастазичка кретања“ (*“mouvements métanastatiques”*), а која су се одвијала под турском владавином и трајању од око петсто година, постајући најважнији фактор за дескрипцију психофизичких карактеристика Србо-Хрвата. Геземан је, у духу тадашњих схватања, сматрао да су Срби и Хрвати припадници једног народа различитих конфесија. Детаљно су описани правци кретања, подручја која су насељавана, струје миграција, а очигледност дају приложене карте које приказују цивилизацијске културне зоне Балкана, психичке типове и варијетете Јужних Словена и порекло становништва северне Србије.

Ослањајући се на Цвијићеву поделу на поменуте типове – динарски, централни, панонски и источнобалкански – и на чињеницу да динарски тип насељава најшире подручје, од обале Јадрана и Динарида до Саве, Дунава и Тимока, односно Далмацију, јужну Хрватску, Херцеговину, Босну, Црну Гору, Рашку и Краљевину Србију у границама од пре 1912. године, аутор му је посветио највише простора, описујући детаљно становништво, начин живота, обичаје и традиције. Тако се динарски тип дели на пет психичких варијетета: шумадјски, ерски, муслимански, босански и јадрански. Сваком подтипу дат је карактеролошки подробан опис уз посебан сегмент посвећен ерским племенима, враћајући се пореклу, организацији племена, групама, устројству, племенској територији, мешањима и стапањима. Карактеролошки одређујући сваки од типова и подтипова, Геземан се осврће на предања, митове, веровања, али и на црте које одликују народне јунаке, ратнике и вође, одређујући њихове моралне, интелектуалне, демагошке и преговарачке способности. Аутор, који није само лингвиста него и проучавалац књижевности и културе словенских народа, и који приказујући типове карактера Балкана, племена, територијалне целине и друге облике одређености овог поднебља, даје прецизна одређења и приказе богате културне и књижевне традиције

Јужних Словена. Као прилог карактерологији Словена аутор даје следеће студије: „Проблематични Бугарин“, „Паразитарни Балканац“, „Југословенски мухамеданци“, „Култура Јужних Словена: Бугари, Срби, Хрвати, Словенци“ и „Балканска разматрања“. Оне обухватају етнолошке и карактеролошке студије и истинско занимање за описе народне културе подједнако из српске и немачке литературе. Геземан кроз призму балканско-византијске и старобалканске културе и историјске потке открива културу Јужних Словена, дајући уједно преглед географских и политичких прилика. У поменутим студијама о проблематичном Бугарину и паразитарном Балканцу аутор даје прилог карактерологији кроз осврт на књижевна дела Алека Константинова и Стевана Сремца и њихове ликове Баја Гање, односно Вукадина. Антијунаци, каквима их описују Константинов и Сремац, постају као последица историјског и културног баласта, предмет су подсмеха и осуде, слика малограђанина, који не може да се одржи у новом времену и новом културно-историјском окружењу, те као такав није представник свог народа, већ књижевни лик кога је лако представити у сатири и поредити са Швејком или Чичиковим. Аутор и кроз другу целину овог дела говори о српско-хрватској књижевности и показује изванредно познавање како савремене, тако и старије књижевности ових простора, дајући прегледну слику читаоцу и упознајући га са развојем писмености и литерарног стваралаштва, са посебним освртом на културно-историјске и књижевно-културолошке везе народа Балкана и окружења. Посебну пажњу је посветио народној усменој и писаној књижевности, те значају Доситеја Обрадовића и Вука Караџића за даљи развој језика и културе. Свакако треба споменути лични допринос самог аутора, који је обилазио поједине делове Југославије, и бележио извођаче народних песама и одредио њихов значај за националну културу југословенских народа.

Трећу целину представља „Поглед на историју Македоније“ и њен развој од Филипа и Александра Македонског до југословенске државе с приказима насељавања Словена, борби између бугарских царева и византијских василевса (царева), преко српске владавине и најезде Турака, до раздобља балканских ратова и Великог рата, када је део Краљевине Србије и назива се Јужна Србија. Геземан

уочава важност Балкана као стратешког геополитичког простора, те да је бурна историја Македоније од сеобе народа до његовог доба истинска борба за владање осовином Морава–Вардар.

Аутор поред развоја књижевности, писмености и културе пружа обиман приказ историјског развоја државности на овим просторима, дајући значајан опис династије Немањића и преглед развоја српске православне цркве. Геземан немачког читаоца упознаје са борбом балканских народа против Турака, наглашавајући значај хајдука и ускока, а у том контексту прожима дела народне књижевности и миграције становништва које су неминовно пратиле разне сукобе и ратове на Балкану.

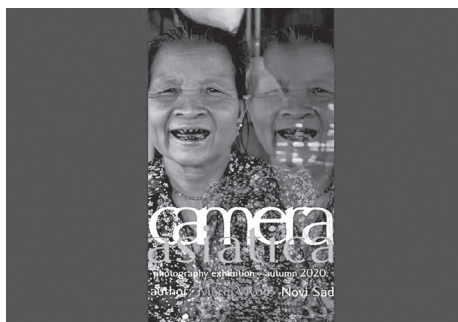
Последњи сегмент садржи и библиографију Герхарда Геземана утемељену на библиографији коју је приредио његов син, Волфганг Геземан. Библиографија је допуњена бројним библиографским подацима и обухвата радове на српскохрватском језику.

Ова књига представља значајан извор за проучавање историјских, културних, књижевних и културолошких особености народа Балкана, како за научнике различитих дисциплина – етнологије, колективне психологије, историје књижевности итд. – тако и за читаоце ван научних кругова. Геземан, као славишта, не испољава само занимање за проучавање Јужних Словена, он не даје само голе чињенице и закључке, већ показује њихово истинско познавање као резултат дводеценијског саживота с народима Балкана. Осим што је у Београду радио као професор и што се бавио научно-истраживачким радом, Геземан је са српском војском прошао Албанску голготу, те је и сведок развоја државе, језика, културе и историје. Без обзира што је књига настала средином прве половине 20. века, она даје, свакако, значајан допринос и подстицај за изучавање културне историје Балкана, али и упоредних српско-немачких културних веза.

*Јелка Панић
Градска библиотека
„Божидар Кнежевић”, УБ
panicjelka@gmail.com*

CAMERA ASIATICA ФОТОГРАФИЈА КАО МОСТ ИЗМЕЂУ ХОРИЗОНАТА

Фотографско-научна изложба (Нови Сад, 11–21. децембра 2020)

У Новом Саду је 11–21. децембра 2020, у просторији уметничке галерије „G-spot” Grafiti (Косовска 21а), одржана изложба “Camera Asiatica”. Изложбу су чиниле фотографије ауторке Марије Вивод. Марија Вивод (Нови Сад, 1972) завршила је гимназију у Сремским Карловцима. Дипломирала је француски језик и књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду. Докторирала је 2005. из области етнологије на Факултету друштвених наука у Стразуру [*La Médecine populaire en Voïvodine (Serbie-Monténégro)*]. Тренутно је научни сарадник при истраживачкој јединици Динамика Европе (*Dynamiques Européennes*) у Стразбуру. Њена истраживачка интересовања укључују идентитетске, етничке и социјалне сукобе; етничку припадност; светску традицију и промене; политику Балкана; медицинску антропологију; социјалну мобилност и миграције; визуелну антропологију.

Фотографије су снимљене у јесен 2015. током ауторкине експедиције у Вијетнам. Циљ експедиције било је проналажење села Бру у централном Вијетнаму. Експедиција се занемаривала на основама антрополошких радова

мађарског антрополога Габора Варђаша (Gábor Vargyas)¹, међународно признатог експерта за етничку групу (племе) Бру, која живи у дунглама на граници између Лаоса и Вијетнама, у југоисточној Азији. Истраживања Варђаша вршена су током 80-их година 20. века, у годинама када су Мађарска и Вијетнам активно изграђивали економску и академску сарадњу, у оквиру истог система под окриљем Совјетског Савеза.

Изложба је имала три дела: први део је изложба фотографија које су снимљене током првог дана посете Марије Вивод селу Бру надомак града Лао Бао, на граници са Лаосом; други део је кратко научно предавање о визуелној антропологији; трећи део изложбе били су артефакти, тј. изложбени предмети, претежно рукотворевине из разних делова Вијетнама (накит, текстил, свакодневни употребни предмети...). Кроз те предмете приказана је етничка разноликости те земље.

Етничке групе које су биле приказане кроз изложбене објекте су Хмонг, Цао (Дао), Е Де, итд. Током састављања каталога изложбених објеката консултовани су експерти из Сједињених Америчких Држава за Миао народе, Дејвид Стрекер (David Strecker) и Мајкл Џонсон (Michael Johnson). Њима је касније прослеђен сав доступан материјал на енглеском језику. Горепоменуте етничке мањине настају претежно северни део Вијетнама (околина града Сапа) и централне масиве (нпр. Дак Лак провинцију). Каталог изложбених објеката садржи опис објекта, име етничке групе и провинцију, или и име града, где је Марија Вивод купила дат објекат.

¹ Др Габор Варђаш (*1952), саветник антрополог Етнологског института Мађарске академије наука.

Изложба је имала за циљ да буде уједно и едукативна и естетска, и да своје посетиоце упутује у основе визуелне антропологије, потврђујући правило да је визуелна уметност не само техника тј. научни метод, него и мост који спаја људе и различите културе.

У складу са епидемиолошком ситуацијом (током јесени и зиме 2020) званичног отварања изложбе није било. Међутим комплетан материјал доступан је на друштвеним порталима. Изложба се могла посетити уз претходну најаву код ауторке. За потребе изложбе израђена су три каталога, од којих је каталог на српском језику (краћа верзија) и одштампан. Каталози о изложби, на српском и енглеском језику, садрже основне информације о Вијетнаму, о етничким мањинама које живе на територији ове земље, као и неколико основних информација о народу Бру. Каталог изложбених материјалних објеката садржи фотографију и кратак опис сваког објекта који је био изложен. Видео-предавање Марије Вивод у трајању од десет минута о визуелној антропологији може се погледати на Јутјуб страници ове изложбе под истим називом.

Представљено је десет фотографија које приказују сцене из свакодневног живота засеока Бру надомак града Лао Бао. Бру (такође Брао, Бруу, Броу; на вијетнамском: Vân Kiều), што дословно значи „људи који живе у шуми” је етничка мањина која живи на Тајланду, у Лаосу и Вијетнаму. Језик којим говоре припада мон-кмер (мон-кхмер) групи језика. Има их око 190.000, од тога највише у Вијетнаму, 95.000. Већина етноса Бру живи у провинцијама Кванг Бин, Кванг Чи, Дак Лак и Туа Тиен-Хуе у планинским масивима централног Вијетнама. Бру су само једна група од 53 етничке мањине Вијетнама, земље од 97 милиона становника.

Фотографије постављене у оквиру фотографске изложбе део су веће, приватне фотографске колекције ауторке. Инспирирана предавањем и фотографском изложбом Габора Варђаша која је одржана почетком 2012. у Новом Саду, ауторка одлази у Кванг Чи провинцију. Варђаш је своја истраживања водио током осамдесетих година 20. века у околини града Ке Сан (Khe San), који се налази 20 км према унутрашњости земље. Оба градића, и Ке Сан и Лао Бао, су на имагинарној седамнаестој паралели која пресеца Вијетнам на југ и север. Током рата у овој земљи (између 1954. и 1976) то је зона где су се водиле нај-

жешће борбе, прво између Француске и снага Вијетмина (Viet Minh) са Севера, затим између Јужног и Северног Вијетнама, и напослетку, између САД и Северног Вијетнама.

У разговору са племенским старешином који се одвијао у почетку на енглеском језику, а касније на француском, он је саопштио да 25 година предводи то племе. Током тог времена, само је троје ’белаца’ посетило његово село. Од тих троје намерника, Марија Вивод била прва ’бела’ жена.

Циљ изложбе био је упознавање шире, новосадске публике са далеком културом југоисточне Азије. Визуелни приказ као што је фотографија јесте симболични мост између различитих култура, различитих културалних и географских хоризоната. Изложба се налазила на раскршћу уметности и науке, и према томе жеља ауторке и њених сарадника била је да она буде симболични мост између локалног и далеког хоризонта и да сједини, управо баш као мост две обале, науку са естетиком и популарном културом.

Видео-предавање у трајању од 10 минута бави се темом визуелне антропологије. Ауторка третира три постојећа научна приступа пољу визуелне антропологије, наизменично, визуелну антропологију као отелотворење етнографског филма и фотографије; визуелну антропологију као културолошку студију сликовних медија и сликовних приказа; и најзад, визуелну антропологију као инклузивну антропологију визуелне комуникације, која је у ширем смислу део семиотике. Предавање се потом бави циљем фотографије у оквиру антропологије у којој фотографија игра улогу сложенијег облика ’доказа’ и поставља питање, шта је ’доказ’ где се налази објективност тог доказа? У закључку предавања основна питања визуелне антропологије могу се свести укратко на следеће – да стварање фотографије није линеарно: чин фотографисања налази се на нивоу односа субјекта са објектом (то јест оног који слика, и оног који је пред објективом); да фотографија која учествује као илустрација у неком штампаном научном раду резултира убедљивошћу па је према томе пожељна; и да фотографија у визуелној антропологији активно учествује у стварању историјског наратива, нешто што се зове у антропологији ’пракса памћења’ а то нас мотивише додатно да документујемо свет око нас.

Из свега произлази да су и фотографија и видео запис, према томе, више од обичног

метода антропологије, они су органски део научног рада. Нажалост, отуд мања брига теренских антрополога да се позабаве естетиком и правилношћу фотографије, упркос томе што постоје изузеци као што су Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss), Жан Руш (Jean Rouch), Ален Епелбоан (Alain Epelboin) и остала велика имена француске и међународне визуелне антропологије који су постигли одличне резултате и на пољима естетике и науке.

Елементи изложбе, као PDF каталози и видео радови, као и детаљан извештај о изложби послати су матичној лабораторији др Марије Вивод „Динамике Европе” у Стразбуру (Француска). Цео изложбени материјал у дигиталном облику такође је уступљен видео-лабораторији SMM у Паризу (SMM: Centre de productions multimédias UMR 7206 CNRS-

-MNHN, Musée de l’Homme, Paris). Изложба је гостовала и у Музеју Града Сенте у периоду 12–27. марта ове године.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Otvaranje Camera Asiatica 11 dec 2020 Vivod (YouTube). Доступно на: https://www.youtube.com/channel/UCMzh3h4cAqmJwCeB_QNmHNg. Приступљено: 6. 5. 2021.

Camera Asiatica. Facebook (2020). Доступно на: https://www.facebook.com/Camera-Asiatica-107055721199383/?view_public_for=107055721199383 [<https://www.facebook.com/107055721199383/videos/3611711405589820>]. Приступљено: 6. 5. 2021.

Фотографија 1. Кућа у селу Бри (фото. М. Вивод)

Фотографија 3. Детаљ из куће старешине села (фото: М. Вивод)

Фотографија 2. Детаљ из куће у селу Бри (фото: М. Вивод)

Фотографија 4. Марамa, регион Сапа, северни Вијетнам (фото: М. Вивод)

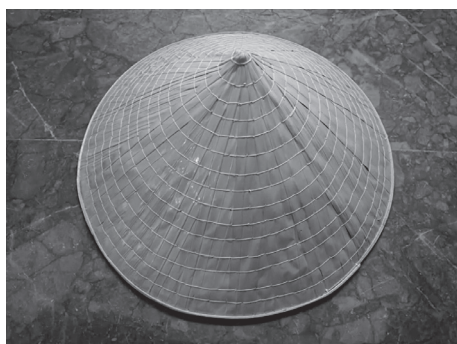
Фотографија 5. Минђуше, регион Сапа, северни Вијетнам (фото: М. Вивод)

Фотографија 8. Дрвени вилин коњиц / играчка, јужни Вијетнам (фото: М. Вивод)

Фотографија 6. Текстилна огрлица / женска огрлица са металним деловима из региона Сапа, северни Вијетнам (фото: М. Вивод)

Фотографија 9. Сламнати шешир (non la), Вијетнам / купљен у делти Меконга (фото: М. Вивод)

Фотографија 7. Коштани чешљеви од кости воденог бивола, јужни Вијетнам (фото: М. Вивод)

Фотографија 10. Лула од бамбуса за дуван, Вијетнам (фото: М. Вивод)

Фотографија 11. Детаљ са изложбе у
Новом Саду

Фотографија 12. Детаљ са изложбе у
Новом Саду

*Магдалена Перџе
Париз, Француска
singyusih@yahoo.fr*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДРАГАН АШКОВИЋ (Уб, 1966). Ванредни професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао на Православном богословском факултету Универзитета у Београду (1992) и Факултету музичке уметности Универзитета у Београду (1993). Магистрирао на Православном богословском факултету (2004). Докторирао на Музичкој академији Универзитета у Бањој Луци. Тренутно је ванредни професор на предмету Црквено појање на Катедри за Литургику на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област интересовања и истраживања: историја и теологија црквене музике.

Важније књиге: *Осмојласник – старо српско црквено појање*, Београд 2011. (коаутор); *Увод у црквено певање*, Београд 2016.

ВОЈИСЛАВ М. БАЧАНИН (Крагујевац, 1985). Асистент на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу.

Дипломирао (2013) на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, где је тренутно докторанд на ужој научној области Право у економији. Био запослен као сарадник у настави на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу (2014–2016) и као адвокатски приправник (2016–2019). Област научног интересовања: јавне финансије и финансијско право, пореско право, буџет и буџетско право, теорија јавних финансија, пореска политика.

НЕМАЊА КАРАПАВЛОВИЋ (Чачак, 1987). Доцент на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу.

На Економском факултету Универзитета у Крагујевцу завршио је основне, мастер студије и докторске академске студије. Мастерирао 2012. (*Инићерна контрола и финансијско извештавање*) и докторирао 2019. (*Мерни ајрибуџи у финансијском извештавању и периодични резултати предузећа*). Главне области научног истраживања и интересовања: екстерно финансијско рачуноводство и извештавање опште намене, финансијско извештавање у посебним приликама и анализа финансијских извештаја.

РАДЕ КИСИЋ (Требиње, 1977). Ванредни професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду (Катедра за догматику).

Основне студије завршио 2004. године на Православном богословском факултету. Докторску тезу насловљену *Patria caelestis. Die eschatologische Dimension der Theologie Gregors des Großen* одбранио 2010. године на Католичком теолошком факултету Вестфалијског Вилхелмовог универзитета у Минстеру (Немачка). Поред наставе на матичном факултету ангажован је као наставник на докторским студијама на Католичком богословном факултету Универзитета у Загребу. Такође је наставник и председник Програмског савета на МАС „Религија у друштву, култури и европским интеграцијама”, у оквиру Мултидис-

циплинарних студија при Универзитету у Београду. Научноистраживачке области посебног интересовања: савремена еклисиологија и екуменски дијалог.

Важније књиге: *Patria Caelestis*, Tübingen 2011; *Кораџи ка заједничком животу. Раг Заједничке лутеранско-православне комисије*, Пожаревац–Београд 2016.

МИЛОШ КОВИЋ (Шабац, 1969). Ванредни професор Одељења историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Основне студије историје завршио на Филозофском факултету у Београду (1995). На истом факултету магистрирао 2003. (*Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*) и докторирао 2006. (*Бенјамин Дизраели и балканска политика Велике Британије*). Асистент приправник (2000), асистент (2004), доцент (2007) и ванредни професор (2017) Опште историје новог века на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Област научног истраживања: међународни односи (крај 18. и почетак 20. века) и историја политичких идеја (крај 18. и почетак 20. века).

Важније књиге: *Дизраели и источно питање*, Београд 2007; *Disraeli and the Eastern Question*, Oxford 2011; *Србија 1914*, Београд 2014. (коаутор); *Гаврило Принцип: документи и сећања*, Нови Сад – Београд 2014. (прир.); *Срби у Првом светском рату: енциклопедија у сликама*, Београд 2015. (коаутор); *Срби 1903–1914: историја идеја*, Београд 2015. (прир.); *Ујоришћа: чланци, интервјуи и беседе*, Београд 2016; *Једини људи: Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд 2016; *Право на историју: сведочење у процесу Хајског трибунала против генерала Рајка Младића*, Београд 2018; *Завешта: чланци, интервјуи и беседе*, Београд 2019.

ВЛАДИМИР ОБРАДОВИЋ (Ужице, 1978). Ванредни професор на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу.

На Економском факултету Универзитета у Крагујевцу дипломирао 2002. Магистрирао 2007. (*Финансијско извештавање по секторима*) на Економском факултету Универзитета у Београду. Докторирао 2012. (*Глобализација стандарда финансијског извештавања*) на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу. Његова научна интересовања примарно су везана за међународне аспекте и стандарде финансијског извештавања.

Важније књиге: *Међународни стандарди финансијског извештавања: глобални језик рачуновођа*, Крагујевац 2016.

ПЕТАР ПУШОЊА (Власеница, Р. Српска, БиХ, 1996). Дипломирани новинар.

Дипломирао 2019. на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, где је тренутно на мастер студијама комунологије. Био стипендиста Владе Републике Српске. Објављује стручне радове у научним часописима у земљи и региону. Учествовао је на већем броју семинара и радионица из области новинарства и медија.

МАЈА РИСТИЋ (Београд, 1973). Ванредни професор Факултета драмских уметности Универзитета у Београду.

Дипломирала на Катедри за позоришну и радио продукцију Факултета драмских уметности (1996). На Факултету драмских уметности у Београду магистрала 2005. (*Улица позоришне политике на менаџмент Народне позоришта у Београду [1868–2003]*) и докторирала 2010. (*Позоришна публика музичког позоришта у Београду – Позориште на Теразијама и Ојера и театар Магле-*

нианум 2000–2009). Од 1996. ангажована је у настави на Факултету драмских уметности на предметима из области менаџмента и позоришне продукције, у следећим звањима: стручни сарадник, асистент приправник и асистент. У звање доцента за научну област Менаџмент културе и медија – позоришна продукција изабрана је 2010. Од 2015. изабрана је за ванредног професора на предметима: Основи позоришне продукције, Позоришна продукција, Позоришни модели, Позоришни системи.

Важније књиге: *Publika mjuzikla*, Београд 2014; *Menadžment pozorišta: ljudski resursi u oblikovanju pozorišne predstave*, Београд 2020.

МИЛОРАД СТАМЕНОВИЋ (Београд, 1985). Научни сарадник и оснивач Агенције за консалтинг „Inventis STC” у Београду.

Основне студије економије завршио је на Факултету за међународну економију у Београду. Дипломирао на Високој медицинској школи струковних студија „Милутин Миланковић” у Београду. Завршио (2012) медицинску специјализацију здравствено-санитарног инжењеринга (*Системи љужања услуга у области клиничких испитивања лекова*). Мастер академске студије завршио на Факултету организационих наука у Београду и на Middlesex University у Лондону, где је мастерирао 2014. године (*Technology transfer in new drug development – referring to case of Serbia*). Докторирао је на Факултету за међународну економију Мегатренд универзитета 2018. године (*Утицаји сиратијског менаџмента на клиничко испитивање лекова*).

Важније књиге: *Обећања и очекивања: Trgovanje na međunarodnom deviznom tržištu*, Београд 2016. (коаутор); *Srbija danas: savremeni aspekti neoliberalizma, ekonomije, demografije, zdravstva, bezbednosti i tranzicije*, Нови Сад 2017. (коаутор); *Svetska trgovinska organizacija, životna sredina i sistem zdravstvene zaštite*, Београд 2018. (коаутор); *Globalizacija: savremeni aspekti ekonomije, trgovine i zdravstva*, Ниш 2019. (коаутор); *Здравствене задруге – српски корени глобалног развоја*, Нови Сад 2020.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир Николић

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

М А Т И Ц А С Р П С К А

НQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matice Srpske 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 178. (2/2021) свеску 31. маја 2021.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић
Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић
Лекћор резимеа и ћиверодилац на енћлески језик: Снежана Вла
Преводилац резимеа на немачки језик: Марија Ваш
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање је завршено 2021. године

Комћијућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Шћиамћиа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енґ. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије